ఉత్తరరామ చరిత నాటకము

వేదము వేంకటరాయ శాస్త్రిచే

భవభూతి నాటకమునుండి

ఆంధ్రమున రచితము,

ప్రథమ ముద్రణము.

చెన్నపురి:

ఆర్సియన్ ముద్రాక్షరశాలయందు

ముద్రింపఁబడియె.

1920.

దీని వెల రు. 1-0 0.

ప్రస్తావన

ఈచిన్ని పొత్తమును నేను భవభూతికృతిమైన యుత్తరరామచరిత నాటకమున కనువాదముగా రచించియుంటిని. సుప్రసిద్ధులును కావలి వాస్తవ్యులు నైన శ్రీయుత దొడ్లా వెంకటరామరెడ్డిగారి వలన విని తత్ప్రియ బాంధవులు కావ్యనాటకాలంకారాదిసాహిత్యరసజ్ఞులు నెల్లూరు జిల్లాలోని యల్లూరుగ్రామ న్యాయాధికారులు "నివేశః శైలానాం తదిద మితి బుద్ధిం ద్రఢయతి" అని వర్ణనీయములగు కుటుంబములలో సన్నుతములు విద్వద్భాగ్యభాగధేయులు

శ్రీయుత పాణకా సింగారెడ్డిగారు

ఏతత్ప్రకటనకు వలయు సర్వధనంబును నాకొసంగి మదీయ గ్రంథకరణారంభమును సఫలీకరించినారు.

నేను దీనికి తొలుత ఉపోద్ఘాతము వ్రాయ నుద్యమించియుంటిని. దానిని వారి ప్రేరణచేత పిమ్మట వ్రాసితిని. అత్యంతోత్కృష్టులైన వారియందు ఎప్పటికిని నిజసంపూర్ణకటాక్షమును జూపుచు మనువారు గాక యని లక్ష్మీసరస్వతులను వేడుచున్నాను.

మదరాసు,
15-6-20.

వేదము వేంకటరాయశాస్త్రి.

ఉపోద్ఘాతము

భవభూతి.

అతని గ్రంథములు.

[1] ఈకవి రచించినవి మూఁడు రూపకములు - మాలతీమాధవము, మహావీరచరిత్రము, ఉత్తరరామచరిత్రము ననునవి ప్రసిద్ధములై యున్నవి. కావ్యసంగ్రహములో గుణరత్న మని కతిపయశ్లోకముల నీతిప్రబంధ మొకటి ఏతత్కవికృతముగా కనఁబడుచున్నది.[1] ఈగ్రంథములలో లేనివి కొన్నిశ్లోకములు ఈయనవిగా ఇతరవిద్వత్సంకలిత గ్రంథములలో ధృతములై యున్నవి. ఉదా.—

"నిరవద్యాని పద్యాని యద్యనాథస్య కా క్షతిః?
భిక్షుణా కక్షనిక్షిప్తః కి మిక్షు ర్నీరసో భవేత్?" శార్ఙ్గధరసంహిత.

"అలిపటలై రనుయాతాం । సహృదయహృదయజ్వరం విలుమ్పన్తీమ్
మృగమదపరిమళలహరీం । సమీర కిం పామరేషు రే కిరసి?" రసికజీవనము.

"కిం చన్ద్రమాః ప్రత్యుపకారలిప్సయా
కరోతి గోభిః కుముదావబోధనమ్?
స్వభావ ఏవోన్నతచేతసాం సతాం,
పరోపకారవ్యసనం హి జీవితమ్."— రసికజీవనము.

ఇందువలన నివి చాటుమాత్రములో కాక ఈయన రచించిన గ్రంథములు ఇంకనేవేని కలవో యని సంశయ మొదవుచున్నది.

ఈతని జీవితవృత్తాంతములు.

ఈతనియాభిజాత్యాది వృత్తాంతములు పైరూపకములవలన కొంతవఱకు తెలియుచున్నవి:— "దక్షిణాపథమందు విదర్భదేశంబున పద్మపురమునందు ఉదుంబరు లనుతెగ బ్రాహ్మణులు చరణగురువులు పంక్తిపావనులు ధృతవ్రతులు సోమపీథులు కలరు. భవభూతి ఆతెగవాఁడు, కాశ్యపగోత్రుఁడు, కృష్ణయజుశ్శాఖాధ్యాయి, మహాకవి యను పేరి వాజపేయయాజికి అయిదవ తరమువాఁడు, భట్టగోపాలుని మనుమఁడు, జాతూ(జతు)కర్ణి, నీలకంఠుల పుత్త్రుఁడు, భట్టశ్రీకంఠుఁ డను పేరివాఁడు, భవభూతి యని వ్యవహృతుఁడు.)

విదర్భదేశ మనఁగా ఇప్పటి బిరారు (Berars) దేశమనియు, ఇప్పటికిని నాగపూరుసీమలో చాందా (లేక చంద్రపురము) అను నగరము సమీపమున ఉదుంబరులు నివసించిన నాఁటి ప్రాంతమున మహారాష్ట్రులు (దేశస్థులు) తైత్తిరీయులు నగు తైత్తిరీయ బ్రాహ్మణు లున్నారనియు, భండార్కార పండితులు మాలతీమాధవ పీఠికయందు వ్రాసియున్నారు. ఆవ్రాఁతంబట్టి చూడఁగా, భవభూతి మహారాష్ట్రుఁడో ఆంధ్రుఁడో, అందును వెలనాటివాఁడో తెలగాణ్యుఁడో యని సందేహము కలుగుచున్నది.

ఈతని రూపకముల ప్రస్తావనలలో సూత్రధారుఁడు కాలప్రియనాథుని యాత్రోత్సవమున తాను ఆయా నాటకములను ఆడించినట్లు వచించుచున్నాఁడు. ఆదేవుని క్షేత్రమైన యూరుగా మేదో యిప్పటికి నిరూపితము కాలేదు. కాలప్రియనాథుఁడనఁగా మహాకాళక్షేత్రాధి నాయకుఁ డగు శంభు వని త్రిపురారిటీక. జగద్ధరాచార్య టీకలో “కాలప్రియనాథస్య” అని పాఠంబును, కాలప్రియ యను పేరి యంబికాపతి యని వివరణంబును గన్పట్టుచున్నవి. మహాకాళక్షేత్ర మనఁగా ఉజ్జయిని, అవంతియే యని ప్రసిద్ధము. ప్రసిద్ధమయిన మహాకాళనామమును ప్రయోగింపక కవి యీ పేరేల ప్రయోగించెనో? కావున సూత్రధారుఁడు ఆరూపకముల నాడించిన నగరము ఉజ్జయిని కాదని యూహింపవలసియున్నది. మఱి భవభూతి కన్యాకుబ్జరాజసభ నలంకరించినవాఁడు గావున, కన్యాకుబ్జమందు కాలప్రియనాథాలయము ఉండెనేని సత్యమును గన్పట్టింపఁ దగును.

ఈతనికి కన్యాకుబ్జరాజు యశోవర్మ —

“తపస్వీ కాం గతో௨వస్థా మితి స్మేరాననా మివ
గిరిజాయాః స్తనౌ వన్దే భవభూతిసితాననౌ.”

అను నీతద్రచిత శ్లోకమును మెచ్చి “భవభూతి” యను వ్యవహారనామము నొసంగినట్లు ఐతిహ్య మని వీరరాఘవటీకలో నున్నది.

భవభూతికాలము.

ఈతని కాలమును చారిత్రాన్వేషులు కొంచెము హెచ్చుతగ్గుగా నిర్ణయించియున్నారు. కాశ్మీరరాజుల చరిత్ర యగు రాజతరంగిణియందు—

“కవి ర్వాక్పతిరాజశ్రీ భవభూత్యాదిసేవితః
జితో యయౌ యశోవర్మా తద్గుణస్తుతివన్దితామ్.”

“సో௨భూత్తస్యాం యశోవర్మ లలితాదిత్యయో ర్గతి
విశే భాంశే ఖలిద్వశా దసఘ్నత్వం నివ న్నృభోః.”

అనునిత్యాదిగ్రంథములవలన కాశ్మీరరాజు లలితాదిత్యునిచే యశోవర్మను జయించె నని తెలియవచ్చుచున్నది. ఆజయము క్రీ. శ. 710-వ సంవత్సరమునకు కొంచెము ముందు జరిగినట్లు ఆగ్రంథమువలననే యేర్పడుచున్నది. కావున భవభూతి అప్పటి వాఁడని తలంచుట యొప్పును. 7-వ శతాబ్దివాఁడగు బాణుఁడు హర్షచరిత్రపీఠికయందు పలువుర మహాకవులం బ్రస్తావించి భవభూతిని బ్రస్తావింపమియు, 8-వ శతాబ్దివాఁడగు వామనుఁడు తన కావ్యాలంకారసూత్రవృత్తియందు భవభూతినాటకమునుండి శ్లోకములను దాహరించుటయు, పూర్వోక్తభవభూతి కాలమునకు అనుకూలమే.

శంకరపాండురంగపండితులు ఎమ్. ఏ. గారు తమకు లభించిన మాలతీమాధవ (లిఖిత) పుస్తకములో, భవభూతి నామాంతరాశాస్త్రప్రసిద్ధుఁడైన కుమారిలభట్టాచార్యులశిష్యుఁడనియు, ఉంబేకాచార్యుఁడను నామాంతరము గలిగి యుండెననియు, కొన్ని సంకేతములుగాఁదగు గద్యము లున్నవని తెలిపియున్నారు. ఈయభిప్రాయము నేరుట నాటకత్రయరచనాసందర్భము కానలేదును. కానిచో నందు ఏతద్గురుప్రస్తావము లేక పోవునదియు,

" గ్రైత్స్నత్వాం న గుణకో గుణః ప్రఖ్యాపితో భవేత్
యథార్థనామా భగవాన్ యస్య జ్ఞాననిధి ర్గురుః"

అని జ్ఞాననిధిప్రస్తావ మందుటయు, సంగతి యగును. ఈయన కుమారిలభట్టశిష్యుఁ డయెనని, ఆయనతో శ్రీశంకరాచార్యులవారు వాదము సేయ వచ్చుటయు నిజమయెని, ఈయన శంకరునికాలికుఁ డగును. అందువలన శంకరమతము అప్పుడప్పుడే తలయెత్తుచున్నకతంబునను, ఇంకను సుగతమతము గానఁ గునను, బౌద్ధపరివ్రాజికను అత్యంతోత్కృష్ట నౌ సంయుక్తీబాపకమును (మాలతీ మాధవమును) ఈతఁడు రచించుట సంగతపడును.

ఆతని విద్యావిశేషములు.

భవభూతి తాను పదవాక్యప్రమాణాభిజ్ఞుఁ డనియు,

" యద్వేదాధ్యయనం, తథోపనిషదాం యోగస్య సాంఖ్యస్య చ
జ్ఞానం, తత్కథనేన కిం న హి తతః కశ్చిద్గుణో నాటకే;
యత్ప్రౌఢత్వ ముదారతా చ వచసాం, యచ్చార్థతో గౌరవమ్,
తచ్చే దస్తి తత స్త దేవ గమకం పాండిత్యవైదగ్ధ్యయోః".

అని తాను వేద వేదాంత సాంఖ్య యోగ పారగుఁ డనియుం, దెలుపుకొన్నాఁడు.

ఈయన నీతివిద్యావిశారదుఁడు; అందులకు మాలతియందలి కామందకియు తన్మాటలను సైతమును, మహావీరచరిత్రయందలి మాల్యవన్మంత్రియు నిదర్శనములు, నీతివిద్యారహస్యమును భవభూతి యిట్లు వ్రాయుచున్నాఁడు.—

“బహిః స్సర్వాకారప్రగుణరమణీయం వ్యవహరన్,
పరాభ్యూహస్థానా న్యపి లఘుతరాణి స్థగయతి;
జనం విద్వా నేక స్సకల మతిసంధాయ కపటైః,
తటస్థః, స్వా నర్థాన్ ఘటయతి చ మౌనం చ భజతే.”

ఇందులకు భూరివసువును లక్ష్యముగా నిబంధించినాఁడు. మఱియు.—

“శాస్త్రేషు నిష్ఠా, సహజశ్చ బోధః । ప్రాగల్భ్య, మభ్యస్తగుణా చ వాణీ,
కాలానురోధః, ప్రతిభానవత్త్వమ్ । ఏతే గుణాః కామదుఘాః క్రియాసు.”

అని కార్యసాధకగుణములం జెప్పినాఁడు. అందులకు కామందకియే లక్ష్యము. ఈతని యోగసాంఖ్యవిద్యా ప్రాగల్భ్యమును “మమ హి సంప్రతి......” అను మాధవ వాక్యంబును (మాలతి 5 అం.), “అయి వత్స, కి మనయా......” అను వసిష్ఠవాక్యంబును (మహావీర. 3 అం.), సూచించుచున్నవి. శ్రౌతస్మార్తాగ్నినివేశమును “కః కోఽత్ర భోః ..ఆఙ్గిరసః” అను (మ. వీ.) వాక్యము తెలుపుచున్నది.

“షడధికదశనాడీ చక్రమధ్యస్థితాత్మా
హృది వినిహితరూపః సిద్ధిద స్తద్విదాం యః
అవిచలితమనోభి స్సాధకై ర్మృగ్యమాణః
స జయతి పరిణద్ధః శక్తిభి శ్శక్తినాథః.”

“విష్వగ్వృత్తి ర్జటానాం ప్రచలతి నిబిడస్యూతనద్ధోఽపి భారః,
సంస్కారక్వాణగర్భం పటు రటతి కృతావృత్తి ఖట్వాఙ్గఘణ్టా,
ఊర్ధ్వం ధూనోతి వాయు ర్వివృతశవశిరఃశ్రేణిరుఞ్జేషు గుఞ్జన్
ఉత్తాలః కిఙ్కిణీనా మనవరతరణత్కారహేతుః పతాకామ్.”

ఇత్యాదివర్ణనలును, మహామాంసవిక్రయంబును, ఏతదీయ కాపాలికాద్యాగమ జ్ఞానమును వెల్లడించుచున్నవి.

(ఉ. రా. చరితములోని వివర్తశబ్దప్రయోగములచే నితని వేదాంతశాస్త్రజ్ఞానము గోచరించుచున్న దని కొందఱు తలంచిరి.)

భవభూతి క్షత్త్రియ బ్రహ్మచారి వర్ణనలో పైప్పలదండమును చెప్పినాఁడు. మనువు—

“బ్రాహ్మణో బైల్వపాలాశౌ, క్షత్త్రియో వటఖాదిరౌ,
పైలవౌదుమ్బరౌ వైశ్యో, దణ్డా నర్హన్తి ధర్మతః.”

అని క్షత్త్రియునికి వటఖాదిరములం జెప్పినాఁడు. అట్లుండ, ఈకవి యిట పైప్పలమును (రావిని) చెప్పుట యెట్లు? అన్నచో, “కృతే తు మానవా ధర్మా, స్త్రేతాయాం గౌతమాః స్మృతాః” అను స్మృతిప్రమాణమువలన త్రేతాయుగము

వారైన శ్రీరామాదులకు గౌతమధర్మములను చెప్పవలయును. గౌతములవారు "బైల్వ పాలాశౌ బ్రాహ్మణస్య దణ్డౌ, ఆశ్వత్థ పైలవౌ శేషే." అని క్షత్త్రియునికి రావి కోలం జెప్పినారు. ఈసూక్ష్మభేదమును మెలఁకువతో నెలకొలిపినందున ఈతనికి ధర్మశాస్త్రమున గలనిష్ఠ స్పష్టపడుచున్నది.

ఇతని కవనప్రశస్తి.

భోజమహారాజు సరస్వతీకంఠాభరణమందును, ధనికుఁడు దశరూప కావలోక నమందును, క్షేమేంద్రుఁడు ఔచిత్యచర్చయందును, హేమచంద్రుఁడు కావ్యానుశాస నమందును, వామనుఁడు కావ్యాలంకారసూత్రవృత్తియందును, మమ్మటుఁడు కావ్య ప్రకాశమందును, ఇతని నాటకములనుండి బహుళముగా శ్లోకముల నుదాహరించుటచే నితనియందు వారికిం గలబహూకృతి తెలియుచున్నది.)

ఇతరకవులును ఈయనను శ్లాఘించినవిధముం గనవచ్చును:—

"సుకవిద్వితయం జానే నిఖిలేఽపి మహీతలే—
భవభూతిశ్శుక శ్చైవ వాల్మీకిస్తు తృతీయకః." భోజప్రబంధ కాళిదాసోక్తి.

"అహో! మే సౌభాగ్యం! మమ చ భవభూతేశ్చ భణితేః
తులాయా మారోప్య ప్రతిఫలతి తస్యాం లఘిమని,
గిరాం దేవీ సద్యః శ్రుతికలితకల్హారకలికా
మధూళీమాధుర్యం క్షిపతి పరపూర్త్యై భగవతీ." నా. ప్ర. కాళిదాసు.

ఖా. భవభూతిజలధినిర్గత కావ్యామృతరసకణా ఇవ స్ఫురన్తి
యస్య విశేషా అద్యాపి వికటేషు కథానిబన్ధేషు.

అని భవభూతిశిష్య వాక్పతిరాజ కృత గౌడవధ మహాకావ్యము.

"బభూవ వల్మీకభవః పురా కవిః, । తతః ప్రపేదే భువి భర్తృమేణ్ఠతామ్,
స్థితః పున ర్యో భవభూతిరేఖయా, । స వర్తతే సంప్రతి రాజశేఖరః."

— రాజశే.

"ప్రాచేతసేన యా సీతా పాలితా భవభూతినా
సగ్వతశ్చర్వ్యతే వాణీ సైవాద్య కవిమానిభిః." నీలకణ్ఠదీక్షితుఁడు.

"భవభూతికవే ర్వాచః స్వదన్తే రసరఞ్జితాః
సుమనోభ్యః సుధాస్యన్ది బన్ధమాధుర్యబన్ధురాః."

"భవభూతి మనాదృత్య నిర్వాణమతినా మయా
మురారి పదచిన్తాయా మిద మాధీయతే మనః."

(భవభూతిని వదిలి, బాలుని ముగించి మురారిం దొడంగితి ననిభా.)

"రత్నావళీపూర్వక మన్య దాస్తా । మసీమభోగస్య నచోమయస్య,
పయోధర స్యేవ హిమాద్రిజాయాః । పరం విభూషా భవభూతి రేఖా."

పై నాటకముల రచనాక్రమ మేమి?

నిర్దేశ క్రమమే రచనాక్రమ మని తోఁచుచున్నది. ప్రాజ్ఞు లొకరు వీరచరిత మొదటి దనియు మాలతి రెండవ దనియు, తలంచిరి. వీరచరితను లోకులు మెచ్చ నందున ఆకోఅంతను మాలతిలో—

"యే నామ కేచి దిహ నః ప్రథయ న్త్యవజ్ఞాం,
జానన్తి తే కి మపి, తాన్ ప్రతి నైష యత్నః;
ఉత్పత్స్యతేఽ స్తి మమ కోఽపి సమానధర్మా,
కాలోఽహ్యయం నిరవధి, ర్విపులా చ పృథ్వీ."

అను శ్లోకముచేఁ దెలుపుకొన్నాఁ డనియు ఉపపత్తి చెప్పిరి. నాకది మది కాదు. ఈకవికి రూపకోచితపాత్రరచనా శక్తి మాలతిలో కుదురుపడలేదు. అది వీరచరితములో కుదురుకొన్నది. ఇందులకు మాలతీతృతీయ సప్తమాంకములలో లవంగికామదయంతికలు కావించిన ద్రాఘిష్ఠోపన్యాసములే చాలిననిదర్శనములు. ఇట్టి నిడుద పాత్ర్యములు కడను రెంటను లేవు. ఇది గాక మాలతిలో కవి తన పెద్దల యుత్కర్షను తన విద్యావిశేషములను విస్తరించి చెప్పినాఁడు. మాలతీమాధవ ప్రకరణసౌభాగ్యమును గూడ వర్ణించినాఁడు. కావున, మాలతీమాధవమే యాతని తొలినాటకము. నతి యాకోఅంతపలుకు లేల యన్న!—అవి యుద్ధతోక్తులే గాని, కోఅంత పలుకులు గావు, అని సర్వజ్ఞ సింగమనాయనివారి వాక్యము.—"పరాపవాదాత్స్వోత్కర్షోపాధి రుద్ధత ఉచ్యతే । యథా మాలతీమాధవే 'యేనామ' । అత్ర 'జానన్తి తే కిమ' పీతి, పరాపవాదాత్ 'సముత్పత్స్యతే కోఽపిసమానధర్మా' ఇత్యాత్మోత్కర్షకథనాచ్చ భవభూతే రుద్ధతత్వమ్." ఇట్లు గాదఁగు రేని, ఈయన మాలతికిముందు కొన్ని చిల్లరకవనము లేమేని చేసియుండి వానిని లోకులు మెచ్చనందులకై యావాక్యముం బల్కియుండవచ్చును. మాలతిచేతఁ గూడ స్ఫుటముగా నెల్లరను మెప్పింపలేక, శృంగారమున తనకు ప్రజ్ఞ చాల దని యూహించుకొన్నవాఁడై, ఆరసమును మానుకొని, చాలమిక్రమ్ముకొనుటకై వీరాద్భుతప్రియతోపన్యాసపూర్వకముగా వీరచరితము దొడంగినాఁడు—

"తే వేద ముద్ధృతజగత్త్రియమన్యుమాల । మస్తోక వీర మురుసాహస ముద్భుతం వా
వీరాద్భుత ప్రియతయా రఘునన్దనస్య । ధర్మద్రుహాం దమయితు శ్చరితం నిబద్ధమ్."

లోకులు వీరచరితమును గూడ ఎక్కువగా మెచ్చుకొనలేదు. ఆన్యూనతను 'యథా స్త్రీణాం తథా వాచాం సాధుత్వే దుర్జనో జనః." అని ఉ. రా. చ. లో

సూచించినాఁడు. అయినను ఆదినుండి తనసారమందు తనకుం గలవిశ్వాసము క్రమక్రమముగా ద్రఢిష్ఠమైనందున ఉ. రా. చ. తుదిని—

"తా మేతాం పరిభావయ న్త్వభినయై ర్విన్యస్తరూపాం బుధాః
శబ్దబ్రహ్మవిదః కవేః పరిణతప్రజ్ఞస్య వాణీ మిమామ్."

అని తనవాక్కునే సూచించినాఁడు.

భవభూతి ప్రతిభాదికము.

(చదివినవద్య యిట్లు [illegible]మై యుండ, ఈయాన పర్వతారణ్య నదీ తత్సంగము జనపద జన వృత్తాదికములను స్పష్టముగా పరించికొన్నాఁడో యనునట్లు పరికించినాఁడు. వర్ణనచే వర్ణ్యము ప్రత్యక్షకల్పముం జేయఁగలఁడు.

ఏనుఁగులు దురదచే వృక్షగ్రంథులకు కంఠగ్రంథుల నొరసికొని గోదావరిలోనికి పుష్పవృష్టిం గురియించుట; ఎండకు దప్పి యడఁకఁ కోళ్లు చెట్లపై పరుండి కూయుచుండుట; నదిసంగములలో ఒకయేటియలలు వేఱొకయేటి యలలపైకి పేచి, అమ్ముపోటు లాడి పొరలి యుండుట; అటవీగహ్వరములలోని సింహముల గర్జనలకును, పులుల గాండ్రు గాండ్రు ధ్వనులకును, గుహలలోని యెలుఁగుబంట్ల యంబూకృతములకును, అడవి యెల్లను దిక్కు[illegible] తెల్లను శ్రోతలకు ఒడలు గగురు పొడుచునట్లు మాఱు పలుకుట; ఎక్కడనో పాతాళమున ఇంచుక జలము మెఱయుచున్న లోయలలోని పణఁతల నడిమి [illegible]; దప్పికిం దూలిన తొండలు అజగరముల చెమటగారాడికలను త్రాగుట— ఇట్టివర్ణనలచేత [illegible] నకు [illegible] ప్రత్యక్షంబుగాఁ జూపుచున్నాఁడు.

కరియువ [illegible] తొండముతో [illegible] వంబోలె, నీటిసోనను బ[illegible]వంగోలె, [illegible] నీటిని [illegible] బట్టుట; [illegible] నీటిని తనపుక్కిటినుండి [illegible] పుక్కిటను [illegible];— ఇట్టి [illegible] వర్ణనచేతను ఈకవి [illegible]హృదయములను వశీకరించుచున్నాఁడు.

ఆకాశసంచారి [illegible]. కన్యాబలిదాత్రి కపాలిక, చాముండా పూజా, మహామాంస విక్రయ [illegible] దృశ్యాదృశ్య ఘూత ప్రేత పిశాచ వృత్తి, శ్మశాన [illegible] మాంధకారవిజృంభణ వర్ణనలచే ద్రష్టృ శ్రోతృ పఠితృ జనముల చిత్తములకు మచ్చుచల్లినవాఁడు.

(సాత్త్వికవ్యభిచారి [illegible] భావములయొక్క సూక్ష్మసూక్ష్మతర భేదముల[illegible]త ల్సంసృష్టి సంకరములను వర్ణించుటయందు ఈయాన కవిలోకైకవిభుఁడుగా నున్నాఁడు. ఈ విషయములో ఇతరకవులు ఈయనకు సాటిగాఁ జాలరైరి.)

ఈయన తాను వశ్యవాక్కని చెప్పుకొన్నాఁడు. వశ్యవాక్కుఁడని మనము చెప్పవలయును. మురారి శ్రీహర్షాదులు కొందఱు తప్ప ఇతరకవులు కాళిదాసుమార్గమున నడుగిడ లేక ప్రాయికముగా ఈయనకవనమును ఒరవడిగాఁ గొని యల్లియు, ఈప్రజ్ఞ లేమిని ఈవాక్కును రామిని, భగ్నప్రాయులైనారు. ఈయనకు భాషయు బంధమును రీతియు వృత్తియు అన్నియు వర్ణ్య భావ దశా విశేషానుగుణముగా మాఱుచునే ఉండును. వాగుత్కర్ష ఉ. రా. చ. లో పరమావధిం బొందినది. బుడుతలగుఱ్ఱంపువర్ణనము, కొంటెవటుని హేళనోక్తి, కుపితజనక కఠోరోక్తి, శాంతజనక క్షమోక్తి, అరంధతిన్మ్ర వేదకల్పోక్తి, బాలయోధుల వీరవాదములు, ఇత్యాదులు నిదర్శనములు. అక్షరమును బంధంబును అర్థానుగుణములగు సంగులకు లవచంద్రకేతుల యుద్ధోద్యమవచనము. ఒక యుదాహరణము:—

"జ్యాజిహ్వయా వలయితోత్కటకోటిదంష్ట్ర
ముద్గారి ఘోర ఘన ఘర్ఘర ఘోష మేతత్
గ్రాస ప్రసక్త హస దన్తక వక్త్రయన్త్ర
జృమ్భా విడమ్బి వికటోదర మస్తు చాపమ్."

ఈతని తాటకావర్ణనముపై ఈసు రేఁగి, మురారి రాజశేఖరాదులు పోటికి అల్లిన తాటకా వర్ణనపద్యములను వారినాటకముల యందుం గనవచ్చును; మఱియు విమర్శ వినోదమందేని కననగును. కావ్యాదర్శదండి పదలాలిత్యాధి దైవతము. ఆ లాలిత్యమునందే అతఁడు జనించినవాఁడు గాని, అతనినుండి లాలిత్యము జనింపలేదు. భవభూతియు కాళిదాసును అర్థముబడి లలితపదములం బ్రయోగించినవారేగాని, లాలిత్యార్థమై తద్గుణోజ్జ్వల పదాన్వేషణముం గావించినవారు గారు. ఈకిటుకుం గనిపట్టి పాలేటిదరి యుద్దండకవి (కాళిదాసమార్గమునుం దలపెట్టలేక) మాలతిని మించువాఁడై మల్లికం దొడంగెను. ఇంచుక తారతమ్యప్రదర్శనము:—ఇతఁడు మల్లికలో ప్రాయికముగా భవభూతిపద్యములకు పోటిగా పద్యము లల్లినాఁడు. మల్లికకథ మాలతికథకు ప్రతిబింబ మనందగును. మాలతిలోని "చూడాపీడకపోలే" త్యాది శాంగిగతిపద్యమునకు ఉద్వేజకప్రాయమునకు పోటిగా తనరూపకములో "చూడాశితకరే" త్యాది పద్యమును అల్లినాఁడు. వానిని మఱియవిమర్శ వినోదమందేని ఆరూపకములయందేని కినవచ్చును. భవభూతిపద్యములో భక్తిపారవశ్యంబును ఉద్దండకవిపద్యములో వరదానంబును అగపడుచున్నవి. "సంతాపం శమయన్తు" అను చతుర్థపాదముం జదువుచున్నప్పుడు సంతాపము శమించుచున్నట్లే తోఁచెడిని.

భవభూతికన్న కాళిదాసు వ్యంగ్యప్రధానుఁడు, కాళిదాసుకన్న భవభూతి వాచ్యప్రధానుఁడు. కుమారసంభవమున రతివిలాపమున—

"తమవేక్ష్య రురోద సా భృశం । స్తనసంబాధ మురో జఘాన చ
స్వజనస్య హి దుఃఖ మగ్రతో । వివృతద్వార మివోపజాయతే."

ఇందలి యుత్తరార్ధమునకు ఉ. రా. చరిత్రములో—

"సంతానవాహీన్యపి మానుషాణాం । దుఃఖాని సద్బంధువియోగజాని
దృష్టే జనే ప్రేయసి దుస్సహాని । స్రోతస్సహస్రై రివ సంప్లవన్తే."

"దుస్సహత్వము" ఇందు కంఠోక్తము, అందు ఉపమానముచే సూచితము.

భవభూతికృతనాటకములను వ్యాఖ్యాతలకన్న అనుకర్తలే చక్కఁగా గ్రహించినారు. మాలతిని త్రిపురారి నాన్యదేవ జగద్ధరులకన్న ఉద్దండకవియు, మహావీరచరితమును వీరరాఘవమనీషికన్న మురారియును చక్కఁగా గ్రహించినారు. ఇందులకు నిదర్శనమును 'కపోల ఫలకావాని" "అపి తాటకారేః" అనువానిపై మదీయ విమర్శవినోదభాగమునం గనవచ్చును. పరశురామాభియోగమును వీరచరితయందుం గని బాలరామాయణానర్ఘరాఘవ ప్రసన్నరాఘవాదులందు తత్కర్తలు నిబంధించుకొనిరి.

ఇతనియొరవడి దొరకిన తర్వాత పూర్వరామచరితము నధికరించి పలువురు పలువగల రామనాటకములను రచించినారు. అందుఁ గొన్ని — 1. బాలరామాయణము, 2. అనర్ఘరాఘవము, 3. ప్రసన్నరాఘవము, 4. ఉదాత్తరాఘవము, 5. మహానాటకము, 6. జానకీపరిణయము, 7. ఉన్మత్తరాఘవ ప్రేక్షణికము, 8. అద్భుత దర్పణము ఇత్యాదులు. వీరందఱును వశ్యవాక్కులే. ఇందఱిలోను అనర్ఘరాఘవకారుఁడు మురారి పాండిత్యపరమోచ్చపదంబున దీపించుచున్నాఁడు. పరశురామాభియోగములో భవభూతిని మించినాఁడు. కవులు పూర్వరామచరితము నిట్లు సాధించిరి గాని, ఉత్తరరామచరితములోని లోకాతీత సంవిధాన కల్పనం గని భవభూతిప్రతిభ కాశ్చర్యపడి, ఆమార్గము తమ కసాధ్య మని యెంచి అందుం బద మిడరైరి. జయదేవుఁడు ప్రసన్నరాఘవములో ఉ. రా. చ. మార్గమున నదీదేవతలను రంగమునకుం దెచ్చినాఁడు.

భవభూతి ప్రతిభోజ్జ్వలుఁడు గావున వలసినప్పుడు అపూర్వోపమానములం గల్పించుకొనును. ఉదా.—

"బాష్పాంభసా మృగదృశో విమలః కపోలః
ప్రక్షాల్యతే; సపది రాజత ఏవ యస్మిన్
గణ్డూషపేయ మివ కాన్త్యమృతం పిపాసు
రిన్దు ర్ని వేశితమయూఖ మృణాళదణ్డః." మాలతి.

"ప్రకిరతి శకృత్పిణ్డకాన్ ఆమ్రమాత్రాన్." ["ఆమ్రమాత్రములుగా దించుక శకృత్పిండముల్." 59 (24). గుఱ్ఱమును వటువులు వర్ణించుట- ఉ. రా. చ.]

"దళయతి పరిశుష్యత్ప్రాన్తతాళీపలాశాన్

స్తిమితనికర ముద్యన్నైన్నదవః ప్రాక్పరిక్లేశః." మా. తి.

ఈతాటియాకే పిమ్మట అల్లసాని పెద్దనగారి దంతపుదువ్వెన యైనది.

"అభినవకరిదన్తచ్ఛేదకాన్తః కపోలః."—మాలతీవిరహవర్ణన.

మఱి యీ కవి యుహాలోకోన్మత్త నిర్ఘరిణి యగు మేఘసందేశంపు ఫక్కిక ననుసరించి మాలతి 9-వ యంకములో మూఁడు శ్లోకము లల్లినాఁడు.— "కచ్చిత్సౌమ్య" (25), "దైవాత్పశ్యేః" (26), "భవద్భిస్సరోఙ్గ"(29).

భవభూతి నాటకముల విమర్శ.

ఈయుపోద్ఘాతమున ఉ. రా. చరిత్రమే ప్రధానమయినను, కడమ రెంటిం గూర్చి అల్లుకొనుచున్న కొన్ని పొరఁబాట్లను తొలఁగించుటకై వానింగూడ నిట పరామర్శింపవలసి యున్నది.

మాలతీమాధవ కథ.

ఇది పద్మావతిలో జరిగినది. కామందకి యను బౌద్ధపరివ్రాజికయొద్ద కుండినపురమువాఁడు దేవరాతుఁడును పద్మావతీపురమువాఁడు భూరివసువును విద్య నేర్చుచుండిరి. ఆ దినములలో ఆ యిద్దఱును కామందకీశిష్యాసమక్షమున "మనము తప్పక ఒకరితో నొకరము వియ్య మందవలయును," అని ప్రతిజ్ఞ చేసికొనిరి. ఇరువురును తమతమతావుల మంత్రులైరి. దేవరాతునికి మాధవుఁడను కుమారుఁడును, భూరివసువునకు మాలతి యను పుత్రికయు, కలిగిరి. వీరికి యుక్తవయస్సు వచ్చినంత మాధవుఁడు ఆన్వీక్షికీవిద్య నేర్చుకొనుటకు పద్మావతికి వచ్చెను. కామందకియు ఈనగరముననే ఉండెను. పద్మావతీరాజు తన నర్మసచివుఁడగు నందనునికి మాలతి నిమ్మని భూరివసువును అడిగెను. దానికి ఇష్టపడక భూరివసువు మాధవుని తెలిసికొన్నవాఁడై మాలతికిని మాధవునికిని చౌర్యవివాహము జరుపుమని కామందకిని కోరెను. నాయికానాయకులు మదనోద్యానములో ఒండొరులం గాంచి కామవికారం బందుదురు. మాలతికి చేటి లవంగిక యనువేశ్య, మాధవునకి చెలికాఁడు మకరందుఁడు, అనుచరుఁడు కలహంసకుఁడు. నందనునిచెల్లెలు మదయంతిక మాలతికి సహపాంసుక్రీడ మొదలుకొని చెలికత్తె. మాధవుఁడు గ్రుచ్చినపొగడదండను లవంగిక కొనిపోయి మాలతి కిచ్చును. మాలతి నిరంతరము దానిం దాల్చియే యుండును. మాలతి చిత్రఫలకమున మాధవునిప్రతిమను వ్రాయును. అది లవంగిక మూలముగా

కలహంసుని చేతిమీఁదుగా మాధవునికిం జేరును. మాధవుఁడు దానియందు తన ప్రతిమప్రక్కను మాలతిప్రతిమను వ్రాయును. అనంతరము ఆచిత్రఫలకము మరల మాలతిచేతికిం బోవును. ఇట్లుండ, పెద్దపులి యొకటి మఠమునుండి విడఁబడి మదయంతిపైకి వచ్చును. మకరందుఁడు ఆమెను ఆపలి కొత్తుకొనిపోయి కాపాడును. ఆసందర్భమున నాయిరువుర కన్యోన్యానురాగము జనించి వర్ధిల్లును. ఇట్లుండ, మాలతిని నందనున కిచ్చునట్లుగా భూరివసువు నిశ్చితార్థముం గావించును. అందలి గుట్టెఱుఁగక మాలతీమాధవులు వెగులొందుదురు. మాధవుఁడు తనయభీష్టమును సాధించుటకు మార్గాంతరములేమిం గని ఆరాత్రి శ్మశానమున మహామాంసవిక్రయముం దొడంగును. ఆరాత్రియే అఘోరఘంటుఁడను కాపాలికుఁడు మాలతిని పైమేడయందు నిద్రించుచున్న దానిని తనశిష్య యగు కపాలకుండలచే తెప్పించి శ్మశానమందలి కరాళాయతనములో కరాళాదేవికి బలి వేయం గడంగును. మెడ గొట్టం గత్తి యెత్తి అఘోరఘంటుఁడు ఇష్టవస్తుస్మరణము చేసికొమ్మని మాలతిని హెచ్చరింపఁగా, "హా! మాధవా, నేనిదె పరలోకమున కేఁగుచున్నాను. నన్ను నీవు మఱవకుము. అనురక్తులు స్మరించుచున్న జనము మృతము కాదు గదా." అని మాలతి మాధవుంగూర్చి మొఱయిడెను. అదియు మాధవుఁడు విని గుడిలోఁ జొరఁబడి అఘోరఘంటుని అమ్మవారికి బలిం గావించి మాలతిని రక్షించెను. పిమ్మట మాలతి కులాబలాచారము ప్రకారము పెండ్లికి ముందు గ్రామదేవతగుడికి పూజార్థము పోవును. మాధవమకరందులు ఆగుడిలో దాఁగియుందురు. అచట మాలతీవేషమును మకరందుఁడు ధరించి నందనుని యింటి కేఁగి వానిప్రక్కను పెండ్లికూఁతు రగును. మాధవుఁడు మాలతిం దోడ్కొని గుడినుండి మరలి యొకయుద్యానమందు కామందకీ సంవిధానముచేత చోరికావివాహముం బడసి యుండును. ఈలోపల మకరందుఁడు పెండ్లికూఁతురుగా నందనునిచెట్టపట్టి ఆతనియింట నుండఁగా, ఆతఁడు వానితో సరసము లాడవచ్చును. మకరందుఁడు పాదములతో నుత్తరము చెప్పి, వానిచెల్లెలిని మదయంతిని తోడ్కొని పలాయితుఁ డగును. అతనిని వీథిలో తలారు లడ్డగింతురు, అంత నాతఁడు మదయంతికను మాలతి యున్నకడకుఁ బంపి తలారిదండును రూపుమాపును. ఈకయ్యమును కలహంసకునివలన విని మాధవుఁడు మాలతిని ఉన్నచోటన యుంచి, తానేఁగి మకరందునికిం దోడ్పడును. తలారులం ద్రుంచి యిరువురును మాలతిం గలియఁ రాఁగా ఆమె లేదు. ఆమెను కపాలకుండల తనగురువును అఘోరఘంటుని మాధవుఁడు కడపినపగ దీర్చుకొనునదై యెత్తుకొని యాకాశమార్గమున శ్రీశైలమునకుం బోయెను. ఆమె నిచ్చట మాధవాదులు వెదకి వెదకి వేసారుదురు. కపాలకుండల మాలతిం గొనిపోయి యుండు నని వీరికి కామందకి చెప్పెను. అయి

నను దుఃఖము పట్టలేక మాధవుఁడు మూర్ఛితుఁ డాయెను. బ్రదుకఁ డని వెఱచి మకరందుఁడు 'భృగుపతనమునకు సమకట్టి కొండకొమ్మునుండి క్రిందికి పడ నుండెను. భూరివసువు మాలతీనాశమును విని దుఃఖము పట్టలేక అగ్నిప్రవేశాగ్రహమై జతనపడెను. ఇంతలో శ్రీశైలమందు సౌదామిని మాలతి నెఱింగి కపాలకుండలను నిర్భర్త్సించి ఆకాశమార్గమున మాలతిం గొనివచ్చి మాధవాదులకును భూరివసువునకును చూపి అందఱను రక్షించినది. తెంగారులను కొట్టినపరాక్రమమును ఈయుత్కటానురాగములను విని రాజు సంతసించి మాలతిని మాధవునికిని మదయంతిని మకరందునికిని ఇప్పించి బహూకరించెను.

మాలతీ విమర్శ.

మాలతి దశవిధరూపకములలో ప్రకరణ మనఁ బరఁగునది. అందులకు.—

"యత్ర కవి రాత్మబుద్ధ్యా । వస్తు శరీరం చ నాయకం చైవ
ఔత్పత్తికం ప్రకురుతే । ప్రకరణ మితి తద్బుధై ర్జ్ఞేయమ్."

అని భరతోక్తి. విస్తరము తత్సూత్రమందుం గనవచ్చును.

"భవేత్ప్రకరణే వృత్తం లౌకికం కవికల్పితమ్,
శృఙ్గారోఽఙ్గీ నాయకస్తు విప్రోఽమాత్యోఽథవా వణిక్,
సాపాయధర్మకామార్థపరో ధీరప్రశాన్తకః॥" సా. ద.

ఇందువలన 10 అంకము లున్నమాత్రాన ప్రకరణ మనఁబడు నని యొకానొకరు వ్రాసినవ్రాఁత యపాస్తము. మాలతినిగూర్చి లక్షణకారు లేమి, విమర్శకు లేమి, అందు ఇతివృత్తము కేవలము ఉత్పాద్య మని వర్ణించిరి.

"His Malatimadhava is a romantic drama, the plot being the creation of his own masterly genius." Kale.

"The Malatimadhava is a Prakarana of ten acts. The plot has been spun out purely from the imagination of our poet." M. Krishnamachary.

కాని, యీరూపకము బృహత్కథామూలకము. మల్లికామారుతము ప్రకరణము యయ్యును మాలతికి ప్రతిబింబ మనం దగిన యనుకృతిగా నున్నది. అట్లే మాలతియు బృహత్కథలోని మదిరావతీకథకు ప్రతిగా నున్నది. బృహత్కథ పైశాచీభాషలో నున్నది. అందులకు సరియైన సంస్కృతానువాదము సోమదేవభట్టుని కథాసరిత్సాగరము.

"యథా మూలం తథై వేదం న మనాగ ప్యతిక్రమః,
గ్రన్థవిస్తరసంక్షేప మాత్రం భాషా చ భిద్యతే."

అని యాతనిప్రతిజ్ఞ. అందు మదిరావతికథక్రింద "ఇయ మేవ కథా మాలతీమాధవస్య మూలభూతా." అని అధోజ్ఞాపిక కలదు. శిశువును యువతిం గావించినట్లుగా ఆకథను భవభూతి పోషించి పండితమోహినిం గావించినాఁడు. దానిం జదివిన, ఈతనిప్రజ్ఞ సరిగా ఇంత యని యేర్పడును. ఆకథను ఈక్రింద సంగ్రహముగా వాక్రుచ్చెద.—

మదిరావతీకథ.

కళింగదేశములో శోభావతీనగరమందు యశస్కరుఁడని బ్రాహ్మణుఁ డుండెను. ఆయనభార్య మేఖల. వారికి నే నొక్కరుండనె కుమారుఁడ నుద్భవించితిని. బాల్యంబున నే నధ్యయనము చేయుచుండఁగా నతిఘోరంబయిన కఱవు కలిగెను. దానంజేసి నాయన అమ్మతోఁగూడ నన్నుం దోడ్కొని ఘనపరిచ్ఛదసంయుతముగా కౌశాంబీనగరమునకు పోయి, అచట నెలకొనెను. నేనును నాయీడు సహాధ్యాయులతోఁగూడ నొకగురువరునివలన విద్య నేర్చుచు నుంటిని. వారిలో గుణవంతుఁడు మహాధనికుని కుమారుఁడు విజయసేనుఁ డనుక్షత్రియపుత్రుఁడు నాకు నెచ్చెలి యాయెను. ఒకనాఁడు మాయుపాధ్యాయునింటికి ఆతనితోఁగూడ నతనితోఁబుట్టువు మదిరావతి యనుకన్య వచ్చెను. ఆకుమారిం గని మిత్రునివలన తదీయనామాన్వయము లెఱింగి వెంటనే తలఁగరానితగులమై మరునానకు బానిస నైతిని. ఆశుభాంగియు చెలిమి తొలఁకు మనోహరవీక్షణంబుల నన్నుఁ గాంచుచు, మొలకలెత్తినకూరిమిని చెక్కుల పులకపటలిచే తెలుపుచు, ఆటమిషచే తద్దయుం బ్రొద్దు గసలి, అనంతరము ప్రణయదూతియగు వలితాపాంగనిరీక్షణమాలికను నాదెసకు ప్రేరించుచు, నెట్టకేలకు తన యింటి కరిగెను. అంత నేనును ఆయెడఁబాపునకు డిల్లవోయి ఇంటి కరిగి నేలంబడి నేలంబడినమీనువోలె బోరగిలుచు వెదకిలంబడుచు దొంగ్రడిలుచు నుంటిని ఆయహోరాత్రంబు గడపి నేను మఱునాఁడు ఉపాధ్యాయులయింటి కేఁగితిని.

అచట విస్రంభసంభాషణంబున నాచెలికాఁడు విజయసేనుఁడు హర్షోత్ఫుల్లవదనాంబుజుండై నాతో నిట్లనియె.—'మిత్రమా, నాచెల్లెలు మదిరావతివలన నాచెలికానిని నిన్ను ఇట్టివాఁడ వని విని నెయ్యంబున మాతల్లి గాంచఁ గోరియున్నది. కావున నామీఁద స్నేహముకలదేని నాతోఁగూడ మాయింటికి రమ్ము. నీయడుగుఁదామరలరజంబుచే మాయిల్లు విభూషిత మగునుగాక.' మరుభూమి తెరువరికి జడివానవోలె ఈమాట నాకు తాపనిర్వాపణం బాయెను. నేను వల్లెయని యాతనియింటి కేఁగి యాతనితల్లిచే సత్కృతుండనై ప్రేయసీదర్శనముచేత సుఖితుండ నైతిని. అంతలో తండ్రి పిలువనంపఁగా విజయసేనుఁడు నాయొద్దనుండి వెడలిపోయెను. అంతట మదిరావతి దాదికూఁతురు నాకడ కేతెంచి మ్రొక్కి యిట్లనియె:—'భర్తృ

దారకా, మాభర్తృదారిక మదిరావతి యుద్యానంబులో నొకమాలతీలతం బెంచినది. దాన నిపుడు మధుసంగమసానంద విలాసహాసితోజ్జ్వలంబు పుష్పభరోద్గమంబు సెరసి యున్నది. అందుండి పైఁబడుచున్న పూవింటి శిలీముఖంబుల నోర్చి భర్తృదారిక స్వయముగా మొగ్గలం గోసి ముత్తియంబులం బోనియామొగ్గలతో ఈయొంటిపేటపేరు గ్రుచ్చి నీకు కానుక పంపినది. క్రొత్తపదార్థమును ముందుగా ప్రియతమునికేఁ గదా ఈవలసినది.' ఇట్లు చదురుగాఁ బలికి ధాత్రేయి ఆపూదండను పంచపలకర్పూరసంయుత తాంబూలదళంబులతోఁ గూడ నా కొసంగెను. నాప్రాణప్రియ తన చేతులతో గ్రుచ్చినయాపూదండను నేను మెడం దాల్చి, తదీయాలింగనంబుకన్న నెక్కుడగు ననిర్వచనీయ సౌఖ్యముం బొందితిని. ఆతాంబూలములు వైచికొని యాప్రియాసఖితో 'ఓకల్యాణీ, ఏమి చెప్పుదును, నాయుదయందలి కామ మెట్లున్న దన, నీచెలికొఱకు నాప్రాణములను వదలుదునేని అదియే నాజన్మఫలము, నాప్రాణములు నీచెలివిగదా,' అని పల్కి దానిం బంపి నేను అంతలో వచ్చిన విజయసేనుంగూడి ఒజ్జయింటి కరుదెంచితిని.

మఱునాఁడు విజయసేనుఁడు మదిరావతిం దోడ్కొని మాయింటి కరుదెంచెను. వారిరాకకు నాతలిదండ్రులు కడము సంతసిల్లిరి. ఇక్కారణిని నాకును మదిరావతికిని మాటిమాటికి నేకస్థానస్థితిచేత ననురాగము గాఢముగానే పెచ్చుపెరుఁగుచుండెను. ఇట్లుండ నొకనాఁడు మదిరావతిదాసి వచ్చి నాతో నేకతంబున నిట్లనియె: 'మహాభాగా, నాపలుకులు శ్రద్ధతో నవధరింపుము. ఒజ్జలయింట నిన్నుఁ గన్నయప్పటినుండి మదిరావతి పడునట్టివవస్థ వ్రాయువ్వ నలవి గాదు. ఆలేమ తన మనస్సు నీమీఁద తగులుకొనియున్న దని నాతోఁ బల్కినది. కావున నోసొబగుఁడా ఆకుమారిజీవితము నీ కష్టమేని తన్మనోరథ ముద్యోగంబున ఫలించునో అవిధ మాచరింపుము.' ఈవాగమృతంబున నానందమగ్నుండనై 'ఈపని మీచేతిలోనిది, నేను మీ స్వాధీనుండన' అని యుత్తర మొసంగితిని. ఆమాటకు దాసి సంతోషించి వచ్చినయట్లే పోయినది. నేనును ఆసందర్శనంబుచే నాస్థ వొడమి నెవులు దీఱి యుంటిని.

ఆమఱునాఁడు ఉజ్జయినినుండి గొప్పవాఁ డొకక్షత్త్రియకుమారుఁడు వచ్చి మదిరావతిని తన కిమ్మని తజ్జనకు నడిగెను. తండ్రియు నతని కీయ నంగీకరించెను. అంతట లగ్నము నిశ్చితమాయెను. మహోత్సవపూర్వకంబుగా పెండ్లిదినము వచ్చినది. తూర్యములమ్రోఁతతో పెండ్లికుమారుని రాక కోలాహలపడుచుండెను. అంత నేను ఆసలుడిగి బ్రదుకుటకును మనము భరింపఁజాలక విరహముకన్న మరణము మేలనియెంచి ఊరివెలి కరిగి అట నొకమఱ్ఱిమ్రానెక్కి యందొకయురిగట్టి మెడకుఁ దవిలించుకొని చెట్టునుండి నన్నును ప్రియాప్రాప్తమనోరాజ్యంబును ఒక్కట దిగఁద్రోచితిని. క్షణ

ము సేపటికి చైతన్యమును మరలం బొంది కనుదెఱచి చూచునంతట నా యురి త్రెస్సి నే నొక ప్రాయపువానియొడి నుంటిని. అతఁడే నా ప్రాణమును గాచె నని తలంచి, యాతనితో 'మహానుభావా, నీ వేమో కరుణ చూపితివి గాని, విరహాతురునికి నాకు మృత్యువు ఇష్టము గాని ప్రాణము గాదు.' అని వచించి, యాయాపద్బాంధవుని ప్రశ్న కుత్తరముగా మదీయంబయిన మదిరావతీవృత్తాంతమును నివేదించితిని. అంత నాస జ్జనుఁడు 'ఏల ప్రాజ్ఞుఁడవయ్యు నిట్లు మోహంబునం బడెదవు. సకలంబును దేనికొఱ కో ఆయాత్మను త్యజించుట నేమిఫలము? ఇందులకు నిదర్శనముగా నావృత్తాంతముం జెప్పెద వినుము' అని యిట్లు వక్కాణించెను.

హిమవంతమునెంత నిషధుని దేశ మొండు గలదు. అందు శ్రుతశీలసంపన్నుం డయిన యొక బ్రాహ్మణునికి నేను తనయుండను. నేను దేశాంతరములు గన వేడుకనై యిలు వెడలి దేశములు తిరుగుచు ఒజ్జలం గనుచు క్రమంబున శంఖపురమునకుం జనుదెంచితిని. ఆనగరంబుకడ శంఖపాలుఁ డను నాగరాజుది పావనము శంఖహ్రద మను మహాసరోవరము స్వచ్ఛోదకము కలదు. అప్పురంబున సుగుణులనాసము సేయు చుండి నేనొక్కప్పుడు స్నానయాత్రోత్సవంబున శంఖహ్రదమునకుం బోయితిని. సురాసురులచేత మహాసముద్రమువోలె ఆతటాకము దగులనెల్ల నానాదిగంతాగతు లైనజనులచే నిండి అంతటను కలగుండు పొందుచుండెను. మడువునకు దక్షిణంబున చెట్లగుబురులో నొకవరకన్యక గురివెందతీవ పందిరిదువారంబునం బూలు గోయుచుం డెను. ఆలేడికంటి నాకంటంబడినమాత్రాన ముల్లోకములను మోహంబునంముంచ్చు మారుని కైబల్లెమువోలె నాయెద నాఁటఁగంటఁ జొచ్చినది. తానును నన్నుం గాంచిన మాత్రాన వలఁతునికి దాసినై నన్ను ఆపాంగవిశ్రాంతతారకాంతింపు విలోకితంబునం బరికించుచుండెను. ఇట్లొక్కనిముసంబ మేమిరువురము ఒండొరువులం గాంచుచు న్నంతలో మదపుటేనుం గొండు రేఁగి గొలుసు తెంపుకొని మావటీనిం బడఁద్రోచి చెవిమీఁదియంకుసమును నేల రాల్చి పరువున వచ్చుచుండెను. దానిం గని పరిజను లెల్లం బలాయితులు గాఁగా నేను వెఱగూరినయాప్రేయసిని అక్కున నెత్తుకొని జనుల నడిమికి తెచ్చితిని. అకన్నియ దిగులుతీఱి తత్పరిజనము వచ్చి కూడునంతలో జనుల కోలాహలంబునకు గనలి యా మత్తవారణ మచ్చటికే దుముకుచు వచ్చెను. ఆభయ మునకు జనులెల్లం బరువులువాఱ పరిజనులు ఆవరకన్య నవ్వలి కేవటికో కొనిపోయిరి. నేను వేఱొకచక్కటికి నేఁగితిని.

ఏనుఁగుభయము తీఱినతర్వాత ఆనింగినడుముదాని వెదకుటనుం గానక, పేరును కులమేని నెలవేనియు నెఱుంగక, శూన్యహృదయుఁడనై విద్య కోలుపోయిన విద్యా

ధరుండుంబోలెఁ ద్రిమ్మరుచు నుంటిని. క్రమముగా ధైర్య మవలంబించినవాఁడనై ఆ కన్నియ యీనగరంబున నొకవేళ నుండునో యని యిటకు వచ్చితిని. ఇట కంఠమున నురిఁబోసికొన్న నిన్నుం గంటిని. ఉరి తొలఁగి నీవు నీదుఃఖము చెప్పితివి. నేనును నాదుఃఖమును చెప్పితిని. మిత్రుఁడా, యివ్విధమున నేను ఊరుం బేరుం దెలియని యాసుందరాంగికై పురుషకారమునకు దాఁగియగపడనివిషయంబున యత్నము సేయుచున్నాఁడను. మదిరావతి నీగోచరమంద యున్నను నీవు తత్ప్రాప్తికై పురుషకారము మాని దిగులునం గూలెదవేల? రుక్మిణీదేవినిగూర్చిన పురావృత్తమును నీవు వినలేదా? చేదిపతి కిచ్చినను మురారి యామెను పొందలేదా?

ఇట్లా చెలికాఁడు పలుకుచుండఁగా మంగళవాద్యనాదపురస్సరంబుగా మదిరావతి సపరిజనయై నాయెదుటనే వచ్చినది. అంతట మిత్రునితో నిట్లు చెప్పితిని — 'వివాహమునకు ముందు ఈయమ్మవారిగుడిలో కులకన్యకలు కామదేవునిని బూజింతురుగదా, కాన నిటకు వచ్చినప్పుడు మదిరావతి తనకై ప్రాణమువిడిచిన నన్ను చూచునుగాక యని ఈగుడిముందఱనే మఱ్ఱిచెట్టునకు నే నురిఁబోసికొంటిని.' ఆమాట విని ధీరాత్ముండా చెలికాఁడు 'అటయిన శీఘ్రముగా ఈగుడిలోనే ప్రవేశించి గర్భగృహములో మాతృదేవతలవెనుక దాఁగియుందము, మన కేమయిన నుపాయము దొరకునో దొరకదో చూతము రమ్ము' అనెను. నేను సరియే యని యాసఖునితోఁ గూడ దేవళంబు సొచ్చితిని. అట్లే దాఁగియుంటిమి. అంతట పెండ్లి పాటలతోఁ గూడ మదిరావతి మెల్లన ఆదేవళమునకు వచ్చినది. తాను మనస్సులోని వరమును ఒరులకుఁ దెలియకుండునట్లుగా కామదేవుని వేఁడుకొనందలంచినట్లు కారణము చెప్పి సఖీజనమును పరివారమును బయటన నిలిపి, ఒంటిగా లోని కరిగి కామదేవు నర్చించి యిట్లు విన్నవించినది.—'దేవా, నీవు మనస్సునం బుట్టినవాఁడ వయ్యును నామనస్సులోని నాప్రియుని ఎఱుంగ వైతి వేల? ఏల నన్ను వంచించి కీడు వతిచితివి? ఈజన్మమందు నీవు వరదాన సమర్థుఁడవు కావేని జన్మాంతరమం దేని, ఓ రతినాయకా, ఆ విప్రకుమారుఁడే నాకు భర్త యగునట్లు ప్రసాదింపుము.'

ఆబాలిక మేము కనుచును వినుచు నుండఁగా నిట్లు పలికి, చిలుకఁగొయ్యకు ఉత్తరీయమును కట్టి కంఠమున నురిఁబోసికొనెను. 'మిత్రుఁడా, పోయి అగపడి ఆమెకంఠమునుండి యాపాశమును తొలఁగింపుము' అని యాచెలికాఁడు బోధింపఁగా నేను వెంటనే ప్రియకడకుం జని 'ప్రాణేశ్వరీ, సాహసము చేయకు, ఇదె చూడుము ప్రాణము వెల యొసంగి నీవు గడించినవాఁడను, ఆర్తికాలమందు ఎవని మీఁది సహజస్నేహమును నీవు తెల్పితివో వాఁడను, నీదాసుఁడను, నీమ్రోలన యున్నాఁడను.' అని

హర్షంబుచే ఎలుంగు దొట్రిలం బలికి, క్షణంబులో ఆసుందరాంగి కంఠమునుండి పాశమును తొలంగించితిని. అంత నచ్చెలువ నన్నుం గని యానందభయంబులపాలయి క్షణము ఉన్నంతలో నామిత్రుఁడు వడిగా నిట్లనియె:—'చెలికాఁడా, ఈరేయి చీకటిలో నేను ఈమెవేసము దాల్చి యీమెపరిజనులతోఁ గూడ నేఁగెదను. మన యిరువుర యుత్తరీయములను కట్ట నిచ్చి, ఈమెను దోడ్కొని నీవు రెండవద్వారము దారిని నీయిచ్చవచ్చిన దేశాంతరమునకు రాత్రి పొమ్ము. నాకై చింతింపకు, నాకు దైవము మేలుసేయును.' ఇట్లు పలికి, యాతఁడు మదిరావతివేషము తాను గైకొని రాత్రి చీకటిలో తత్పరిజనులతో వెడలిపోయెను. నేను మదిరావతిం దోడ్కొని వెలలేనియొకరత్నహారముతో ఆరెండవద్వారమున వెలువడి ఆరాత్రి ఒక యామడదూర మరిగితిని. తెల్లవాఱినపిమ్మట ఆఁగగించి, దినములవెంట క్రమముగా నడచుచు ప్రేయసితోఁ గూడ అచలపురమనునగరము చేరితిని. అందొక బ్రాహ్మణుఁడు నాకు మిత్రమై యిల్లీయఁగా అవిలంబితముగా మదిరావతిని పెండ్లియైతిని.

ఇట్లు కోరిక నెఱవేఱి యచట నివసించుచు నేను నామిత్రునికథ యేమాయెనో యని చింతాకులమానసుండనై యుత్తరాయణంబున నిటకు గంగాస్నానార్థము వచ్చినంత నీయకారణబాంధవుండు నాకుం గనులపండువు గావించినాఁడు. నన్నుం గాంచి యాశ్చర్యమగ్నుండయినయీతనిం బెద్దయుం బ్రొద్దు కవుంగిటం బొదివి కూర్చుండి వృత్తాంత మడుగునంతలో, దేవా, నీవిటకు విజయంచేసితివి వత్సేశ్వరాత్మజుఁడా, ఇట్టిచట నాచెంతనున్న యీబ్రాహ్మణకుమారుని నాకు ప్రాణభార్యాప్రదుఁడైన యాయాపద్బాంధవునిఁగా నెఱుంగుము.

ఇట్లు నిజవృత్తాంతమును ఆయిరువుర విప్రకుమారులలో నొకఁడు వర్ణించి ముగించిన తటి నరవాహనదత్తుఁడా రెండవయాతనిని 'ఓవిప్రకుమారా, మిత్రులకై ప్రాణమును నరకుగొనని మిముబోంట్లు లోకములో అరుదుగదా, నీవు ఆచిక్కుఁబాటునుండి యెట్లు తప్పించుకొంటివో చెప్పుము, నేను సంతసిల్లెదను' అని యడిగెను. అంత నాతఁడు తనవృత్తాంతము నిట్లు చెప్పందొడంగెను.

మదిరావతివేసంబు దాల్చినవాని వృత్తాంతము.

నేను మదిరావతివేషంబున దేవళమునుండి వెలువడఁగానే పరిజనులు నన్ను మదిరావతినిగానే తలంచి, పల్లకిలోఁ గూర్చుండఁబెట్టి సోమదత్తునింటికిం గొని పోయిరి. అందు పెండ్లికొమరిత యనుభ్రమచే నన్ను పానముత్తెలు ఊడిగంపుం జేడియలు మేల్ముసుంగు వైచి ఒకయింట ప్రవేశపెట్టిరి. నేను గూర్చున్నంత పెండ్లి పండువు నుబ్బులాటంబుల తబ్బిబ్బుచేతలబిబ్బోకవతులు నన్ను చుట్టవేసికొనిరి.

అంతలో వాకిటిచెంగట అందియలసందడియు మొలనూలిరవలియు వినవా యెను. చెలికత్తియలతోఁగూడ నొకకన్నియయును నాగదిలోని కరుదెంచెను. ఎవ్వతెరో యని పరికించితిని. వాఁడు శంఖహ్రదముకడ జలకమాడవచ్చి నాకు కనువిందై యేనుఁగునుండి నేఁగాచిన యా నాయెదదొంగయే నాపజ్జం గూర్చున్నయా కన్నియ. ఇదేమి? కాకతాళీయమా, కలయా, నిక్కమా, యని పట్టరాని సంతసంబున నొడలెఱుంగక నేను దలపోయుచుంటిని. అంత నొక్కనిముసంబున మదిరావతిచెలులాకన్నియను 'ఆర్యదుహితా, ఏల యిక్కరణి బెంగవట్టుకొని యున్నావు?' అని హెచ్చరించిరి. తన మనోగతమును దాఁచి యాకన్నియ యిట్లనియె:—'ఏమి, మీరెఱుంగరా మదిరావతి నాకెట్టిచెచ్చెలియో? ఈమె ఇపుడు పెండ్లియై మగనింటికేఁగును. ఈమె విడఁబాసి నేనుండఁజాల నని నెవ్వలొందియున్నాను. కావున మీరు వెంటనే బయటికిం బొండు, నేను ఇంచుకసేపు మదిరావతితో విస్రంభంబున మాటలాడుచు సుఖముండెదను.' అంతట వారందఱు సమ్మనుపుర నేకాంతంబున విడిచి యరిగిరి. అంత నా చెలువ తలుపు బిగించి గడియ వైచి వచ్చి చెలికత్తె ననుభ్రమచే నాచెంతం గూర్చుండి యిట్లనియె.

సఖీ, మదిరావతీ, నిదుఃఖముకన్న గొప్పదుఃఖము ఉండదు. ఏలన నీప్రాణప్రియుఁడు వేఱొకఁడైయుండఁ దండ్రి నిన్ను మఱివేఱొకని కిచ్చుచున్నాఁడు. అయినను పరిచయవశంబున మగల నెఱుకవడెడి యానీప్రియతమునితో నీకు దర్శనముని ఒకవేళ ఘటిల్లఁగలదు. నాకన్ననో ప్రత్యాశలేనిదుఃఖము సంభవించియున్నది, చెప్పెద వినుము: నీకు నేనెట్లో నాకు నీవును అట్లే నమ్మకపుఁ దావలమవుగదా. రానున్న నీ యెడఁబాపు దుఃఖమును మఱచుటకై నేను శంఖహ్రదమునకు స్నానయాత్ర పోయియుంటిని. అచటి యుద్యానవనంబున, పగలు నింగిని దొఱంగి వచ్చిన చంద్రుఁడో సౌందర్యసామజంపు బంగారంపుఁ గట్టుకంబమో నా నొప్పుమీఱు లేఁబ్రాయపు బ్రాహ్మణకుమారుఁ డొక్కరుండు నూనూఁగుమీసంపుఁ దేఁటిక్రొదమలతో విరాజిల్లుచున్న మోముఁదామరవాఁడు నాకన్నులకు విందొనర్చెను. 'అడవులయందు తపంబులచే నిడుములు గుడిచిన మునికన్నియలు ఈకొమరుగానిని గానరేని వారితపంబునకు ఫలమేమి?' అని యాతనిం గని నేను దలపోసిన మాత్రాన కాముఁడు నాయెద సలుఁగులం జేసినతూంట్లదారిని నామానము వెఱపును జాఱిపోయినవి. అంత నన్నుం గాంచుచున్నయాతనిం గ్రేఁగంట నేఁ గాంచుచున్నంతలో కంబమునుండి విడఁబడి మదపుటేనుం గొకటి విచ్చలవిడి నచ్చటికిం బఱతెంచెను. దానిం గని నాపరిజనమెల్ల భయపలాయితంబు కాఁగా వెఱచఱచి తత్తఱిల్లుచున్న నన్నక్కుమారుఁడు పరువున వచ్చి యెదనెత్తుకొని దవ్వునకు జనులనడి

మికిం గొని పోయెను. ఆతనిమోవి స్పర్శామృతంబుచేత నే నానందనిమీలితలోచన నై, చెలీ, ఏమం గేమో, భయ మేమో, నే నెవతెనో, ఎట నుంటినో, ఎఱుంగ కుంటిని. అంతట పరిజనము నన్నుం గలసికొనంగా నామదవారణంబు మూర్తీభవించిన విరహంబువోలె నాచక్కటికే యరుదెంచెను. దానిభయంబున నాపరిజనులు నన్నెత్తికొని బసకుం బోయిరి. అయ్యాలబలంబున నాప్రియుం డాభూదేవకుమారుం డెటు లరిగెనో నేం గాననైతిని. అది మొదలుగా పేరేనియుం దెలియక యాప్రాణదాతను చేతి కబ్బి తప్పిపోయినలిబ్బికై వడి స్మరించుచు, కలలోనేని యతనిం గాంచు కోరికమై ఎల్లవాసరంబులం బాపునిదుర నాసించుచు, జక్కవయాలువుటాండ్రతో సరిగా రాత్రుల నేగ్చుచుందును. ఇట్లు ఈ పాంథుల కందని యీసుఖములో నీదర్శన మొక్కటి, ప్రియసఖీ, నాకు వినోదసాధనముగా నుండినది; అదియు నింక దవ్వగునుగదా. మదిరావతీ, యిత్తెఱంగున నాకు నొరణ మొక్కండే శరణ మైనది, కాన ఈయించుకతడవేనియు నినెమ్మోముం గాంచుసుఖము ననుభవించెదను.

అలతాంగి యిబ్బంగిని నామీనుల నస్సృతంపుసోనలు గురిసి, నామోమునుండి జిలుఁగుముసుంగు నెగఁదివిచి, నన్నుం గని యానవాలుపట్టి, యొక్కట హర్షాశ్చర్యభయంబుల పాలాయెను. 'ఏల యోముద్దరాలా, ఇట్లు నివ్వెఱపడెదవు? అతఁడనే గదా నేను, అంపున కందనియర్థంబులనయితము అనుకూలదైవము ఘటియించును జుమా. నీకై నే నెంతటిదుస్సహవేదనం బొందితినో, విధి నాయునిప్రపంచవిలాసం బెట్టిదియో, పిమ్మట నీకు విస్తరంబుగా వివరించెద. మాటలకిపుడు అదను గాదు. ప్రేయసీ యిపుడు మనము వెలువడు నుపాయమునుమాత్రము ఆలోచింపుము.' అని నేను వక్కాణించితిని. అంత నాకోమలి సమయోచితంబుగ నిట్లనియె. 'ఎవ్వరికిం దెలియనీక ఈవెనుకదారిని వెలువడుదము. దీనిబయట నాతండ్రి సుక్షత్రియునియింటి యుద్యానము. దానిదారిని వెలువడి యెటకేనియుం బోదము.'

అట్లు ఆ కాంత పలికినయంత తదీయాభరణంబుల కానరానీక మూటగట్టుకొని తద్దర్శితపథంబున నట నుండి వెలువడితిని. రాత్రియే తత్సహితంబుగా నడలున వడివడి గడుదవ్వు నడచి వేగుననప్పటికి నొకకాఱడవిం జేరితిమి. ఆనిర్జనారణ్యంబున మే మరుగుచుండ మిట్టమధ్యాహ్న మైనది. ఆసమయంబున నెట్టకేనియు నొకచెట్టునీడ దొరకఁగా, నడకచే నలసి నీరువట్టియున్న ప్రాణేశ్వరిని నేను మెలమెల్ల నానీడం జేర్చి యుత్తరీయంపువీవనతెమ్మెరల సేదదేర్చుచుండ, నాకస్మికంబుగ నచటికి దున్న యొకటి గాయపడి చాపరువు వాఱుచు వచ్చెను. దానిని వెనువెంటన ఆకృతిచేతనే మహాసత్త్వుఁ డని యెఱుంగనై యొకపురుషుండు చేత విలువూని సజ్జ

ముపై తఱుముకొని వచ్చెను. ఆవీరుఁడు ఆకౌఁటుదున్నను ఒకబల్లెంపుఁబోటునం గూల్చి మమ్ముఁ గని మాచెంత కేతెంచి 'ఎవరయా సాధూ, మీరు? ఈమె నీ కేమి గావలయును? ఈదారి నెట కేఁగుచున్నారు?' అని యడిగెను. అంత నేను జందె మెత్తిచూపి 'అయ్యా నేను బ్రాహ్మణుఁడను, ఈచిన్నది నా పెండ్లాము. మేము కార్యవశంబున నొక బిడారుతోఁగూడ దేశాంతరమున కేఁగుచు, ఆబిడారును దొంగలు కొట్టఁగా చెదరి దారి తప్పి యిటకు వచ్చితిమి, నిన్నుఁ గంటిమి, మా కష్టములు తీఱి నవి.' అని కల్లనిక్కువముగఁ బలికితిని. నామాట విని బ్రాహ్మణుఁడ నని నాపై జాలి గొని యాతండు 'అయ్యా! నేను అడవిదొరను, వేఁటకై యిటు వచ్చితిని. మీరు దారి నడచి బడలినవారు నాకు అతిథులు లభించితిరి. ఈసమీపంబుననే నా నెలవు. అచ టికి వచ్చి మీరు విశ్రమింపుఁడు.' అని చెప్పి నాప్రియను అలసియున్నదానిని తన గుఱ్ఱముపై నెక్కఁ జేసి తాను పాదచారియై మమ్ము తన యింటికిం గొనిపోయి అచ్చట చుట్టమువోలె మజ్జనభోజనాదికముల నుపచరించెను. చెడుదేశములయందును ఒకొక్కచోట నెవరేని దొడ్డవారు ఉదయింతురు. అనంతర మాతఁ డిచ్చినతోడు తో నాయడవిని దాఁటి యొకయగ్రహారము చేరి అట నక్కాంతను నేఁ బరిణయ మైతిని. అప్పటినుండియు భార్యతోఁగూడ దేశములు తిరుగుచు ఒకబిడారుం గలసి యిపుడు గంగాస్నానమునకై యిటు కేఁగుదెంచితిని. ఇటనే యీ నా స్వయంవర మిత్రునిం గంటిని.—

ఈరెంటను కథ ఇంచుమించుగా యొకటే, పేరులు వేఱు. మాలతిలో మాధవ రచిత వకుళమాల గొనవచ్చినలవంగిక పలికినచతురోక్తి మదిరావతికథలో నాయికా రచితపుష్పదామములో నాయకుని అలంకరించిన దాగికూఁతువాక్యమే అనవచ్చును. ఇందలి మదయంతికా మకరంద నందనులకు బదులు స్త్రీపురుషులు అందును గలరు. ఇందలిపులికి అందు ఏనుఁగు. ఈరీతిగా ఆకథయే యీకథగా నున్నది.

(1) ఆకథలో నాయకుఁడు బ్రాహ్మణకుమారుఁడు నాయిక క్షత్రియకన్య, ఆమెయన్న నాయకునికి సతీర్థ్యుఁడు. మాలతిలో నాయికానాయకులజనకులు సతీర్థ్యులు. ఇందును అందునుం గూడ సతీర్థ్యులకు గురువునొద్దనే సమావేశము. ఆకథయే దీనికి మూల మగుటం బట్టి ఇందును నాయిక (మాలతి) క్షత్రియకన్యయే. అందువలన ఆమెతండ్రి భూరివసువును క్షత్రియుఁడే. కావున ఆకాలమున బ్రాహ్మణులే అమాత్యులుగా నుండిరనుట పొల్లు.

(2) మాధవుఁడు బ్రాహ్మణుఁ డని యఘోరఘంటుని యాక్రోశవాక్కు వలనం దెలిసినది. కావున ఆతనితండ్రి దేవరాతుఁడు బ్రాహ్మణుఁడే. భూరివసువు

క్షత్రియుండని నిరూపించితిమిగదా. కౌమందకి బౌద్ధపరివ్రాజిక. ఆమె బాపనదనం ప్రమాణము లేదు. కావున ఈముప్పురును బ్రాహ్మణులే యనువ్రాంత నిలువదు.

(3) కౌమందకి భూరివసుదేవరాతులకు ఉపాధ్యాయ గాని సహాధ్యాయ గాదు. ఈమంత్రుల సహాధ్యాయ కౌమందకీశిష్య సౌదామని. వీరి కిరువురకు అపత్యసంబంధవిధిప్రతిజ్ఞ సౌదామనిసమక్షమున జరిగినది. సౌదామనిని కామందకి తన పూర్వ శిష్య యని వ్యవహరించినది. గురువుకడ వియ్యంపుం బ్రతినసేయుటకు సంకోచ ముండును. సతీర్థ్యకడం జేయుటకు ఉండదు, పైగా ఉత్సాహమే కల్గును. ఆసతీర్థ్య గురువునకు ఈప్రతినవృత్తాంతము నంటించి యుండఁ దగును. ఇదిగాక, గ్రంథములో ఈ పరివ్రాజికను ప్రస్తావించునప్పుడు జరచ్ఛబ్దమొకటి వినఁబడుచున్నది. "సౌగతజరత్పరివ్రాజికాయా స్తు "ఇత్యాది మాలతీప్రస్తావన. ఆప్రకారము మంత్రులకు "జరన్మస్త్రీ"త్యాది వ్యవహారము మాలతిలో లేదు. "అనేన మత్పరిచయాభియోగేన స్మారయసి మను పూర్వశిష్యాం సౌదామనీమ్" అనియు, "అస్మత్సౌదామనీసమక్షం...ప్రవృత్తేయం ప్రతిజ్ఞా" అనియు, కౌమందకీవాక్యములు. ఈ విస్తరముచే కౌమందకి ఆమంత్రులకు గురువే గాని సహాధ్యాయ గాదని స్పష్టము.

(4) మాలతీయౌవనోదయము బట్టి భవభూతి కాలమున బ్రాహ్మణయువతీ వివాహము లుండెనని యిదానిందనులు ఒకొనొకరు వ్రాసినారు. కాని, మాలతీమూల భూత మదిరావతీ కథానుసారమున మాలతి క్షత్రియకన్యయ యని తెలియుచున్నందున, ఆభ్రమను వదలుకొనుట మంచిది.

(5) ఆకథలో నాయికను మదిరావతిని క్షత్రియను పెండ్లియాడిన నాయకుఁడు బ్రాహ్మణకుమారుఁడే యైనను, ప్రకటముగా వరించినవాఁడు ప్రతినాయకుఁడు క్షత్రియుఁడు. తదనుసారమున ఇందును మాలతిని రాజముఖముగా వరించినవాఁడు ప్రతినాయకుఁడు నందనుండును క్షత్రియుండే అనఁదగును. కావున, మాధవమిత్రమయినమకరందుఁడు పెండ్లియాడినమదయంతిక నందనునిచెల్లెలు యువతి క్షత్రియయే. మాలతిలోని యావేశ్యాపరిజనము కూడ క్షత్రియవిభవమునే సూచించుచున్నది. మఱియు మాలతీమాధవకథను జూచి దదనుసారమున సోమదేవుఁడే కథాసరిత్సాగరములో ఆమదిరావతీకథను రచించుకొనె నని యూతనిప్రతిజ్ఞ నెఱుంగని ప్రజ్ఞావాదమేని, ఆపక్షమందును ఆకవి మాలతిని క్షత్రియకన్యగానే గ్రహించె నని యేర్పడి యీప్రజ్ఞావాదమును నమ్మ చేయును. కావున భవభూతికాలమున బ్రాహ్మణయువతీవివాహము లుండె నన్న కల్పన ఈవిస్తరముచే పరాహతము.

(6) మాలతిలో భృగ్వగ్నిపతనములు (సాధుసంకల్పితములు గానే) చెప్పఁబడి యున్నవి. దానింబట్టి కొందఱిదానీంతనులు భవభూతికాలమున నవి ధర్మ్యములు

గానే యుండె నని భ్రమపడిరి. కలినిషిద్ధము లైన భృగ్వగ్నిపతనాదులలో సన్న్యాసమును శ్రీశంకరాచార్యులవారు ఉద్ధరించి రనియును, వారు కుమారిలభట్టును దర్శించి రనియు, ఆదర్శనమైన వెంటనే కుమారిలభట్టు తన్ను అగ్నిసాత్కరించి కొనె ననియు, ప్రసిద్ధి గలదు గావున, వారు కుమారిలభట్టు శిష్యుఁడైన భవభూతికి సమకాలికులో సన్నిహిత తదనంతర కాలికులో కావలయును. కావున, కడమ కలి నిషిద్ధములలో చేరిన వైన భృగ్వగ్నిపతనములు లే ననియే యెన్నవలయును. ఇందు వలన ఏకాలమున నవి ధర్మ్యములుగా నుండెనో ఆయాదికాలమునే, చాతుర్వర్ణ్యమందు అనులోమపు వివాహము లుండిన కాలమునే, మాలతీమాధవ కథా కాలముగా భవభూతి గ్రహించె నని తెలుపవలెను. ఇంతియగాని కవి వ్రాయు వాస్తవావాస్తవాచారములను కవికాలమునకే ఆరోపించుట యసమంజస మని వివేకులకు చెప్ప నక్కఱ లేదు.

(7) రామాయణమే సంస్కృతములో నాదికావ్య మనుభవభూతిసమ్మతమే మనకు ఆనమ్మకము గలిగించిన దని తలంచినవారును ఇదానీంతనులలో కలిగినారు. భవభూతికి పూర్వు లయినకాళిదాసాదులనమ్మకము మనకు మార్గదర్శకము గాదా? అందఱును ఆదికావ్యమును రామాయణమునుగనే గ్రహించినవారు గారా? రఘు వంశములో:—

"తా మభ్యగచ్ఛ ద్రుదితానుసారీ । కవిః కుశేధ్మాహరణాయ యాతః
నిషాదవిద్ధాణ్డజదర్శనోత్థః । శ్లోకత్వ మాపద్యత యస్య శోకః." 14 (70)

"సాఙ్గం చ వేద మధ్యాప్య కిఞ్చిదుత్క్రాన్తశైశవౌ
స్వకృతిం గాపయామాస కవి ప్రథమపద్ధతిమ్." 15 (33)

"అథ ప్రాచేతసోపజ్ఞం రామాయణ మితస్తతః
మైథిలేయౌ కుశలవౌ జగతు ర్గురుచోదితౌ." (63)

(8) ఒకానొకరు మహామాంసవిక్రయము బ్రాహ్మణోచిత మైన యాత్మహత్యాసాధన మనియు, దానిని భవభూతికి ముందు ఎవ్వరును కల్పించియుండలేదనియు వ్రాసియున్నారు. అది బ్రాహ్మణునికి కార్యసిద్ధికి క్షుద్రసాధనము గాని ఆత్మహత్యకు ఉత్తమసాధనము గాదు. మాలతీమాధవటీకలో త్రిపురారి ఇట్లు వివరించినాఁడు:— "ఇదానీం జాత్యముచితే నాపి క్షిప్రఫలప్రదేన బాహ్యాగమప్రసిద్ధేన సాహసిక జనకృత్యేన మహామాంసవిక్రయే ణాపి ప్రయోజనం సాధనీయ మితి విచిన్త్య నిర్ధారయతి."

విద్యాసిద్ధికై యీమహామాంసవిక్రయకల్పమునే శ్రీమదాచార్య హేమచంద్ర శిష్య రామచంద్రకవి విరచిత సత్యహరిశ్చంద్ర నాటకములో నొకవిద్యాధరి ప్రయోగించినది. అందు మహామాంసహోమమే తద్విక్రయము.

(9) భవభూతికి ముం దెవ్వరును దీనిని కల్పించి యుండలే దన్నమాటయు వట్టి పొల్లే.—భవభూతి దీనిని కల్పించినవాఁడు గాఁడు, ఆతఁడు తననాటక పురుషులలో నొకఁడు దీనిం బ్రయోగించినట్లు సంవిధాన మల్లినవాఁడు. మఱియు,—కౌర్య సిద్ధికై దానిం బ్రయోగించుట భవభూతికి పూర్వమే అనాదిసిద్ధము. క్రీస్తుశకమునకు ముందు నాలవశతాబ్దియం దుండిన నందునిమంత్రి యైనవరరుచిచే కాణభూతికిని, కాణ భూతిచే గుణాఢ్యపండితునికిని, వాక్రువ్వంబడి, గుణాఢ్యపండితునిచే పైశాచిభాష యందు ప్రణీతమయి సోమదత్తునిచే సంస్కృతీకరింపఁబడిన కథాసరిత్సాగరములోని యీమహామాంస విక్రయ ప్రస్తావము గనుఁడు. అచట లం. ౧౮. త. ౨. లో మదన మంజరికథను 1986 పు. మొ., డాకినేయుని కథను 1989 పు. మొ., చదువుఁడు. ఇందు తొలిదాన కాపాలికుఁ డొకఁడు మదనమంజరి యనుయక్షాంగనను, కృత్యా ప్రభావంబున శ్మశానమున ఆకర్షించి ధ్వంసము సేయ నుండఁగా, ఆమె శ్రీవిక్రమా ర్కునిం బేర్కొని యాక్రందింపఁగా, ఆయన ఖడ్గపాణి దేదీప్యమానవిగ్రహుఁడు ప్రత్యక్షుమై, అగ్నిశిఖబేతాళునిచే నాకాపాలికుని సంహరింపించి తినిపించి వైచెను.

ఈకథలో మదనమంజరి విక్రమాదిత్యునిం బేర్కొనఁగా ఆయన వచ్చి కాచెను. మాలతిలో మాలతి మాధవునిం బేర్కొనఁగా మాధవుఁడు వచ్చి కాచెను, అని కొంత సామ్యము.

రెండవకథలో డాకినేయుఁ డనుజూదరి ఒకపాడునూతి విక్రమాదిత్యుని యాజ్ఞచే బందీకృతు లై పడియున్న శ్మశానబ్రహ్మరాక్షసులకు తన ప్రాణముం గాచుకొనుటకై యాహార మిడవలసినవాఁ డై అందులకు ఉపాయాంతరము గానక శ్మశానమున మహామాంసము విక్రయించి కార్యమును సాధించుకొనెను.

"స కూపా దుద్గతోఽపశ్య త్తదగ్రప్రాప్తి మన్యగా
పణాయితుం మహామాంసం శ్మశానం ప్రావిశ న్నిశి.
తత్కాలం తిష్ఠతా తత్ర స దృష్టః కితవో మయా,
గృహ్ణాతు క శ్చిద్విక్రీణే మహామాంస మితి బ్రువన్.
అహం గృహ్ణామి కిం మూల్యం మార్గ సీ త్యుదితే మయా,
రూపప్రభావా స్వా దేహి మహ్య మి త్యబ్రవీ చ్చ సః.
తత్ర్స్వద్రూపప్రభావాభ్యాం తా నాకృష్య దదామ్యహమ్

కిత వాణ్ బ్రహ్మరక్షోభ్యాం భక్ష్యం సఖ్యయుతా నరీణ్.
తచ్ఛ్రుత్వా ధైర్యతుష్టేన తస్మై ద్యూతకృతే మయా
దత్తా రూపప్రభావా స్వా వాభాష్య దినసప్తకమ్."

"మాలతిలో విప్రలంభశృంగారవర్ణనార్థము కవి కపాలకుండలా కృత మాలతీ హారణమును కల్పించినాఁడు, కాని, ఆకల్పన పూర్వకథతో చక్కఁగా అదుకలేదు." అని విల్సను లాకానొకరు వచించినారు. వారిమతమును కాదనఁజాలను; అయినను, ఇట వలసినయుదుకును కవి పెట్టియే యున్నాఁడని నాతలంపు. అందులకే, బలివేయు నిమిత్తమై యఘోరఘంటుఁడు తనశిష్యయగు కపాలకుండలచేత మాలతిని అంతఃపురమునుండి తెప్పించుకొన్నట్లు కవి రచించినాఁడు. పిమ్మట కపాలకుండల తనగురుని మాధవుఁడు చంపె నన్న పగ తీర్చుకొనుటకై అతనిప్రియ యైనమాలతిని హరించుట అదికియే యున్నది. మాలతిని మరల తెచ్చుటకై సౌదామనిని కవి ప్రథమాంకమందే ప్రస్తావించినాఁడు. అఘోరఘంటుఁడు, కపాలకుండల, సౌదామని, వీరందఱును శ్రీశైలమువారగుటయు, ఈయదుకునే దృఢపఱుచుచున్నది.

మాలతి యల్లికంగూర్చి భవభూతిస్వాభిప్రాయము.—

"భూమ్నా రసానాం గహనాః ప్రయోగాః। సౌహార్దహృద్యాని విచేష్టితాని,
ఔద్ధత్య మాయోజిత కామసూత్రం। చిత్రా కథా, వాచి విదగ్ధతా చ."

మాలతింగూర్చి కాళె (Kale) పండితులు వ్రాసినయభిప్రాయము నిపుణముగాను ఇమిడికగాను ఉన్నది. అది యే మన:—"ఈరూపకములో పెక్కుగుణములు కనఁబడుచున్నను ఇది ఒకవిధమైన (Clumsiness) మొద్దుతనము (లేక మోటుతనము, లేక, మడ్డితనము) చేత చెడినది. ఇట వృత్తము నేరిమితోనే సంవిహితమైనను, గ్రంథముయొక్క అతిదైర్ఘ్యముచేత దానిరంజన కొంతంత నొందియున్నది. ఈలోపములంబట్టి చూడఁగా ఇది రూపకరచనయం దాతనిప్రథమప్రయత్నముగాను, ప్రథమప్రయత్నములకు ఆనుషంగికము లగుగుణదోషమిశ్రము కలదిగాను ఉన్నది."

వీరచరితముంగూర్చి యించుక.

ఇది పట్టాభిషేకాంతము పూర్వరామచరితము. ఇందు కవి రామాయణకథలో కొన్నిభాగములను కొంచెకొంచెము మార్చినాఁడు. ఆదిలోనే విశ్వామిత్రాశ్రమమందే విశ్వామిత్రరామలక్ష్మణులతో సీతోర్మిళానుగత కుశధ్వజసమ్మేళనంబును, అటనే కుశధ్వజసన్నిధానాగతమును శివధనుస్సును శ్రీరాముఁడు భంజించుటయు, రామలక్ష్మణులకు కుశధ్వజుఁడు సీతోర్మిళలను వాగ్దానము సేయుటయు.—ఇది యొకమార్పు. ఇం

కొకటి మంథరావేషమున శూర్పణఖ వచ్చి రామ ప్రవాసమును కైకేయీ ప్రార్థితముగా దశరథునికిం దెలిపి సాధించుట. కైకేయి మహారాజభార్య, ఆమెయందు నిందనీయవృత్తము చెప్పుట సరి గా దని కవి యిట్లు మార్చినాఁడు. రామునికి ఒరునితో పోరుచున్న వాలిని చెట్టుచాటునుండి కూలవేసినాఁ డనునింద లేకుండునట్లుగా కవి వాలిరాములకు ద్వంద్వయుద్ధముం గల్పించినాఁడు. ఇది యొకమార్పు, అని దిక్కు. ఇప్పుడు ఉపలబ్ధమైనమహావీరచరిత పుస్తకములలో పంచమాంకములో 47-వ శ్లోకము మొదలుగాఁ గలగ్రంథము భవభూతికృతము కాదు. సుబ్రహ్మణ్యకవికృతము. భవభూతికృతము నష్టము. ఇందువలన ఈగ్రంథమును కూడ లోకులు అంతగా మెచ్చలే దని తలంపఁదగియున్నది. ఆకారణంబున ఇందులో లేని విచికిత్సను ఈకవి ఉత్తరరామచరితలో చూపినాఁ డనియు, తలంపఁదగియున్నది. ఈరూపకత్రయముం గూర్చి భండారకారపండితుల యాశయమును కనుఁడు:—

Dr. Bhandarkar's. Preface to Malatimadhava.—"The Vira-charitra seems to have been Bhavabhuti's first attempt, for it does not exhibit that power and felicity of expression and insight into the human heart that the other two display and is often heavy and uncouth. Malatimadhava must have been his second work and the Uttararama Charitra the last."—

"The genius of Bhavabhuti was however, more of a lyric than of a dramatic nature. Notwithstanding the originality of conception involved in the plot of Malatimadhava, the poet does not show such a skill in the arrangement of his incidents and in the denouncement as is displayed by the author of the Mrichchhakati or even of the Mudrarakshasa. The incidents subsequent to the scene in the cemetery look like clumsy appendages and not like parts of a whole Kapalakundala is represented to have taken away Malati, simply to give an oppurtunity to the poet to display his power of depicting the feelings of a man in Viraha, and the incident appears by no means to harmonize with or to arise naturally out of the previous story. Neither is the poet very skilful in the portraiture of varied character. In this also he is surpassed by Sudraka. Bhavabhuti had not the power of putting himself mentally into various situations, of forgetting one and becoming quite a new man in another. But as the poet of nature and of

human passion and feeling generally, he occupies a very high rank among Sanskrit authors. Kalidasa, as Prof. Wilson remarks, has more fancy. He is a greater artist than Bhavabhuti. The former suggests or indicates the sentiment which the latter expresses in forcible language. ... ... The excellences and shortcomings of Bhavabhuti's genius are fully seen in the Uttararama Charitra. The incidents of that play are but few. There is very little movement. But the description of the forest scenery of Janashtana in the second act, and the portraiture of the griefs of Sita and Rama in the third are unrivalled. Uttararamacharitra is more adapted for the hall, than for the stage; it is more a Sravya than a Drisya Ḳavya, while the beauties of Sakuntala are more perceptible when acted than when read.The merits of the poet are also observable in Malati-Madhava, but not in such a developed form as in the other play, while to his usual faults, must be added the use of long prose speeches containing bewildering compounds. Such a thing can never succeed on the stage. Perhaps in this as in several other respects, Bhavabhuti was carried away by the conventionalism which had begun to prevail and the rules laid down by the critics; and the free play of his genius was obstructed. Long compounds constitute the poetic excellence called Ojas and this Ojas is according to Dandin the very soul of prose."

ఉత్తరరామచరితంగూర్చి మెక్డోనెలు గారి యభిప్రాయముం గనుఁడు :—

The Uttararama Charitra, or "The Later Fortunes of Rama," is a romantic piece containing many fine passages. Owing to lack of action, however, it is rather a dramatic poem than a play. The description of the tender love of Rama and Sita, purified by sorrow, exhibits more genuine pathos than appears perhaps in any other Indian drama.

నాటకలక్షణప్రతి.

దృశ్యము శ్రవ్యము అని కావ్యము రెండు విధములు. అందు దృశ్యము అభినయింపఁబడును. దానికే నటునియందు రామాదిరూపము నారోపించుటచేత రూపక

మనీ నామాంతరము. అభినయమనఁగా అవస్థను అనుకరించుట. రూపకము ఉపరూపకము అని రూపకము రెండు విధములు. అందు నాటకము ప్రకరణము భాణము ప్రహసనము డిమము వ్యాయోగము సమవకారము వీథి అంకము ఈహామృగము అని రూపకము పది విధములు. పదిరూపకములలో ఉ. రా. చ. నాటక మను తెగలోనిది. [కడమరూపకములకును ఉపరూపకములకును దానిదానికి చెప్పఁబడువిశేషము దప్ప సామాన్యలక్షణ మెల్ల నాటకమునకు ఎట్లో అట్లే ఎఱుంగవలయును.]

నాటకమునకు లక్షణము ఎట్లన:—నాటకమున ఇతివృత్తము ప్రసిద్ధమైనది. అయిదుసంధులు ఉండును. విలాసము బుద్ధిలోనగు గుణములును నానావిభూతులును ఉండును. అది సుఖదుఃఖములచేత సముద్భవించునది, నానారసములచే నిండినట్టిది. అందు అంకములు అయిదు మొదలు పదివఱకు ఉండును. నాయకుఁడు ప్రఖ్యాత వంశుఁడు రాజర్షి ధీరోదాత్తుఁడు ప్రతాపవంతుఁడు గుణవంతుఁడు దివ్యుఁడేని దివ్యాదివ్యుఁడేనియుఁ గావలయును. శృంగారమే గాని వీరమే గాని ఒకటే అందు ప్రధాన రసముగా నుండును. కడమ రసము లన్నియు అంగములు (అప్రధానములు) గా నుండును. కార్యనిర్వహణమందు అద్భుతరసము. కార్యమందు పనివడుపురుషులు నలువురేని అయిదుగురేని ముఖ్యులుగా నందురు. దానిని గోపుచ్ఛాగ్ర సమాగ్రముగా నిర్మింపవలయును.

అంకలక్షణము.— అంకమున నాయకునిచరితము ప్రత్యక్షముగా చూపఁబడును, రసభావములు వెలుంగుచుండును, శబ్దార్థములు అగూఢముగాను గద్యవాక్యములు చిన్నవిగాను ఉండవలయును, ఏదేనొక యవాంతర ప్రయోజనము సమాప్తి చెందవలయును, బిందువు కొంచెము అంటియుండవలయును, కార్యములు పెక్కుగా నుండఁగూడదు. బీజమునకు సంహారము కూడదు, నానాసంవిధానములు వలయును. పద్యములు మిక్కుటముగా నుండఁగూడదు. ఆవశ్యక కార్యములకు భంగము కలుగఁకూడదు కథ అనేకదినములు పట్టునదిగా నుండఁగూడదు. నాయకుఁడు ఆసన్నుఁడుగా నుండవలయును. పాత్రములు ముగ్గురు నలుగు రుండవలయును.

ఈవక్ష్యమాణములు అందుం గూడవు.—దూరమునుండి పిలుచుట, చంపుట, యుద్ధము, రాజ్యము దేశము లోనగువానికి ఉపద్రవము, పెండ్లి, భోజనము, శాపము, ఉత్సర్జనము, మరణము, రతము, దంతక్షతములు సేయుట, నఖక్షతములు సేయుట, ఇట్లు లజ్జాకరములగు నితరకృత్యములును, శయనించుట, మోవియానుట, ఇత్యాదులు, నగరాదులను ముట్టడించుట, స్నానమాడుట, మైపూఁతపూసికొనుట,—ఇవి అంకమందు చూపఁగూడదు. అంకము మిక్కిలి దీర్ఘముగా నుండఁగూడదు, దేవీపరిజనాదుల

యు మంత్రులయు వణిజులయు భావరసోద్భవములైన ప్రత్యేకచిత్రచరితములతోఁ గూడినదై యుండవలయు; దానియంతమున పాత్రము లందఱును నిష్క్రమింప వలయును.

రంగద్వార ప్రస్తావనాదులు కలదై బీజమును ఫలమునుగలదై ఒక యంకము గర్భములోపల ప్రవేశించినదైన మఱియొకయంకము గర్భాంక (Interlude) మనఁబడును. ఉదా. బాలరామాయణమందలి సీతాస్వయంవరమును, ఉ. రా. చరిత్ర మందలి కుశలవ జననభాగమును, మఱియు ప్రతాపరుద్రీయమందు అష్టమాంకమున ఓడలో సుల్తాను మోల వర్తకు లాడించిన భాగమును.

నాటకమందు ముందుగా పూర్వరంగము, అటుపిమ్మట సభాపూజ, తర్వాత కవిని పేర్కొనుట, నాటకమును గూడ పేర్కొనుట, తర్వాత ప్రస్తావన. అందు నాట్యవస్తువుకంటె ముందుగా రంగవిఘ్నోపశాంత్యర్థము నటులు గావించునట్టిది పూర్వరంగ మనఁబడును. దీని యంగములలో ముఖ్యమైనది నాంది యనునది. ఆశీర్వచనముతోఁ గూడినట్టిది దేవద్విజ నృపాదులస్తుతి నాంది యని చెప్పఁబడును. అది మంగళకరములైన శంఖ చంద్ర కమల చక్రవాక కైరవములను వచించునదియు,ఎనిమిదేని,పండ్రెండేని పదములు గలదియుఁ గావలయును. ప్రాయికముగా నాటకములలో నాంది యని తలంపఁబడుచున్నట్టిది పూర్వరంగముయొక్క రంగద్వారనామకమైన యంగముగాని నాంది గా దని కొందఱి మతము.

సూత్రధారుఁడు మధురములును కావ్యార్థసూచకములును అగు శ్లోకములచేత రంగమును ప్రసన్నముంగావించి రూపకనామమును కవినామ గోత్రాదులను కీర్తింప వలయును. భారతీవృత్తి నవలంబింపవలయును. ప్రాయికముగా నేదే నొక ఋతువును ప్రస్తావింపవలయును. భారతి యనఁగా సంస్కృతపాఠ్యమును నరాశ్రయము నగు వాగ్వ్యాపారము.

సూత్రధారుఁడు నటితోనేని విదూషకునితోనేని పారిపార్శ్వకునితోనేని, కూడుకొన్నవాఁడై తమకార్యములనుండి యుత్పన్నములై ప్రస్తుతమును ఆక్షేపించున వైన చిత్రవాక్యములచేత చేయు సల్లాపము ఆముఖ మనియు ప్రస్తావన యనియు చెప్పఁబడును.

ఏ వస్తువు నాయకునికి అనుచితమేని, రసమునకు విరుద్ధమేని, అగునో దానిని వదలవలయును, వేఱువిధముగా నేని కల్పింపవలయును.

అంకములయందు చూపరానిది అయినను అవశ్యము తెలుపవలసినదియగు కథను అర్థోపక్షేపకములచేత చెప్పవలయును. అర్థోపక్షేపకములు అయిదు—విష్కంభక ప్రవేశక చూళి కాంకావతా రాంకముఖములు.

విష్కంభకము భూతభవిష్యత్కథాంశములను తెలుపును, సంక్షిప్తార్థముగా నుండును, అంకమున కాదిలో చూపఁబడును. అది ఒకరో యిద్దరో మధ్యపాత్రములచే జరుపఁబడిన యెడల శుద్ధమనఁబడును, నీచమధ్యపాత్రములచే జరుపఁబడినచో సంకీర్ణమగును.

ప్రవేశకము నీచపాత్రములచే నీచవాక్యములచే చేయఁబడును. రెండంకముల నడుమ వచ్చును. మిగత లక్షణము విష్కంభమున కెట్లో అట్లే.

చూళిక యనునది పరదాలోనివారు చేయునట్టి యర్థసూచన.

అంకాంతసూచిత పాత్రములు ఆయంకమునకు తెంపు లేనియట్లుగానే పై యంకమును తొడంగుట అంకావతార మనఁబడును.

ఒకయంకములో అన్నియంకముల సూచనయు సేయఁబడునేని దానిని అంకముఖ మందురు.

బీజ బిందు పతాకా ప్రకరీ కార్యములు అయిదు అర్థప్రకృతులు.

ఇంచుకగా ఉద్దేశింపఁబడి బహుప్రకారముల వ్యాపించునది ఫలమునకు ప్రథమహేతువు బీజ మనఁబడును.

అవాంతరకథ విచ్ఛేద మొందినప్పుడు దానిని పైకథతో సంధానము చేయునట్టిది బిందువు.

వ్యాపి యగు ప్రాసంగికవృత్తము పతాక యనఁబడును.

ప్రాసంగికమై ఏకదేశస్థమగు చరితము ప్రకరి.

ఏది సాధింప నపేక్షితమో దేనికొఱకై యారంభమో, దేని సిద్ధిచే సమాప్తియో అది కార్య మనఁబడును.

ఫలార్థులు తొడంగిన కార్యమునకు అయిదు అవస్థలు:—ఆరంభ యత్న ప్రాప్త్యాశా నియతాప్తి ఫలాగమములు.

వరుసగా ఈయైదవస్థలును మున్నుచెప్పిన యర్థప్రకృతులతో యోగముం బొందుటచేత ఇతివృత్తము అయిదు భాగము లగును. అవి క్రమముగా ముఖ ప్రతిముఖ గర్భ విమర్శోపసంహారము లని అయిదు సంధు లగును.

ఉ. రా. చ. యందు 1 అంకమున ముఖసంధి, 2-3 అంకములందు ప్రతిముఖసంధి, 4-5 అంకములందు గర్భసంధి, 6 అంకమున విమర్శసంధి, 7 అంకమున నిర్వహణసంధి. ఇత్యాది నాటకలక్షణసమన్వయమును ఈగ్రంథమున వ్యాఖ్యానవశమున తెలుపంగవలయును.

ఉ. రా. చ. కథ.

శ్రీరాములవారికి పట్టాభిషేక మయినది. ఋశ్యశృంగుఁడు తొడంగిన ద్వాదశ వార్షికసత్త్రమునకు కౌసల్యాదిరాజమాతలు వసిష్ఠారుంధత్యధిష్ఠితలై చనిరి. అనంతరము సుగ్రీవ విభీషణాదిమిత్రులు వీడుకోలుఁ వడసిరి. అటుపిమ్మట జనకమహారాజుకూడ వీడుకోలుగైకొని యేఁగెను. తండ్రిగారు తన్ను విడిచిపోయినందులకు దుర్మనాయమానయైన సీతాదేవిని రాముఁడు ఓదార్చుచుండెను. ఆసమయాన ఋశ్యశృంగాశ్రమమునుండి అష్టావక్రముని సీతారాములకు గురుజనసందేశముం దెచ్చెను. అందు సీతకు వసిష్ఠులవారు "అమ్మాయీ, నీకన్న భాగ్యవతి యెవ్వరు! వీరప్రసవవగుదువు గాక" అని సందేశించిరి. "అది యట్లే యగును, ఋషులవాక్కు తప్పదు" అని శ్రీరాములవారు వక్కాణించిరి. శ్రీరాములకు వసిష్ఠసందేశము 1 (4); అందులకు వారియుత్తరము 1 (5). సీతకేమేని వేఁకటికోర్కి కలిగెనేని తప్పక దానిం దీర్పవలసిన దనియు శ్రీరాములకు వసిష్ఠసందేశము. అష్టావక్రులు నిర్గమింతురు. అంతట లక్ష్మణుఁడు వచ్చి సీతాచిత్తవినోదనార్థము తాను వ్రాయించినపూర్వ రామచరిత్రము పటములందు సిద్ధమైనదని తెలుపును. దానిం గనుటకు అందఱును చిత్రశాలకుం బోవుదురు. అచ్చట చిత్రగతవృత్తాంతములం బరికించుచుందురు. అందు జృంభకాస్త్ర దర్శనంబున శ్రీరాములవారు అయ్యస్త్రములను సీతాప్రసూతికి ప్రసాదింతురు. చిత్తిరువుం జూడఁగా సీతాదేవికి వెండియు ప్రసన్నగంభీరములైన వనవీథులయందు విహరింపను భాగీరథీనదియందు పవిత్రశీతలజలంబుల నాడనుం గోరికపొడమును. గర్భదోహదమును తప్పక నెఱవేర్పుమన్న వసిష్ఠసందేశమును శిరమున వహించి శ్రీరాములవారు వెంటనే సీత కోరిన యాకోర్కిని తీర్చువారలై కుదుపులేనితేరుం దెమ్మని లక్ష్మణుం బంపిరి. సీత బడలికచే రామబాహువు తలయంపిగా నిద్రించును. ఆసమయాన దుర్ముఖుఁ డనుపరిచారకుఁడు వచ్చి లోకులు సీతాదేవికి పారిశుద్ధ్యమున సడివెట్టుచున్నారని శ్రీరాములవారిచెవిలో చెప్పును. అంతట శ్రీరాములవారు దుఃఖాబ్ధిమగ్నులై సీతతోఁగూడ నరణ్యమునకు పోవం దాము మున్నుచేసికొన్న సంకల్పము నుజ్జగించి ఆమెనుమాత్రమే పంపువారలై ఎదుట నున్న కూడఁబోవలసివచ్చునని ఆమెను నిద్రితను వీడి గంగాపృథ్వీదేవతలే రక్షింతురని వారిని స్మరించి వేఁడుకొని యేఁగుదురు. ఆమెను అడవిలో వదలి రమ్మని లక్ష్మణునికి ఆజ్ఞ పంపుదురు. అతఁడు తేరుదెచ్చి ఆమె నందులో నుంచుకొని పోయి వాల్మీకాశ్రమముచెంత గంగకడ వదలి మరలును.

సీత ఈవిధమున తన్ను ఒంటిగా నడవిం ద్రోచినందులకు కారణ మెఱుఁగక శోకించు చున్నదై ఘాతుకమృగములు తన్ను మెసవఁజూచుచు పైకొనుచుండ, ప్రసవవేదనలుం బొడముఁగా భరింపలేక ఎట్టులో పోయి మృతికై భాగీరథియందు పడినది.

అనంతరము కొన్ని యేండ్లకు పాలు గుడుచుట మానినప్రాయమువారిని ఇరువురం గవలను భాగీరథి వాల్మీకికి తెచ్చి ఇచ్చి వారి నామధేయములు కుశలవు లనియు వారికి జృంభకాస్త్రములు జన్మసిద్ధము లనియు వచించి పోయినది. వారిని మహాముని అతిహర్షముతో కైకొని అతిప్రీతితోఁ బెంచి చూడాకర్మము గావించి వేదము దక్క కడమ సకల విద్యలను నేర్పి పిమ్మట గర్భైకాదశవర్షమున క్షాత్త్రకల్పంబున ఉపనీతులం గావించి వేదములు నేర్పినాఁడు.

ఒకనాఁడు వాల్మీకి మాధ్యందినసవనమునకై తమసానదికిం బోయి అట కలయిక లోనున్న క్రౌంచములలో మగక్రౌంచను వేటకాఁ డొకఁడు కోల నేయం గని శోకముచే వానిని చెట్ట నేసితివిరా యని మందలించెను. ఆ మందలింపువాక్యము అనుష్టుప్ఛందస్సుగా నుండెను. దాని గని యాశ్చర్యపడుచున్న యా మునికడకు బ్రహ్మ వచ్చి ప్రత్యక్షమై "ఓఋషీ, వాగ్బ్రహ్మమును ఎఱింగితివి. కావున రామచరితమును రచింపుము. నీప్రతిభకు సర్వము ఎఱుకపడును. ఆదికవి వైతివి." అని హెచ్చరించి యంతర్హితుఁడాయెను. అట్లే వాల్మీకి రామాయణమును రచించెను.

ఇట శ్రీరాములవారు యజమానురాలింగా సీతకు బదులుగా బంగారు సీతాప్రతిమను పెట్టుకొని అశ్వమేధ యాగముం దొడఁగి లక్ష్మణకుమార చంద్రకేతు రక్షితముగా గుఱ్ఱమును వదలిరి.

పిమ్మట బ్రాహ్మణుఁ డొకఁడు తన మృతపుత్త్రుని బాలుని రాజద్వారమునం బెట్టి ఓమ్మన బొఁదుకొన సాగెను. కరుణామయుఁడగు శ్రీరాముఁడు రాజాపచారము లేక రాష్ట్రమున అపమృత్యువు లుండ వని తనమీఁదనే దోషము మోపుకొనెను. అంతట నశరీరవాక్కు 'ఓశ్రీరాముఁడా, శూద్రుఁ డొకఁడు శంబూకుఁ డనువాఁడు తపస్సు చేయుచున్నాఁడు. వాని తలద్రుంచుట నీకు విహితకృత్యము; వానిని కడపి బ్రాహ్మణబాలుని బ్రదికింపుము." అని వినఁబడెను. వెంటనే శ్రీరాముఁడు ఖడ్గపాణియై పుష్పకమెక్కి ఎల్లదిక్కుల నరసి జనస్థానమందు ఆశూద్రతాపసుని కనిపట్టి తల గొట్టెను. వెంటనే వాఁడు దివ్యపురుషుఁడై రామునిపాదముల కెరఁగి, ఎల్లవారును వెదకునవైన యారామపాదములు దుష్టశూద్రుని తన్ను వెదకుకొని యాదండకారణ్యమునకు వచ్చిన యనుగ్రహమును కీర్తించి సత్సంగజమైన మృతిసయితము దివ్యమహిమ

ప్రదమయినదని వారిని స్తుతించెను. ప్రభువు వానికి దివ్యలోకములకుం బోయి దివ్య భోగము లనుభవించుట కనుజ్ఞ యొసంగెను.

“దండక యంటివే యిదేమి దండకారణ్యమా?” యని శ్రీరాములు శంబూకు నడిగిరి. దండకయే యని యాతండు వచించెను. అంతట శ్రీరాములకు దాని నానా భాగములును ఆనవాలయినవి. శంబూకుండు వారికి వారిచేత ఖర దూషణ త్రిశిరసులు మడిసిన తావగు జనస్థానమును, అక్కడి కాఱడవులను, ఎఱుకపఱిచెను. రాములవారు “తేనియతావులు గుబులుకొనుచున్న యీవనములయందు నీతో కాఁపురముండెదను” అని సీత పూర్వము చెప్పిన తత్ప్రియకాంతారములం జూచి పూర్వపరిచితము లైన యా ప్రశాంత గంభీర మన్యమారణ్యములను, ఏళ్లను, కుహరములను, ఆనవాలు పట్టుచు వ్యగ్రచిత్తులై యుండిరి. “క్షణములో అగస్త్యమహర్షి దర్శనము చేసికొని వచ్చెదను” అనిచెప్పి శంబూకుండు పోయి, శ్రీరాములరాకను ఋషికిం దెలిపి “తన్ను దర్శించి పోయి యశ్వమేధముం గావింతువుగాక,” యని రాములకు అగస్త్యులవారు పంపిన సందేశమును అందించెను. రాములవారు జటాయువు శిఖరమును దానిక్రింద తమ పర్ణశాలయుండిన తావును, తమకు చిర నివాసమయిన పంచవటిని కని, కడు దుఃఖితులైరి. వారికి శంబూకుండు వారు మున్నెఱింగిన క్రౌంచావతగిరిని ఆ గోదావరిని చూపి వీడుకోలు వడసి తన దివ్యగతికిం బోయెను. రాములవారు అగస్త్య దర్శనమునకుం బోయి వచ్చెద నని పంచవటితో చెప్పుకొని నిర్గమించిరి.

శ్రీరాములవారు అగస్త్య దర్శనము గావించిరి. అంతట అగస్త్యపత్ని లోపాముద్రాదేవి విరహాకృశుని శ్రీరాముని గాంచి, ఆయన తమ కడనుండి తరలుచో సీతా విస్రంభసాక్షు లయిన యాపంచవటీ ప్రదేశములను చూచుటకు పోక మానండనియు, ఆదర్శనముచే ఆయనకు ప్రమాదము కలుగు ననియు వెఱచినదై గోదావరీదేవికి మురళయను నదీదేవతముఖంబున ఆవార్త దెలిపి, శ్రీరాముండు మూర్ఛిల్లినప్పు డెల్ల కమలకింజల్క పరిమళబంధురము లగు తన యలల చల్లని పిల్లతెమ్మెరలచే తేర్చుచుండు మని హెచ్చరిక పంపినది.

పూర్వము సీత భాగీరథిలోఁ బడియెంగదా; అట నామె నీటిలో నిరువురం గుమారులం గవలం గన్నది. వారే కుశలవులు, వారినే భాగీరథి వాల్మీకికి అప్పగించినది. వారి కిప్పుడు పండ్రెండవయేఁటి మంగళంపుముడిం గట్టెడుదినము రాఁగా, అందులకై ఆదేవి తానును లోపాముద్రగొన్న వెఱపునే వహించి సీతను తమ రాజర్షి వంశజనకుండైన భగవంతుని సూర్యుని శ్రేయఃప్రదుని స్వహస్తాపచిత కుసుమములతో పూజింప వలసినదని యుపదేశించి, ఏదో గృహాచారపువ్యాజమున రామరక్షార్థము

ఇటకు గోదావరికిం బంపినది. గోదావరినుండి వెలువడు ననంతరము సీతకుం దోడుగా నుండ తమస యను నదిదేవతను నియమించినది. తనప్రభావముచేత వనదేవతల కంటికి సైతము, మఱి మనుష్యులమాట చెప్పనలయునా, సీతను అగపడకుండంజేసి ఆ మాట ఆ యిరువురకుం దెలిపినది. సీత గోదావరినుండి లేచివచ్చి పూవులుగోయుచుండును.

శ్రీరాముఁడు అగస్త్యాశ్రమమునుండి వచ్చి పుష్పకము దిగి అచటి యా యా పరిచిత ప్రదేశములం గని శోకాభిభూతుఁడై మూర్ఛిల్లును. దానిం గని సీత వడవడ నడంకుచు తమసాప్రేరణచే సమీపించి శ్రీరాములను ఎదుటనుండును నొసటనుం దాఁకును. రాముఁడు తెప్పిరిలి ఆస్పర్శ సీతచేతిది యని గ్రహించి సీతను నలుగడలను వెదకును. భాగీరథి ప్రభావంబునంజేసి సీత ఆయనకుఁ గానిపింపదాయెను. అంతలో "సీత పెంచిన గున్నయేనుఁగును నపూర్వద్వితీయమును ఒక మదపుటేనుఁగు ఆ పిడిబెడఁగులకై పైకొన్నది. ఎవరేని ఆయేనుఁగుఁ గొదమను కావరా!" అని వనదేవత బిగ్గరగా పలికెను. శ్రీరాముఁడు ఆ దుష్టగజమును దండించుటకై లేచును. అంతలో ఆకూయి యిడినవనదేవత వాసంతి వచ్చి యాతనిని ఆనవాలుపట్టును. రాముఁడును ఆమెను కనుంగొని ఆమెమాటబడి ఏనుఁగుల పోరాటపు స్థలమునకుం జనును ఇంతలో నాతని పుత్త్రికుఁడైన యేనుఁగుఁగొదమ ఆమత్తేభమును మోఁది తఱిమివైచి తన ప్రియాకు అనువర్తన సేయుచుండును. అందుఁకు సీతారాములు సంతసిల్లుదురు. అకొదమం గని సీత తన కుమారులు ఎట్లున్నారో అని తలఁచుకొనును. అంత నట ఆమె మున్ను పెంచిన నెమలియు, గున్నకడపయు, కనఁబడును. రాముఁడు సీత పెంచిన తరులను పక్షులను లెల్లను కనుచు శోకాతి వేగముచే నేడ్వం దొడంగును. "ఆయడవిలో సీత ఏమయినదయ్యా?" అని వాసంతి యడుగఁగా రాముఁడు ఘాతుకసత్త్వభక్షిత యైనదని చెప్పి, మఱి మఱి యేడిచి మూర్ఛిల్లెను. సీత వెండియుం బోయి తాఁకును. రాముఁడు తేఱి ఆమె చేయిపట్టుకొని సీత దొరకిన దని వాసంతితో పలుకును. వాసంతి అతనికి ఉన్మాదావస్థ కలిగిన దని తలంచి యుండ, రాముఁడు సీతా కరస్పర్శచేత మోహితేంద్రియుఁడై తన చేతిపట్టు నిలుపుకోలేక గవంత నీవుపట్టుకొని యుండుమని సీతాకరమును వాసంతికరమున నిడంబోవును. ఆసందులోఁ కరము లాగికొని సీత అపసరిల్లును. అప్పటికి రాముఁడు వాస్తవముగా తాను ఉన్మత్తుఁడే అని నమ్మెను. రాముఁడు తాను పోవలయు ననియు, బంగారు సీతాప్రతిమను సహధర్మచారిణిగా నుంచుకొని అశ్వమేధము చేయనున్నట్టును వాసంతితోఁ బలికి వీడుకోలు వడయును. తనప్రతికృతియే యయినందులకు సీత కరము సంతసిల్లును. రాముఁడు అయోధ్యకు తరలును. సీత సతమస సూర్యుని పూజింపంబోవును.

శ్రీరాముఁడు వాల్మీకాశ్రమము మీఁదుగా పుష్పకమును సాగించును. అప్పటికి సత్త్రము ముగిసి ఋశ్యశృంగునిచే అంపకముం బొంది అరుంధత్యాదులు కోడలు లేని యయోధ్యకు మేము పోమని నిశ్చయించుకొన్నవారై వసిష్ఠప్రతిబోధన బడి వాల్మీకాశ్రమమునకుం జనిరి. చంద్రకేతుండును జన్నపు గుఱ్ఱమువెంట నటకే వచ్చెను. జనకరాజు తనపురాణమిత్త్రుని వాల్మీకిని దర్శించుటకు తన తపఃప్రదేశమయిన చంద్రద్వీపమునుండి అటకే వచ్చును. కౌసల్యాదులు జనకుం గలయుదురు. జనకరాజు రామునిపై కోపోద్రేకము నూంపును. అరుంధతివచనములచే శాంతిం జెందును. వసిష్ఠాదులు వచ్చిన కారణమున వటువులకు శిష్టానధ్యాయనము లభింపఁగా లవుఁడు విప్రవటువులతోఁగూడ ఆటమై యీ వృద్ధులున్న తావున కరుదెంచును. వారు క్షత్త్రియబ్రహ్మచారి లక్షణలక్షితుని వానిం గని ఇతనియందు సీతారాముల పోలికం గని వారిపుత్త్రుఁడోయని ఆసతో భావించియును మరల నిరాశఁ జెందుచును ఉందురు. బాలు నడిగినను దెలియఁజాలను. ఇంతలో గుఱ్ఱము వచ్చెను. దానిం గని లవుఁడు వటువులతోఁ బరుగులంబోవును. అశ్వరక్షకులు "సప్తలోకైకవీరునిది యీ గుఱ్ఱము. పృథివిలో మఱి వీరుఁడున్న దీనిం బట్టుఁగాక!" అని ఘోషింతురు. అభిభీషికకు కినిసి లవుఁడు గుఱ్ఱమును పట్టును. వదలు మని సైనికులు కత్తులు జళిపించుచు లవుని బెదరింతురు. తాపసవటువులు ఈ గొడవ మనకేల, లేడిదాఁటులం బరారి యగుదము రమ్మని పిలిచిన, లవుఁడు పోఁడు. వారు పలాయితులైరి. లవుఁడు ఒంటరి, లెక్కకు మించిన సైనికులను జక్కాడించుచుండెను. వారు దిగులుపడి సాయమునకై కుయివెట్టుచుండఁగా చంద్రకేతువు వచ్చి లవు నెదుర్కొనెను. ఇరువురును ఒండొరులపై అకారణప్రేమ వహింతురే గాని పోర నిచ్చగింపరు. అయినను చేయునది లేక పోరుదురు. లవుఁడు జృంభకాస్త్రముచేత సైనికులను స్తంభితులం జేయును. చంద్రకేతుఁడు ఆగ్నేయాస్త్రమును, లవుఁడు వారుణాస్త్రమును, చంద్రకేతుఁడు వాయవ్యాస్త్రమును, ప్రయోగించిరి. ఇంతలో శ్రీరాములు పుష్పకమున వచ్చి మంచిమాటలతో వారి పోరాటమును మానిపించుచు వారినడుమనే దిగుదురు. ఆమహాపురుషుని వాక్కుచే బాలురు యుద్ధము మానిరి.

చంద్రకేతువు రాములవారికి నమస్కరించి, లవుని ఆయనకు తనచెలికానింగా ఎఱుకపఱిచి యుద్ధకారణమును విన్నవించును. లవుఁడు చంద్రకేతువువలన ఆయన శ్రీరామచంద్రుఁ డని తెలిసికొని, ఆయనకు ప్రణామము చేయును. రాములవారు ఆ బాలుని ఒడిలోఁ గూర్చుండఁబెట్టుకొని సీతాసాదృశ్యము గని ఆఁగాని అతనివృత్తాంత మడుగుదురు. బాలునికి సత్యము తెలియదాయెను. బాలుఁడు వాల్మీకిశిష్యుఁ డనియు

తల్లిదండ్రుల నెఱుంగఁ డనియు, ఆతనికి కుశుఁ డని యన్న కలఁ డనియు, ఆయన్న వాల్మీకి యాజ్ఞచేత తన్నిర్మితమయిన శ్రీమద్రామాయణములోని యంతిమభాగమును రూపకరూపమున నిబద్ధమును అచ్చరలచే ఆడించుటకై భరతమునిచేతి కిచ్చుటకు భరతాశ్రమమునకుం బోయియున్నాఁ డనియు, ఆ రామాయణమును సీతాపరిత్యాగము వఱకు తాము గఱచియున్నా రనియుం దెలియును. ఇట్లు వీరు భాషించుచుండఁగా కుశుఁడు భరతాశ్రమమునుండి ప్రతినివృత్తుఁడై వటువులవలన లవచంద్రకేతు యుద్ధవార్త విని అతికోపముతో చంద్రకేతువుమీఁదికి నచ్చుచుండెను. శ్రీరాములం గనఁగానే అతని హృదయమున గురుభక్తియు సదాబాలకత్వవాంఛయుం బొడమెను గాని వైరమున్నమాట లేదాయెను. అతఁడును రామమూర్తిని లవునివలన నెఱింగి వినీతుఁడై దరిసి ప్రణమిల్లెను. రామమూర్తి సీతపోలిక అతనియందును గని ఆతనిని ఒడిలోఁ గూర్చుండఁబెట్టుకొని రామాయణశ్లోకములు చదివించి విని అవి తమ (సీతారాముల) యనురాగాతిశయమును దెల్పువాక్యములగుటచే ఆస్మరణమువలన శోకమున మునింగి బాష్పపూరితవదనుఁడైనంత, నచటికి బుడుతలకయ్యంపువార్త విని దిగులున అరుంధతీ వసిష్ఠ జనకాదు లందఱును వచ్చిరి. రాముఁడు వారిం గలసి సంభాషించును.

అనంతరము వాల్మీకి నాటకసేవ సకల స్థావరజంగమ భూతగ్రామము మ్రోల రామాదుల సన్నిధని పూర్వోక్తరూపకమును ఆడించును. అది కుశలవుల జననమును చూపును సీతను భూదేవి పాతాళమునకుం గొంపోవుటను ఇత్యాదికమును తెలుపును. బయట రామాదులు చూచిన కుశలవులే పాత్రకులుండిరి. రంగములో అరుంధతీవాక్యములచే సీతాప్రభావము నెఱింగి పౌరజానపదులును సీతను నమస్కరింతురు. అరుంధతి ఆమెను కైకొమ్మని శ్రీరామునకు ఆనతిచ్చును. శ్రీరాముఁడు కైకొనును. సీత శోకము తీఱి రామునిం గలయును. వాల్మీకి కుశలవులం దెచ్చి తల్లిదండ్రులకు కప్పగించును. వారును కౌసల్యాజనకాదులును ఆ సమయమునకు మధురనుండి వచ్చిన లవణాంతకుఁడు శత్రుఘ్నుఁడును, శాంతాఋశ్యశృంగులును అందఱు కలసి కొందురు.

విపర్యాసములు.

ఈకథలో భవభూతి కొన్ని విపర్యాసములు గావించినాఁడు. ఎట్లన.— మూలములో శత్రుఘ్నుఁడు సీతానిర్వాసనమయిన కొలఁదికాలమునకు లవణవధార్థము తరలినాఁడు. దారిలో ఈయన వాల్మీకియాశ్రమవనంబున వసచేసిననాఁడే కుశలవులు జన్మించిరి. ఆయన లవణుని సంహరించి మధురాపురిని విస్తీర్ణము గావించి పండ్రెండు ఏండ్లు ఏలి అంత శత్రుఘాతిని, విదిశ నందు సుబాహువును, తనతనయులను నిలిపి తాను అన్నను చూడ నయోధ్యకుం బోయి, అన్ననే సేవించుచుండెను. పిమ్మట కొన్ని

మాసములకు బ్రాహ్మణశిశుమృతి, తత్సంజీవనార్థము రామకృత శంబూకహననము, అనంతరము అగస్త్యదర్శనము, వరల అయోధ్యంజేరినతర్వాత అశ్వమేధమున కుత్సహించి లక్ష్మణరక్షితముగా గుఱ్ఱమును విడుచుట. సంవత్సరము ముగియునప్పటికి లక్ష్మణుఁడు గుఱ్ఱముతో పృథివియెల్లందిరిగి, ఎల్లరాజులవలనను కట్నంబులు తెచ్చి యయోధ్యం జేరును. యాగము జరుగుచుండును. కుశలవులు వాల్మీకియానతిని రాముని కడ రామాయణముం బాడుదురు. ఆసందర్భమున రాముఁడు ఆ శిశువులను తన పుత్త్రులనగా శంకించి నిరూఢ్యర్థమై సీతను వాల్మీకాశ్రమమునుండి రప్పించును. సీత వచ్చును. సీత నిష్కల్మష యని వాల్మీకి సభాసదులతోను రామునితోను వాక్రుచ్చును. సీత,

శా. "రామస్వామిపదాంబుజంబు లెద నారాధింతు నేనిన్ సదా
రామాజ్ఞన్ జరియింతు నేని దగు జాగ్రత్స్వప్నసుప్త్యాద్యులం
రాముం దప్పనిదాన నౌటయు యథార్థంబేని నాతల్లి యో
భూమీ యీయెడఁ ద్రోవఁ జూపి నను గొంపోవమ్మ నిలోనికిన్." ఉ. రా.

అని పలికి భూమిలోనికి అడంగును.

"ఏవ ముక్తే తయా సాధ్వ్యా రన్ధ్రాత్ సద్యోభవా ద్భువః
శాతహ్రద మివ జ్యోతిః ప్రభామణ్డల ముద్యయౌ.
తత్ర నాగఫణోత్క్షిప్తసింహాసననిషేదుషీ
సముద్రరశనా సాక్షాత్ ప్రాదురాసీ ద్వసున్ధరా.
సా సీతా మఙ్క మారోప్య భర్తృప్రణిహితేక్షణామ్
మా మేతి వ్యాహరత్యేవ తస్మిన్ పాతాళ మభ్యగాత్." రఘు. 15.

శ్రీరాముఁడు నిజపుత్త్రులను కుశలవులను గ్రహించి అశ్వమేధంబును సమాప్తి నొందించును.

ఇది వాల్మీకివిరచితోత్తరకాండ కథాపత్రిక. ఇందు కుశలవులు గుఱ్ఱముం బట్టుటయు, వారితో పోరును, లేవు. జైమినిభారతకథ ఇంతకన్నను ఉ. రా. చ. కథం బోలి యున్నది. అందు అశ్వమేధయాగకథ యిట్లున్నది:—

యజ్ఞాశ్వముతో శత్రుఘ్నుఁ బంపుదురు. అది వాల్మీకాశ్రమమునకుఁ జనును. లవుఁడు దానిని కట్టివైచును. శత్రుఘ్నుఁడు లవు నోర్చి తురగమును విడిపించుకొని మూర్ఛితుని లవునిం దనయరదముపై నిడుకొని తురగము వెంబడిం జనును. ఈవృత్తాంతము విని కుశుఁడు తలుముకొనివచ్చి, శత్రుఘ్నుం దాఁకును. శత్రుఘ్నుఁడు పడును.

లవుఁ డన్నం గలియును. పిమ్మట శ్రీరాములు లక్ష్మణుం బంపుదురు. అతఁడును కుశునిచేఁ గూలును. అంత రాముఁడు శోకించి భరతుం బంపును. అతఁడునుం గుశుచేత పడును. అనంతరము శ్రీరాములు స్వయముగా వచ్చి బాలురతో బోరి మూర్ఛితులగుదురు. వాల్మీకి వరుణలోకమునకుం బోయియున్నప్పుడు ఈగందరగోళము జరిగినది. ఆయన వచ్చి వృత్తాంతము విని శ్రీరామాదులకడకుం జని మూర్ఛితుల నాశ్వాసితుల నెల్లం దేర్చెను. రాములవారికి కుశలవులను తన పుత్రులని తెలిపి సీతతోఁ గూడ అప్పగించును. వారిం దోడ్కొని రాముఁడు తానును సోదరులును అయోధ్యకుం బోవును. అచట రాముఁడు సుతభార్యాయుతుఁడై యజ్ఞము ముగించి సుఖముండును.

భవభూతి ఈ జైమినిభారతీయకథా సరణిని హెచ్చుగా నవలంబించినను ఔచిత్యపోషణకై పెద్దలను తమనిసుఁగులచే అపజయముం బెట్టక, వారి బాలునే ఇంకొకని చంద్రకేతువును తెచ్చి ఈయిరువురలో చిన్నవానికే ఉద్దిగా పెట్టినాఁడు. అతనికేనియు అపజయము వలను రానీయక భావి సంఘటనార్థము రాములవారినే యుద్ధము మాన్పగప్పించినాఁడు. ఆరాక వారి కార్యమార్గముననే సంభవించినదిగా నుండునట్లుగా ఉత్తరకాండలోని కథ ననుసరించినాఁడు. అది యెట్లన.—విప్రబాలక మృతి, తత్సంజీవనార్థము శంబూకవధ, యగస్త్యులవారిని దర్శించుట, వారికడనుండి అయోధ్యకు మరలఁబోవుచు మార్గవశమున పూజ్యాతిక్రమ పరిహారార్థమును వాల్మీకాశ్రమ సమీప గమనము, అని యిట్టిక్రమమున సంవిధానము విరచితము.

ఈసందర్భముననే కొన్ని లఘువిషయములను హెచ్చరించెద. ఈనాటకమందు సకల వృత్తములును ప్రయత్నపూర్వములుగాక, ఎవరును ముందుగా పన్నినవిగాక నాయకాది లోకయాత్రానుషంగికముగానే సముత్పన్నములుగా మహాకవిచేత గ్రుచ్చఁబడినవి. అంతటను ఆయా మహనీయుల యౌన్నత్యమునకు ఏలోపము రాకుండునట్లు ఔచిత్యము కావఁబడినది. మహారాజ భార్యకుఁ గలిగిన నిందను కవి ఆమెచెవిని బడిన ఆదుఃఖము వివాసనసమయమున అనిర్వచనీయ మగునని ఆమెకుఁ దెలియనీయలేదు. కవి దాని ప్రస్తావము ఎక్కడ వలసినను చెవిలో చెప్పించినాఁడు. స్పష్టముగా చెప్పవలసిన సమయములలో అపవాద మని మాత్రము పలికించినాఁడేగాని కంఠోక్తముగా తత్స్వరూపమును ఉచ్చరింపలేదు. ఈతీరున ఆదివ్యాదివ్యుల మహిమం గాచిన నేర్పు కరము హృదయంగమమై ఈనాటకమునకెల్ల నుత్తమాలంకారమై యున్నది. అపవాదకథను జైమిని భారతములోఁ గనుఁడు;—

చ. "రజకి యొకర్తు నాథుఁడు తిరస్కృతి సేసినఁ బుట్టినింటి కేఁ
గ జనకుఁ డాత్మజం గని జగజ్జనగాత్రమలీమసాంశుక

ప్రజములు శుద్ధి సేయు నిజవంశము మైలపడంగఁ జేసి, తిం
టి జగడ మింటిలోన హవణింపక నీ విటు లొంటి వచ్చుటల్.

చ. అని తనకోపముం దోడ్కొనుచు నల్లుని యింటికి నేగ చూపఁ గా
చనలములోన నే యొలికినట్లుగ మండుచు నిల్లు వెళ్లి నా
ల్దినములు నేఁడు నా కడకుఁ దెచ్చితి నే నల రాఘవుండ నే
దనుజగృహీత సీతఁ దనదారఁగఁ గ్రమ్మరఁ దెచ్చి యేలఁగన్."

అష్టావక్రుఁడు రామసన్నిధినుండి పోవునప్పుడు 'ఓహో! కుమారలక్ష్మణుఁడు ప్రాప్తుఁడాయెను' అని వచించుట—అతని యతర్క్యతోపనతదర్శనముచేత నయిన తనసంతోషమును తెలుపుచు కథామార్గమునను, పాత్రసూచనగా రూపకమార్గమునను అన్వయించుచున్నది. సీతం బంపుటకన్న ముందే లవణాసురునిమీఁదికి శత్రుఘ్నుని పంపుటకై శ్రీరాములవారు నిష్క్రమించుట—సీతను అడవిం ద్రోయుటకు ఒంటిని కొనిపోవు దుఃఖమును మాడ్చి ఆత్మావుం దలంచుటకై యని కథామార్గము, అంకాంత నిష్క్రమణనిమిత్తమని రూపకమార్గము. చిత్రదర్శన సంవిధానంబును పునస్సంఘటనంబును పట్టియే చిత్రితకోటి అని కతిపయులకుఁ దలంపు గాని, చిత్రప్రదర్శనము ఏతన్నాటక బీజభూతమైన సీతావివాసమును సమకూర్చుటకై భాగీరథీదేవియందు పవిత్రశీతలజలంబుల నాడను ప్రసన్నగంభీరములైన వనవీథులయందు విహరింపను సీతకు గర్భదోహదము నుత్పాదింపఁ జేయుటకును, ఆకోరికను తీర్చుటకై యని యామె తలంచునట్లుగా ఆమెను కానకుం బంపుటకొఱకును; అట్లు వ్యాజమునం బంపుట—అపవాదమును మొగమునం బలికి బందిగా ఆపదఁ బరపినచో ను పతిదేవతను జగన్మంగళమూర్తిని బలాత్కారమునఁ బంపించుఘోరతను తప్పించుకొఱకును, అని యెఱుంగఁ దగును. కావున, చిత్రదర్శనకల్పన అప్రయోజకము గాక భవభూతియొక్క సమర్థ సంవిధానరచనావైదగ్ధిని కరము నిరూపణము సేయుచున్నది.

వసిష్ఠులవారు "ఎప్పాటనైన లోకారాధనము సేయుము" యని రామునికి ఆనతిం బంపుట తప్పక సీతను అడవికిం బంపు మనుటయే. వీరప్రసవవు కమ్మని సీతను దీవించుటయు ఆదీవన తప్పదని రాముఁడు భావించుటయు——ప్రవాసమందును సీత క్షేమియుం గీను గలుగ దని సూచించుటచే పునస్సంగమప్రత్యాశను ఉచ్ఛిన్నము గానీయక కాపాడుటకు. గర్భాంకము పునస్సంఘటనార్థమై సీతాప్రభావమును త్రైలోక్యమునకు ప్రత్యక్షీకరించుటకు; పునస్సంఘటనము మంగళాంతతకొఱకు. అది సామాజికాది చిత్తోద్వేగశాంతికొఱకు; పునర్ఘటనము లేనిచో లోకులకు సత్ప్రవర్తన

యందు శ్రద్ధ తఱుఁగును. నాటకము హృద్యము గాక పీడాకర మగును. గర్భాంకాంతమున "ఏమి వైదేహికి విలయమే సమకూడినది! హా దేవి!" అని రాముఁడు మూర్ఛిల్లుటయు, లక్ష్మణుఁడు "భగవంతుఁడా, వాల్మీకీ, కావుము కావుము! ఇదియా నీ వాక్యార్థము!" అని యాక్రోశించుటయుం గనుఁడు. లఘుహృదయులు ఇట్లు బెదరుదు రనియు భవభూతి తాదృశ జన పరితోషార్థము ఈ పునర్ఘటనమును కల్పించినాఁ డనియు ఉక్త విమర్శకుల వచనము. కాని అతనికి పూర్వమే జైమిని మునియే కథను మంగళాంతముగా మార్చినాఁడు. భవభూతి తదనుసారముగా రచించినవాఁడు గాని వట్టి చిత్రముకొఱకు మార్చినవాఁడు గాఁడు. ఈవిషయము వక్ష్యమాణమున ఇంకను ద్రఢీకృత మగును.

భాగీరథ్యాదులు శ్రీరామునికడకుఁ బంచవటికి సీతాదేవిం బంపుట రామ రక్షార్థంబును, రాముని తీవ్రానురక్తిని ప్రత్యక్షము సేయుటచేత సీతను తత్పున స్సంగోత్సుకం గావించుటకును. శంబూకవధాదివృత్తములను ఒకటినుండి యొకటి యుత్పన్నమైనట్లు కల్పించుట - అయోధ్యనుండి పెక్కు-పయనములు తప్పించుటకు. పుట్టఁబోవు సీతాప్రసూతికి చిత్రదర్శనమున జృంభకాస్త్రముల నిచ్చుట - ఆతారాణమున వారిని రాముఁడు తన తనయులనుగా అనుమానించుటకు. పునస్సంఘటన సమయమునకు శత్రుఘ్నుఁడును వచ్చినట్లు వర్ణితము. అతఁడు లవణునిఁ గూల్చుటకు ప్రథమాంకమునం దరలినవాఁడు. వానిం గొట్టి రా నింత కాలము (పండ్రెండు ఏండ్లు) పట్టెనా యని కొందఱాక్షేపించిరి. అతఁడు లవణుం గూల్చి, మధురను మరలం గట్టి, అందు పండ్రెండేండ్లు ఏలి, తనపుత్త్రుల నిరువుర నచట రెండు రాజధానులంగు దొరలం గావించి, అనంతరము తాను శ్రీరామపాదసేవార్థము వచ్చినట్లు ఉత్తరకాండ కథ. ఈతీరున ఇందు కవికృతసంవిధానములకు నిమిత్తములం గనునది.

కవి ఈ నాటకమునందు సీతారామ పునస్సంగమము ఆదినుండియు సన్నాహపఱచునే గ్రంథము నల్లినాఁడు. ప్రస్తావనలోనే కవి "ఎల్లవిధములను ఋషులును దేవతలును మేలుసేయుదురు" అను నటవాక్యముచే వాల్మీక్యాది ఋషులును గంగారుంధత్యాదిదేవతలును సీతాశుద్ధిని స్థాపించి సీతారాములను మరలం గూర్తు రని భావ్యర్థమును సూచించినాఁడు. వెండియు "అమ్మాయీ... పుత్త్రపూర్ణ మైనయొడితోడి నిన్ను ఆయుష్మతిని చూడఁగలము" అని సీతకు ఋశ్యశృంగులవారు పంపిన సందేశమందు అభిప్రాయములు వెల్లుగా నున్నవి. అప్పుడే ఆయన తొడంగినది ద్వాదశవార్షికము సత్త్రము. అనంతరమేగదా ఆయన ఆమెను చూడఁగలుగును. కావున, ఆపండ్రెండు ఏండ్లును ఆమె సురక్షితగా నుండు నని యేర్పడుచున్నది. అందువలన

శ్రీరాముని ప్రత్యాశ సురూఢమైయున్నది. సుఖితం గాంచెద మని మునిహృదయమగుఁ గాని దుఃఖితం గాంచెద మని యుండదు. కావున ఆయన వాక్కుచే పునస్సంగమే సూచిత మైనది. అట్లే పునస్సంగ సమయంబున ఋశ్యశృంగుండు తన మాటతప్పక పుత్త్రీపూర్ణోత్సంగనే ఆమెను దర్శించినాఁడు. ఈ పునర్ఘటనము వాక్యములందు విస్ఫుటముగా సూచిత మయినను దిక్ప్రదర్శనార్థము కతిపయములనే ఉదాహరించెద. తృతీయాంకము కడపట—

"అవని యు సురనదియు నస్మద్విధలు గూడఁ,
దొలుతఁ గవిత గన్న కులపతియును,
అలవసిష్ఠుఁ డనుగతారుంధతీకుండు,
నిత్యమంగళములు నిత్తురు నీకు."

అని తమసా వాసంతులు సీతారాములకు నిత్యమంగళమును ఏ పృథ్వీ భాగీరథీ వాల్మీకి వసిష్ఠారుంధతులు నింపుదురు గాక యని యాశీర్వదించిరో ఆపృథివ్యాదులే సప్తమాంకమున సీతారామసంయోజనమందు సోద్యములై దానిని సాధించిరి. ఇందువలన ఆభావివృత్తమును ఇప్పటికే ఆదినుండియే భవభూతి పన్నుకొని తదనుగుణముగా అంకములను అల్లుకొనుచుండుట స్పష్టము గాదా? తృతీయాంకమునకు ముందు విష్కంభములో—

"ఇట్టివారు విపాకంబు నెనయ, నదియుఁ
బరమ విస్మయకారిగాఁ బరిణమించు;
అందు సాహాయ్యకము సేఁత కట్టివారు
పూనుదురు తముఁదామ యపూర్వగతుల."

అను వచనముచేతను కవి పూర్వోక్తార్థమునే సూచించినాఁడు. అట్టివా రనఁగా పృథ్వీభాగీరథు లని దీని ముందువెనుకవాక్యములందు స్పష్టము.

శ్రీరాములవారు దుర్ముఖునిచే లక్ష్మణునికిం బంపినయాజ్ఞ సీతను వాల్మీకాశ్రమము చెంత విడువుమని. చూ. "అప్పుడు వాల్మీకితపోవనసమీపమున" ఇత్యాది, 29 పు. ఆమె వాల్మీకాశ్రమము చేరమియును భాగీరథిలోఁ పడుటయు తృతీయాంకముకొఱకును, సీతారామసంయోజనమందు ఆమె చక్కఁగా వ్యాపృత యగుటకొఱకును. సీత వాల్మీకాశ్రమము చేరినచో ఇందలితృతీయాంకవృత్తము - అనఁగా రాములవారు వాల్మీకాశ్రమమునకు రాకముందే వారిని ఆమె చూచుట - ఘటింపదు ఈపూర్వ భాగీరథీమూలముగా సీతాహృదయమునుండి పరిత్యాగశల్యోద్ధరణము సేయించుకొఱకు. అది పునస్సంయోజనాక్షేపచేత. అశ్వస్త గాదేని పునస్సంయోజనము నొల్లదు. అట్లే

ఉత్తరకాండకథలో పునర్యోజనము నొల్లక యడంగినది. అట్లు గానీయక మంగళపర్యవసానముకై భాగీరథీప్రయత్నము. భాగీరథిని చిత్రదర్శనమున రామునిచే "ఆ తల్లీ నీవు కోడలు సీతయందు అరుంధతియుంబోలె శివమును అనుధ్యానింతువు గాక" అని వేఁడించుటచేత ఆయమను కవి పునస్సంయోజనార్థము అప్పుడే ఆదిలోనే నిబంధించినాఁడు. పుత్త్రిపూర్ణోత్సంగనుగాఁ దెచ్చి రామునితోఁ గూర్చుటకన్న శివ మే మున్నది? తనశ్రేయముం దలఁపు మని రాముఁడు ఆమెను వేఁడలేదు. తృతీయాంకమున మాటిమాటికిని రామునిం బ్రమాదములనుండి సీతామూలముగా తప్పించుటయు సీతాశ్రేయముకొఱకే. అట్లే గంగాపృథ్వులు ప్రథమాంకములో రాముఁడు వేఁడినమాటబడి సీతారాములకు మేలు గావించి వారిని సమకూర్చుచు సప్తమాంకము తుదిని ఆయనమాటను ఆయనకు అప్పగించి తమకృతార్థతం దెలుపుకొనిరి. అరుంధతీవసిష్ఠాదులు కోడలు లేనియయోధ్యకు తాము పోమని ప్రతిన సేసి వాల్మీకాశ్రమమున నిలుచుట - సీత జగదేకపావని యని లోకమునకు తెలుపుటకును, ఆమూలముగా పునస్సంయోజనము సాధించి సీతారాములకు దుఃఖాపనోదనము గావించుటకును, అగునేగాని, ముందు కానకు పంపితిఁవలసిన దని తామే వ్యాజముగా చోదనచేసి పంపినందులకై పిమ్మట తామే అసమ్మతిం దెలిపి దుఃఖార్ణవమగ్నునికి శ్రీరామునికి మెడం బాషాణము గట్టుటకుఁ గానేరదు. చతుర్థాంకమున లవునిఁగూర్చి ప్రశ్నించిన జనకునికి అరుంధతి ఉత్తర మెఱింగియు చెప్పకుండుటయు, "సమయమున నెఱింగెదరు లే" అని పలుకుటయు, లోలోపల జరుగుచున్న పునస్సంయోజనప్రయత్నమునే సూచించుచున్నది. చతుర్థాంకములోని యీయుద్ధారముం గనుఁడు:- 54 పు. "కౌస.—నాకూనా, జానకి!.... వీరినుడులు 16." నాటకము పునస్సంయోజనప్రవణ మనుటకు ఇంతకన్నను ప్రమాణము ఉండునా? పుత్త్రిపూర్ణోత్సంగ సీతాసమాసత్తి రామునికి కాఁగల దను నీరహస్యమును వసిష్ఠులవారు ఋశ్యశృంగాశ్రమములోనే ఆదిలోనే కౌసల్యతో చెప్పినా రని యీగ్రంథార్థము.—ఇట్లీనాటకము సీతారామ పునస్సంగమంగళార్థమే వ్రాయఁబడిన దనుట స్పష్టము.

ఈలోకోత్తరనాటకము శ్రవ్యప్రబంధముగా రంజించును గాని దృశ్యముగా రంజింప దని పాశ్చాత్య సంస్కృత పండితులును నూతనమతప్రియు లగునస్మదీయులే కతిపయులును పలికిరి. కాని, ఇది దృశ్యముగా నత్యంతరంజక మగు నని ఆబాల్యము నాతలంపుగా నుండెను. మదరాసు క్రిస్టియన్ కాలేజిలో ప్రధానసంస్కృతోపాధ్యాయుఁడ నై నంతట, బి. ఏ. పరీక్షకు ఉ. రా. చ. పఠనీయము కాఁగా, నా శిష్యులకుం బైమతభేదమును, నామతమును తెలిపి, తదీయస్థాపనార్థము వారిచేత ఈనాటకమును మదరాసు పౌరసౌధములో ఆడించి, ఇది రంగమందు అత్యంతరంజకం

బనియు, అతిశాకుంతల మనియు, క్రిక్కిఱిసిన వేగురు రసికవిద్వజ్జనులకు ప్రత్యక్షము గావించినాఁడను. ఆప్రయోగము జరిగి ఇప్పటికి 34 సంవత్సరము లయినను, ఆ శంబూకదివ్యపురుషుని రామస్తుత్యాది పద్యంబులు ఇప్పటికిని నావీనులలో అనురణనముం గావించుచునే యున్నవి. సీతాదిసకలపాత్రములును వారివారిచర్యలును కన్నులయెదుర ఇప్పటికిని మెలఁగుచున్నవి. అనంతరము ఎన్ని నాటకములు చూచినను ఈ విధముగా డెందమును బందిగొన్నట్టిది మఱిలేదు.

ఈ నాటకమున ప్రథమాంకములో శ్రీరాముఁడు తనకంఠమున సీతబాహువును ఉంచుకొనును. శ్రీరాముని యురమున సీత శయనించును. ఇట్టిది పరిషత్తుమ్రోల వ్రీడాకరము గాదా? అట్టి యాస్థితిలో నున్న శ్రీరామునితో దుర్ముఖుఁడు సంభాషించుట తగునా? ఇచట పాత్రముల వాక్యములను మాత్రము యథోక్తముగాఁ బలికి క్రియను ఇంచుక సంక్షేపించి ఇంచుక మార్చుకొనవచ్చును.

“చరణాగతాధ్వఖేదము” 8(17), “ఒకొక్కకేల” 9(20) - ఇట్టి పూర్వరహోవృత్తములను రాముఁడు సీతతో లక్ష్మణుని వినికిలో నిర్లజ్జముగా ఎట్లు వచించును? ఇట్టి సమయములందు లక్ష్మణపాత్రను ఈ పాత్రముల వాక్యములను వినక అవలికి జరిగి, కిరికి మాపుటకై చిత్రపటములోని వైవైవినోదములను అరయుచుండుట నభినయింప వలయును.

అంకొన్నటికాదర్శనమునకు హనుమత్సుగ్రీవ జాంబవద్విభీషణులను రావింప లేదా యేమి? లేదు. ఏమన, వారికి వచ్చినయందు సీతాశుద్ధి ప్రత్యక్షీకృత పూర్వమే.

సప్తమాంకమున శ్రీరాముఁడు లక్ష్మణునితో కుశలవులకు చంద్రకేతుసమముగా స్థానమర్యాదల నొసంగుమని యానతీయ 84, లక్ష్మణుఁడు అట్లే కావించితి నని ఉత్తరము చెప్పును. రామవాక్యమందు ‘ఈ బాలుర నిరువురను’ అను పదములలోని యేతచ్ఛబ్దము చేతను, లక్ష్మణోత్తరములోని భూతప్రయోగము చేతను ఆ బాలు రచట వచ్చి కూర్చుండియున్నా రని తోఁచును. అట్లుండ, వారు పిమ్మట వాల్మీకితో ప్రవేశింతురు. వారు సమాజమునుండి ఎప్పుడు లేచిపోయిరి? పాత్రనిర్గమము అనూచితముగా జరుగఁగూడదుగదా. ఇది యెట్లు సంగతపడును? అని ప్రశ్న. వాస్తవముగా వారు సమాజములో వచ్చికూర్చుండియే యున్నయెడల వారిని రాములవారు చూడనే చూతురు, కావున లక్ష్మణునితో ఆయానతిం బలుకవలసిన పనియే యుండదు. పలికిరి గావున అప్పటికి ఆబాలురు వచ్చి కూర్చుండలేదు. పిమ్మటను సమాజములోనికి రాలేదు. వాల్మీకి తేరఁగా తండ్రిం జేరవచ్చిరి. లక్ష్మణ వాక్యమునకు “వారికి చంద్రకేతువుతో తత్సమాన మయినస్థాన మేర్పఱచియున్నాను” అని యర్థము గాని

"వచ్చి కూర్చున్నారు" అని యర్థము గాదు. ఇందుచేత శ్రీరాములవారు అశ్వాలును తమపుత్త్రులనియెడు భ్రమను వదలుకొనుట సూచితము.

ఈనాటకమున హాస్యరసము లేదని పురాణపండితులవచనము. లేమి వాస్తవమే, ఇందులోనే గాదు, ఈయననాటకములు మూఁడింటను అది మృగ్యమే. ఇందు సౌధాతకి మాటలలో కొంచె మున్నది. మూఁటను వెదకినచో మందునకు నిమ్మక యగపడును. ఇందలి స్త్రీపురుషులు అత్యుదాత్త ప్రకృతు లగుటంబట్టి హాస్యప్రసక్తి లేదాయె నని చెప్పదము గాక, మాలతింగూర్చి యేమి చెప్పఁగలము?

ఈనాటకములో పంచమాంకముతుదను లవుఁడు చంద్రకేతునికడ శ్రీరామ ప్రభావాధిక్షేపము సేయుచో 70(85) "ముందడుగుల్ ఖరాజి నవి మూఁడడుగుతో భయముల్ సెలంగవే" అని సడివెట్టుచున్నాఁడు. ఈమూఁడు వెనుకంజల వృత్తము వీరచరితలో వర్ణితము గాదు. పైగా "ఇంద్రజు నేయు నేర్పును" అని యధిక్షేపించినాఁడు. ఈమాట రాముఁడు వాలిని ఎదుర్కొని కొట్టనేరక చెట్టు చాటునుండి కొట్టుటను తెలుపుచున్నది. వీరచరితమందు వాలి రాముని మడియింప నుద్యుక్తుఁడై అతనిమీఁదికి పోర వచ్చి యతనిచే మడిసె నని యున్నది. ఇట రెండు నాటకములు పరస్పర విరుద్ధముగా నున్నవి. లవుఁడు రామాయణకథ ననుసరించి పల్కెనేగాని, భవభూతివీరచరితముం బట్టి పలుకలేదు. ఐనను మహాకవి తనతొలిపల్కు తాను అడంచి యిట నొండువగం బలుకుట చిత్రము.

మఱియొకటి— ఇందు "నడిమియమ్మ కృత్తాంతమును అన్నయ్య అణఁచివైచినాఁడు" అని చిత్రప్రదర్శనములో లక్ష్మణవాక్యము. వీరచరిత్రలో శూర్పణఖ మంథరావేషమున వచ్చి రామప్రవాసమును కైకేయీ ప్రార్థితముగా సాధించె నని యున్నది. ఇట లక్ష్మణవాక్యమున తద్విరుద్ధ మైన రామాయణోక్త వృత్తాంతమే పరామృష్టమై యున్నది. ఇటనుం గవి తనపూర్వరచనను తాను పాటింపలేదు.

క్షేమేంద్రుఁడు చేసిన యుత్తరరామ చరిత్రగత కతిపయవిధ యౌచిత్యచర్చ.

(1) ప్రబంధౌచిత్యముక్రింద.—యథా వా భవభూతేః—

(నేపథ్యే) యో౽యమశ్వః పతాకేయ మథవా వీరఘోషణా
సప్తలోకైకవీరస్య దశకణ్ఠకులద్విషః.

లవః—(సగర్వ మివ) అహో సంతాపనా న్యక్షరాణి। భో భోః కిమక్షత్త్రియా పృథివీ య దేవ ముద్ఘుష్యతే। (విహస్య) అః కిం నామ స్ఫురన్తి శస్త్రాణి! (ధనురారోపయన్)

జ్యాజిహ్వయా వలయితోత్కటకోటిదంష్ట్ర
ముద్గారి ఘోరఘనఘర్ఘరఘోష మేతత్
గ్రాసప్రసక్తహసదన్తక వక్త్ర యన్త్ర
జృమ్భావిడమ్బి వికటోదర మస్తు చాపమ్.

ఇందుల తెనుఁగు మదీయము—పు. 60-61 (నేపథ్యమున) అశ్వమిదె... (25)

లవు.—[వ్యథతోనుం బోలె] అహో రగిలించుచున్నవి యీకురుములు! ఓహోయి, ఇట్లు ఘోషించెదరే!' పృథివిలో క్షత్త్రియులు లేరనుకొన్నారా రేమి? [నవ్వి] ఏమి! శస్త్రములను జళిపింతురా! [విల్లెక్కుపెట్టుచు] జ్యాగసన... (27)—ఇందుపై విమర్శ—

అత్రార్థే రామాయణ కథాతిక్రమేణ నూతనోత్ప్రేక్షితా రామతనయస్య సహజ విక్ర మానుసారిణీ శౌర్యోత్కర్షభూమిః పరప్రతాపస్పర్శాసహిష్ణుతా ప్రబన్ధస్య రసబన్ధురా మౌచిత్యచ్ఛాయాం ప్రయచ్ఛతి.

(2) వీరరసౌచిత్యము క్రింద.—న తు యథా భవభూతేః—

వృద్ధాస్తే న విచారణీయచరితా స్తిష్ఠన్తు హుం వర్తతాం
సున్దస్త్రీదమనేఽప్యఖణ్డయశసో లోకే మహాన్తో హి తే
యాని త్రీణ్యకుతోభయాన్యపి పదాన్యాసన్ ఖరాయోధనే
యద్వా కౌశల మిన్ద్రసూనుదమనే తత్రాప్యభిజ్ఞో జనః.

ఇందుల తెనుఁగు మదీయము.— 'ఉఁడుఁడు'...70 (35). ఇందుపై విమర్శ.

అత్ర ప్రధానస్య రామసూనోః కుమారలవస్య పరప్రతాపోత్కర్షాసహిష్ణో ర్వీరరసోద్దీపనాయ సకలప్రబన్ధ జీవితసర్వస్వ భూతస్య ప్రధాననాయక గతస్య వీరరసస్య తాటకాదమన ఖరరణాపసరణాన్యరణసంసక్తవాలివ్యాపాద వాది జన విహితాపవాదప్రతిపాదనేన స్వవచసా కవినా వినాశః కృత ఇత్యనుచిత మేతత్.

(3) దేశౌచిత్యముక్రింద.—యథా భట్ట భవభూతేః।

పురా యత్ర స్రోతః పులిన మధునా తత్ర సరితాం,
విపర్యాసం యాతో ఘనవిరళభావః క్షితిరుహామ్,
బహోర్దృష్టం కాలా దపర మివ మన్యే వన మిదం,
నివేశః శైలానాం త దిద మితి బుద్ధిం ద్రఢయతి.

ఇందులకు తెనుఁగు 26 (18). దీనిపై విమర్శము.—

అత్ర బహుభి ర్వర్ష సహస్రై రతిక్రాన్తైః శమ్బూకవధప్రసఙ్గేన దణ్డకారణ్యం రామః పూర్వపరిచితం పునః ప్రవిష్టః సమన్తా దవలోక్యైవం బ్రూతే—'పురా యత్ర నదీనాం ప్రవాహ స్తత్రేదానీం తటమ్, వృక్షాణాం ఘనవిరళత్వే విపర్యయ శ్చిరాద్దృష్టం వన మిద మపూర్వ మివ మన్యే, పర్వతసన్నివేశ స్తు త దేవైత దితి బుద్ధిం స్థిరీకరోతి.' ఇత్యుక్తే చిర కాల విపర్యయ పరివృత్త సంస్థాన కానన వర్ణనయా హృదయసంవాదీ దేశస్వభావః పరమ మౌచిత్య ముద్ద్యోతయతి.

సీతావివాసనము ధర్మ్యమా, అధర్మ్యమా ?

పూర్వోక్తమును చక్కఁగా నవగాహించిన, ఈ ప్రశ్నకు అవకాశమే ఉండదు. అయినను ఇంచుక. ప్రజారంజనార్థము శ్రీరాముఁడు సీతను దూరీకరించెను. తద్రంజనమే తద్వ్రతము, "అర్క్రలిని గాని" 4 (5). వివాసనోపదేష్టలును తత్ప్రేరకులు "తప్పక వేకటికారికం దీర్చునది" యనియు, "ప్రజల రంజింపఁ దివురు మెప్పాట నైన" 4(4) అనియు, చెప్పి పంపిన యరుంధతీవసిష్ఠులు. సీతం గూర్చి సడినచ్చినంత తన్నివారణముకై సీతావివాసనముకన్న నుపాయాంతరము లేదు ["ఏసాధు" 14 (35)]. ఎల్లవారిం గూర్చి సీతాశుద్ధిం దెలుపరాదా యనిన, అది ఆ పెద్దలు లేక నిరవమానముగా నెట్లు జరుగును? వారు జన్మమును అకాలమున వీడి యెట్లు వత్తురు? వారికి సమయమై వారు వచ్చి ఆయుపాయమునే ప్రయోగించువఱకు (7 అం.) వివాసనము తప్పదాయెను. ఈలోపల విముక్తి శుభోదర్కమే యని ఆశీర్వాద వాక్యములచే సీతారాములకు తెలిపినవారు (అరుంధతియు) వసిష్ఠుఁడును ఋశ్యశృంగుఁడును: "వీర ప్రసవవు గమ్ము." "మతి పుత్త్రిపూర్ణ మైనయొడిలోడి నిన్ను ఆయుష్మతిని చూడఁ గలము." రాముఁడు సీతాశుద్ధి నెఱుంగనివాఁడు గాఁడు 5 (6), (7), 14 (36). పౌరులు సీత నింట నుండనీయనందులకు కాదు నింద్యులని తమస స్థూలదృష్టిచేఁ బలుకుఁగాక ; సూక్ష్మమతి శ్రీరాములవారు పౌరులను నిందించుట తగవుగా దని పలికినారు: "విశ్వసించు సెవండు దవిష్ఠవృత్తి" 15 (37). భాగీరథియు రాముని మతమే నహించినది: "క్షోమము దల్లెను..." 87 (6). తెలియక, "తర మెవ్వరి కౌను వారితత్త్వము తెలియఁగ" 21 (7), వాసంతి వివాసన మకార్య మన్నది - "ఏల యీ యకార్యమును దేవర గావించెను?"40, "ఓయి కఠోర" 40 (20), "ఈవె మదీయజీవితమవు" 39 (19). పితృత్వకారణంబున జనకుఁడు రామునిపై అలిగియు, "తవిశసాశనిప్రహతి" 59 (23), అరుంధతి హెచ్చరించిన ప్రజాపాలన కారణమునకు 59 (22) సమాధాన మొందినాఁడు "ప్రాసక" 59 (23). అట్లే గర్భప్రీతికారణంబున పృథ్వీదేవి రామునిపై కడు నలిగియు, "బాల్యమునను" 88 (5),

భాగీరథీబోధనచే 87 (6), సమాధానపడినది. ఈమెయు భాగీరథియును సీతా విశుద్ధిని స్తుతించుటచేత పౌరజానపదులు సమాధానపడి సపుత్త్రసీతారామసమ్మేళనము నంగీకరించిరి. ఆశుద్ధిని స్థాపించి పౌరులను సమాధానపఱుచుట సీతాశుద్ధికిని రామునియశమునకును అత్యంతావశ్యక మని పెద్ద లెల్లరుం దలఁచి, అట్లే సంవిధానముం గూర్చిరి. ఇట్లు సీతావివాసనము సాధువేగాని అసాధువుగాదు.

ఈ విషయంబున కేలు (Kale) పండితుల యు. రా. చ. యుపోద్ఘాతము నందలి యీసంవాదముం గనుఁడు:—

"Shallow critics, with their gratuitous sympathy with Sita for her cruel abandonment in the forest, are inclined to find fault with Rama for his undue solicitude for the contentment and happiness of his overnice subjects. They miss the very beauty of Rama's life when they take such a narrow view of it. Judged by the ideal standard of duty, Rama deserves our approbation of his wonderful self sacrificing nature rather than condemnation for the seemingly cruel deed. No one was more conscious of the cruelty of the action than Rama himself as is evident from his utterances in the drama, but has he lived for his subjects he was bound to please them at any cost to himself. No one was more conscious than Rama himself of the sterling womanly qualities of Sita—almost an idealistic picture of every virtue that ennobles womanhood and gives it a peculiar majesty and grandeur; but when called upon by the stern voice of duty, Rama throws her off inwardly feeling the deepest anguish for the cruel step that he is forced to take."

రసచర్చ

ఈనాటకమందు రసము ధర్మవీర మనియు, నాయకుఁడు ధర్మవీరుఁడనియు, నాక్షేపించువారుం గలరు. అందులకు వారియుపపాదనము:—

"ఉత్సాహాత్మా భవే ద్వీరస్త్రేధా ధర్మాజిదానతః
నాయకోఽత్ర భవే త్సర్వైః శ్లాఘ్యై రనుగతో గుణైః." వాగ్భటః.
"ఉత్సాహాత్మా వీర స్సత్రేధా యుద్ధధర్మదానేషు
విషయేషు భవతి తస్మి న్నుత్కోభో నాయకః ఖ్యాతః." రుద్రటః.
"ధర్మదాన యుద్ధభేదా త్త్రేధా వీరః." హేమచన్ద్రః.
"వీర శ్చతుర్ధా। దానదయాయుద్ధధర్మై స్తదుపాధే రుత్సాహస్య చతుర్విధత్వాత్." రసగఙ్గాధరః.

ఈనాటకమున నాయకునందు ధర్మవీరతా సాధకము లయిన వాక్యములు:—

ఆముఖములో అపవాదప్రస్తావము. ప్రథమాంకమున:—అర్మిలినిగాని 4 (5), కట్టా! లోకులు 5(7), పుత్త్రిలకు నిజ 8(15), అకటసీతకు 14(33), ఏకార్యముచే నైనను (34), ఏసాధుశుద్ధ (35), నీవలన (36), లోకులకు 15(37), పిన్నతటి (38), నేరనిముగుదా (39), గోడుగుడువ (40), ఎదను 16 (42).

ద్వితీయాంకమున:—స్వయువు 21(7), కుడికరము 22 (1), వెలికి 28 (9).

తృతీయాంకమున:—డెందమున 32 (4), ఈవె మదీయ 39(9), ఓయి కఠోర 40 (21), పూనికతోడ 41(23), సరిపడ దాయె (25), ప్రీలునుగాని (24), చకిత 40 (21), తల్లి (22), దేవి పొడిడి 4 (26), అడ్డముగ 42(28), పాయక(29), హా ప్రాణే శ్వరి 43(31), సరవి 46(37), ఎచట (50).

షష్ఠాంకమున:—మొసలసే 81 (24), నిరతిశయంపు (26), ఆకృతి 82 (31), అనుభావ 83 (34).

సప్తమాంకమున:—మహర్షులు ధర్మములను సాక్షాత్కరించినవారు 84, బాల్యమున 86 (15), క్షాత్రయు ద్దల్లెను 87 (6), కుందు 89 (12).

ఇందు సీతావిరహశోకోద్ధురతాపరము లైన వాక్యములు తత్కారణ భూత ప్రజారంజన ధర్మైకాభినివేశ తాత్పర్యకములు. నాటకము ఆదిలోనే అపవాద మూలకము. అంతమున నిరపవాదకరణపరము. లోకరంజనము ఆదిలో త్యాగముచేత, అంతమున తత్సమాకలన పూర్వక తత్ప్రతిబోధనముచేత; ఏతదనుసారముగా భరత వాక్యమందు "త్రుంగంజేసి యఘంబు" అనువాక్యము అపవాదనిరసన పూర్వకధర్మనిర్వాహపరముగాను, "శ్రేయముల సందోహంబుఁ బొందించుతన్" అనుట సీతా పునఃప్రాప్తిపరముగాను గ్రాహ్యములు; కడనుపద్యంబును అట్లే. ఈమతమున వీరరసమునకు అంగికి కరుణవిప్రలంభము అంగము, ధర్మాభినివేశదార్ఢ్యబోధకము.

సీతాపునస్సంప్రాప్తికై వ్యాఖ్యలయందు చేయఁబడునట్టి బీజాద్యారంభాది ముఖాదిసమన్వయముల నెల్ల నిరపవాదసాధనకై చేయవలయును.

కరుణ విప్రలంభ సిద్ధాంతము.

ఈనాటకంబున కరుణరసము అంగి యని యొకమతము కలదు.—సాహిత్య దర్పణమందు నాటకలక్షణమున "ఏక ఏవ భవే దఙ్గీ శృఙ్గారో వీర ఏవ వా" అని రెండు ఏవకారములతో నియమము నిబద్ధమై యుండఁగా, "శృఙ్గారో వీరో వేతి కథనం తు సముచిత రససూచనమ్। తే నోత్తరరామచరితే కరుణరసస్య, ప్రబోధ చన్ద్రోదయే శాన్తస్య చాఙ్గిత్వ మవ్యాహతమ్." అని ముద్రకజ్ఞాపిక. ఈజ్ఞాపిక

గ్రాహ్యముగా నుండలేదు. ఎట్లన—ప్రబోధచంద్రోదయమందు వీరరసమే అంగి గాని శాంతరసముగా దని మతాంతరము గలదు; అదే సాధువుగాఁ దోఁచుచున్నది. మఱి యీజ్ఞాపికచే ఏరూపకమందుఁగాని తత్తల్లక్షణోక్త రసమే ఉండవలయు నను నియమము జలలిపి యగును. మఱియు నీజ్ఞాపిక కరుణవిప్రలంభలక్షణమునకు విరుద్ధముగా నున్నది. ఎట్లన—సా. ద.

'యూనో రేకతరస్మిన్ । గతవతి లోకాన్తరం పున ర్లభ్యే
విమనాయతే య దైక । స్తదా భవే త్కరుణవిప్రలమ్భాఖ్యః."

"యథా కాదమ్బర్యాం పుణ్డరీకమహాశ్వేతావృత్తాన్తే । పునరలభ్యే శరీరాన్తరేణ వా లభ్యే తు కరుణాఖ్య ఏవ రసః." అని తద్వృత్తి. సీత పునర్లభ్య యైనది గావున కరుణరసము గాదు. దీనిని మరలం దడవెద.

కరుణశబ్దముగాని, (కరుణాశబ్దముగాని, దీనిం గూడ సాధకముగాఁ గొని యున్నారు.) అక్కడక్కడ నాటకమందు కనఁబడుట సాధకము గాదు. అగునేని, మాలతియందును అంగి కరుణరసమే గావలయును. ఎట్లన—అందు 9, 10 అంకము మలలో నీప్రయోగము లున్నవి.—(సకరుణం నిశ్శ్వస్య), —(సకరుణం పరివృత్త్యావలోక్య చ),—(సకరుణంవిముచ్య),—(సోచ్ఛ్వాసం సకరుణమ్),—(సకరుణం నిశ్శ్వస్య),—(సకరుణం సాస్రమ్),—మఱియు "కరుణవనేచరవచనాత్" 10 (14), "కరాళాయతనాచ్చాయ ముచ్చర త్కరుణధ్వనిః." 5 (21). ఇంతమాత్రకే మాలతి యందు కరుణము అంగి యగునా? కాదని చెప్పవలయునా? "ప్రకరణమందు శృంగారము అంగిగా నుండు"నని తల్లక్షణము గదా. మఱియు మాలతియందు—

"అకరుణ, వితర స్మితోజ్జ్వలాం। దృశ, మతిదారుణ, దేహి మే గిరమ్,
సహచర మనురక్తచేతసం। ప్రియమకరన్ద, కథం న మన్యసే!" 9 అం.

అనుశ్లోకమున కరుణరస మని వ్యాఖ్య. అందువలన మాలతిలో కరుణరసమే అంగి యగునా? మఱియు-

"జనస్థానే శూన్యే వికలకరణై రార్య చరితై
రపి గ్రావా రోది త్యపి దళతి వజ్రస్య హృదయమ్." 1 (28)

అను నుత్తరరామచరితశ్లోకమున పూర్వరామచరితాంశము వర్ణితమై యున్నది. దానిం గూర్చి ఆర్యాసప్తశతిలో—

"భవభూతే స్సంబన్ధా ద్భూధరభూరేవ భారతీ భాతి
ఏతత్కృతకారుణ్యే కిమన్యథా రోదితి గ్రావా?"

అని యున్నది. ["కారుణ్యం కరుణా ఘృణా" అమర. కరుణము గాదు.] ఇందు

వలన మహావీరచరిత్రలోఁగూడ కరుణరసమే అంగి యగునా? శాకుంతలమున పంచమాంకములో—

"వత్స శార్ఙ్గరవ, అనుగచ్ఛ తీయం నః కరుణపరిదేవినీ శకున్తలా।
ప్రత్యాదేశపరుషే భర్తరి కింవా మే పుత్త్రికా కరోతు?"

ఇందలి కరుణశబ్దముంబట్టి శాకుంతలమందును అంగి కరుణమే యగునా?

కావున కరుణశబ్దప్రయోగము కరుణాంగికత్వసాధకము గాదు. అట్లే "రామస్య కరుణోర్మయః" 89(12), "రామస్య కరుణో రసః" 28(1), ఇవియు కరుణాంగికత్వ సాధకములు గావు. ఇందు కారుణ్య కరుణరస శబ్దములు నిరుక్తకరుణరస పరములు గావు. ఏలన, రసము కథాపురుషులయందుఁ గాని నటులందుఁ గాని ఉండదు. అది సామాజికుల హృదయమునందు ఉద్బుద్ధ మగును. మఱి "కరుణస్య మూర్తి రథవా శరీరిణీ విరహవ్యథైవ వన మేతి జానకీ" ["కరుణమూర్తియొ" 30 (4)]-ఇదియు సాధకము గాదా? కానే కాదు. ఇట కరుణపదము నిరుక్త కరుణరసపరమే అని యంగీకరింతుమేనియు, ఉత్ప్రేక్షా ప్రభావముచేత విరహవ్యథాతిరేకమును తెలుపుచున్నదే గాని, ఈనాటకమందు కరుణరసము అంగి యని నెలకొల్పఁజాలదు; పైగా అంగి కా దనియే నిరూపించుచున్నది; దీని పర్యాయమే "శరీరిణీవిరహవ్యథైవ" యను వాక్యంబును ["మెయి గొన్నవిరహాభరమొ." 30 (4)].

మఱి "రామస్య కరుణో రసః" ["రాముని కరుణరసము" 28(1)] అనుచో కరుణశబ్దము నిరుక్తరసపరముగా లేని కవి దానిని రస మని వ్యవహరించినాఁడే, అది యెట్లు సంగత మగును? అందురేని, ఇట్టి స్థలములలో రసశబ్దము భావపరము గాని శృంగారాదిరస పరిగణనాంతర్గత కరుణరసపరము గాదు. మాళవికయందలి యీ క్రింది ప్రయోగముం గనుఁడు:—

"అఙ్గై రన్తర్నిహితవచనైః సూచితః సమ్యగర్థః,
పాదన్యాసో లయ మనుగత, స్తన్మయత్వం రసేషు."

ఇందులకు—"రసేషు సాత్త్వికవ్యభిచారిభావేషు" అని శ్రీనివాసాచార్యవ్యాఖ్య. "అత్ర రసశబ్దేన ఉపచారత్ పరిపోషాతిశయవన్తో భావాః కథ్యన్తే ప్రకృతత్వాత్। రసే వ్యాతిప్రసఙ్గాత్." అని కాటయవేమవ్యాఖ్య.

'రసము రామాదులయం దుండ దని మీరు చెప్పుచున్నారు. రామాదులయం దుండు నని యిదె నరసరాజీయ వచనము:—

మ. రమణీయోల్బణతాసమేత మగు నిరత్యాగిభావాబ్ధిలో
నమరం బుట్టుచు మున్గుచుం దగుఁ దరంగాకారధీ సంచారిసం

ఘము; శోకత్వ్రతిపన్నమౌరసము దత్కాలంబునం దైన స
త్యము రామాదులయం ద, నాట్యమున సభ్యావాసమై భాసిలున్.

ఇందుల కేమి చెప్పెదరు? అని యాక్షేపమేని—నిరుక్తకరుణరసము రామాదినిష్ఠము గా దని సిద్ధాంతము.—సా. ద. తృ. పరి. చూచునది.

"పారిమిత్యా ల్లౌకికత్వా త్సాన్తరాయతయా తథా
అనుకార్యస్య రత్యాదే రుద్బోధో న రసో భవేత్.
శిక్షాభ్యాసాదిమాత్రేణ రాఘవాదేః స్వరూపతామ్
దర్శయన్ నర్తకో నైవ రస స్యాస్వాదకో భవేత్.
కావ్యార్థభావనే నాయ మపి సభ్యపదాస్పదమ్."

మఱియు—"రామస్య కరుణో రసః "ఇత్యాదివాక్యములందు కరుణపదము నిరుక్తకరుణరసపరమ యేని కవికి నాయకునియందు రసమును స్వశబ్దముచేతనే చెప్పిన దోషము సంభవించును. ఎట్లన—సా. ద. సప్తమపరిచ్ఛేదము—

"అథ రసదోషా నాహ—రస స్యోక్తి స్స్వశబ్దేన"..."రసస్య స్వశబ్దో రసశబ్దః శృఙ్గారాదిశబ్దశ్చ-క్రమేణ యథా—
'తా ముద్వీక్ష్య కురఙ్గాక్షీం రసో నః కోఽప్యజాయత,
చన్ద్రమణ్డల మాలోక్య శృఙ్గారే మగ్న మన్తరమ్.'"

అట్లయిన, "రామస్య కరుణో రసః" ఇత్యాది వ్యవహారములయందు ఆశబ్దమున కర్థమేమన, దుర్భరవిరహవ్యథయే యర్థము; అదియే కరుణ విప్రలంభోద్బోధకము. అట్లే "ఏకో రసః కరుణ ఏవ నిమిత్తభేదాత్" అను వాక్యమున దుర్భరవియోగవ్యథయే విప్రలంభశృంగారాది వివర్తములం జెందు నని భావము.

ఈనాటకమున కరుణవిప్రలంభ మంగిగాని కేవలకరుణము అంగి గా దని సులువుగా తెలియుటకై కరుణరస కరుణవిప్రలంభాది స్వరూపచర్చలను అభియుక్తకృతములం గొన్నిటి నుద్ధరించెద :--

రసతరఙ్గిణీ.

"యూనో రేకతరస్మిన్ । మృతే ప్రలాపః కరుణరసః । జీవతో ర్విశ్లిష్టయోః ప్రలాపః శృఙ్గారః । అతఏవ రసరత్న దీపికాయాం కరుణరసోదాహరణమ్ । 'అయి జీవితనాథ' ఇతి । నను విప్రలమ్భశృఙ్గారస్య పూర్వానురాగ మాన ప్రవాస కరుణాత్మకత్వాత్ జీవతో రపి విప్రలమ్భస్య కరుణరసత్వ మాయాత మితి చేత్సత్యమ్ । తత్ర కరుణరస స్యాఙ్గత్వేన భాసమానత్వాత్ తత్ర కరుణాత్మకత్వవ్యపదేశః."

"శోకస్య పరిపోషః కరుణః - ఆశావిచ్ఛేదే సతి సర్వేన్ద్రియక్లమో వా। న చ విప్రలమ్భేఽతివ్యాప్తిః। తత్రేష్టాశాయాః సత్త్వాత్। తద్విచ్ఛేదే తు స విప్రలమ్భః కరుణ ఏవ - శోకో దుఃఖమ్."

వాగ్భటాలఙ్కారః.

"స్యాదేకతరపఞ్చత్వే దమ్పత్యో రనురక్తయోః
శృఙ్గారః కరుణాఖ్యోఽయం వృత్తివర్ణన ఏవ సః."

"చతుర్థ మాహ। స్యాదితి। స్నిగ్ధయో ర్నాయకయో రేకస్య పఞ్చత్వే మరణే అపరస్య ప్రియాయాః విరహః కరుణాఖ్యోఽయం కరుణనామా స్యాత్। పరం స వృత్తవర్ణనే ఆచారదార్ఢ్యఖ్యాపన యైవ ప్రయోజనవా నితి గమ్యమ్. యథా। ......ఇత్థం చతు ర్ష్వపి విప్రలమ్భేషు నాయికానాయకపరతయా ఉదాహరణ ద్వయం ప్రదర్శితమ్."

రుద్రటః.

"అథ విప్రలమ్భనామా। శృఙ్గారోఽయం చతుర్విధో భవతి
ప్రథమానురాగ మాన। ప్రవాస కరుణాత్మకత్వేన."

వ్యాఖ్యా.—కేచిద్ధి కరుణరస ఏవ విప్రలమ్భభేదం కరుణ మన్తర్భావయన్తి। త దసత్ వైలక్షణ్యాత్। శుద్ధే హి కరుణే శృఙ్గారస్పర్శ ఏవ నవిద్యతే। కరుణ విప్రలమ్భస్తు శృఙ్గార ఏవ। యథా కాళిదాసస్య 'ప్రతిపద్య మనోహరం వపుః...'

"కరుణ స్స విప్రలమ్భో యత్రాన్యతరో మ్రియేత నాయకయోః
యది వా మృతకల్పః స్యాత్ తత్రాన్య స్తద్గతం ప్రలపేత్."

హేమచన్ద్రకావ్యానుశాసనమ్.

"కరుణ విప్రలమ్భ స్తు కరుణ ఏవ। యథా—'హృదయే వస సీతి' ఇత్యాది రతిప్రలాపేషు." "విప్రలమ్భేఽనవచ్ఛిన్న ఏవ సంభోగమనోరథః, నిరాశత్వే తు కరుణ ఏవ స్యాత్."

సరస్వతీకణ్ఠాభరణమ్.

"అభ్యఙ్గానార్థత్వే కరోతి చిత్తం దుఃఖేన యథా: 'దళతి హృదయమ్'— అత్ర రామాదేః దుఃఖేన చిత్త మభ్యజ్యతే."

"భావో యదా రతి ర్నామ ప్రకర్ష మధిగచ్ఛతి
నాధిగచ్ఛతి చాభీష్టం విప్రలమ్భ స్త దోచ్యతే.
పూర్వానురాగో మాన శ్చ ప్రవాసః కరుణ శ్చ సః
పురుషస్త్రీప్రకాణ్డేషు చతుఃకాణ్డః ప్రకాశతే.

పూర్వానురాగపూర్వేషు విప్రలమ్భేషు తత్క్రమాత్
విశేషద్యోతకే నేహ వ్యపసర్గేణ నూచ్యతే.
ప్రత్యాదానం పున స్తేషాం కరుణే క్వో న మన్యతే
స్వయం దత్తాని హి విధి స్తాని తత్రాపకర్షతి."

[టీ. కరుణే=కరుణాఖ్యే విప్రలమ్భే, తేషా మభీష్టాలిజనాదీనామ్, ప్రత్యాదానమ్=పునర్గ్రహణమ్, న మన్యతే=న జానాతి.]

"మూర్ఛావిలాపౌ కురుతే కురుతే సాహసే మనః
కరోతి దుఃఖం చిత్తేన యోఽసౌ కరుణ ఉచ్యతే॥"

[ఇది కరుణవిప్రలంభముంగూర్చి చెప్పిన వ్యుత్పత్తి.]

"'మృతేతి ప్రేత్య సంగన్తుం యయా మే మరణం మతమ్।
సైవావన్తీ మయా లబ్ధా కథ మత్రైవ జన్మని!'

అత్ర స్థాయినో విభావానుభావవ్యభిచారి సంయోగాత్ రసనిష్పత్తి రితి రతి రేవ శృఙ్గారరూపేణ నిష్పద్యతే। అత్రావన్త్యా వాసవదత్తాయా ఆలమ్బనవిభావభూతాయాః సకాశాత్ ఉత్పన్నో వత్సేశ్వరస్య రతిస్థాయిభావ స్తస్యాః పునర్జీవనాదిభిః ఉద్దీపనవిభావైః ఉద్దీప్యమానో మృతేత్యాదినా వాగారమ్భానుభావేన అనుమీయమానై ర్హర్షధృతిప్రభృతిభిః సుఖాత్మభిః సంసృజ్యమానః కరుణానన్తరసంభోగశృఙ్గారాఖ్యాం లభతే."

"ఔపమానికీ యథా—'అపి జనకసుతాయాః ...' సేయం సీతావియుక్తస్య రతిః తదుపమానదర్శనేన రామం రమయతే॥"

"...విప్రలమ్భశృఙ్గారాఖ్యాం లభతే। స చతుర్ధా పూర్వానురాగో మానః ప్రవాసః కరుణ శ్చ. ఈ ప్రకరణములో - పూర్వానురాగము, మానము, ప్రవాసము అయిన తర్వాత నాలవదైన కరుణవిప్రలంభ స్వరూపము:—సంగతయో రేకాన్యతరవ్యపాయే కరుణః - అథ సంభోగః,...స చతుర్ధా ప్రథమానురాగానన్తరః, మానానన్తరః, ప్రవాసానన్తరః, కరుణానన్తర ఇతి.... తేఽమీ చత్వారోఽపి సంభోగాః చతుర్భి రేవ విప్రలమ్భైః ప్రకర్ష మాపద్యన్తే."—[ఇచటను నాలిగింటికిని వరుసగా ఉదాహరణములు దత్తములు. అందు తుదిది]—"కరుణేన యథా—

'న మర్త్యలోక స్త్రిదివా త్ప్రహీయతే మ్రియేత నాగ్రే యది వల్లభో జనః
నివృత్త మేవ త్రిదివప్రయోజనం మృతః స చే జ్జీవతి ఏవ జీవతి॥'

[టీ.—మరణానన్తరజీవనం ప్రియాజనస్య స్వర్గా దపి సుఖకర మితి భావః.]"

"కరుణానన్తర మాలిఙ్గనం యథా—

'చన్ద్రాపీడం సా చ జగ్రాహ కణ్ఠే కణ్ఠస్థానం జీవితం చ ప్రపేదే

తే నాపూర్వాం సా సముల్లాసలక్ష్మీ మిన్దుం స్పృష్ట్వా సిన్ధువే లేవ భేజే.' ",

"పుంస ఏవ ప్రవాసకరుణే యథా.—

'సీతా వేశ్మ యతో నిరీక్ష్య హరతే దృష్టిం రఘుడి త్యాకులామ్,

అన్యోన్యార్పితచక్షుషో దత్తకబళైః పారావతై ర్ధ్యాయతే,

ఇన్దో ర్దూరత ఏవ నశ్యతి, విశ త్యన్తర్గృహం దుఃఖితః,

ప్రచ్ఛాద్యాననమఞ్చలేన గజని ష్వన్తస్త్రపం రోదితి.' "

"అవస్థాపనార్థత్వే కురుతే సాహసే మనో యథా—'ఇయా మేత్య...' అత్ర రతేః కామశోకేన మరణసాహసే మనోవస్థాప్యతే—"

"అభ్యఞ్జనార్థత్వే కరోతి చిత్తం దుఃఖేన యథా,—'దళతి హృదయమ్ ...' అత్ర రామాదేః దుఃఖేన చిత్త మభ్యజ్యతే."— ఈ యుద్ధారము మాలతిలో 9 (12) నం గలదు.

"కరుణానన్తరే అనుభవార్థో యథా—

'అనుమరణప్రస్థితయా ప్రత్యాగతజీవితే ప్రియతమే ।

వైధవ్యమణ్డనం కులవధ్వాః శోభనకం జాతమ్ ॥'

అత్ర యథేయం మత్ప్రాణభూతా ఏవ మస్యా అహ మపి జీవిత మే వేతి పత్యా విస్రమ్భజో రాగః । పత్యుశ్చ పునః ప్రేత్యాపి యత్సంగమో మయా అభిలషితః సోఽయం జీవత్యైవ జీవితేశ్వరః సమాసాదిత ఇతి విస్రమ్భాత్ అతి సుఖమేవ అనుభూయతే."

"కరుణానన్తరే సమృద్ధో యథా—'తీర్థే తోయ...'

అత్ర ఉత్తరార్థేన ఇన్దుమత్యజయయోః లోకాన్తరప్రత్యుజ్జీవనేన సమ్భోగ సమృద్ధిః ప్రతిపాద్యతే ॥"—ఇదియు సమృద్ధి క్రింద పూర్వానురాగ మాన ప్రవాసముల వెంబడి చెప్పఁబడినది.

"సోఽయం కరుణధర్మ సమన్వయః తదనన్తరేఽపి సమాససామర్థ్యా ద్భవతి॥—విప్రలమ్భ శృఙ్గారాఖ్యాం లభతే । స చతుర్ధా పూర్వానురాగో మానః ప్రవాసః కరుణశ్చ—అని యుపక్రమించి క్రమముగా అమూఁటిని విశదీకరించి చతుర్థమైన కరుణ విప్రలంభమును చెప్పుట.

"సంగతయో రేవాన్యతరవ్యపాయే కరుణః- స స్త్రీవ్యపాయే పురుషస్య యథా—'ధ్రువ మస్మి శఠః' అత్ర ఇన్దుమతీవ్యపాయాత్ అజస్య దుఃఖాతిశయః కరుణ' ఉచ్యతే॥ స ఏవ పురుషవ్యపాయే స్త్రీయా యథా—'హృదయే వస

సీతి...'—ఇహ అనఙ్గవిషయే రతేః శోకప్రకర్షాత్ కరుణ ఇత్యాఖ్యాయతే।"—
[ఇది ప్రవాసానంతరము అవ్యవహితోక్తము కరుణ విప్రలంభవిస్తరము.]

దశరూపమ్.

"ఇష్టనాశా దనిష్టాప్తౌ శోకాత్మా కరుణః.—
ఇష్టనాశాత్ కరుణో యథా।—'అయిజీవితనాథ...' ఇత్యాది రతిప్రలాపః। అనిష్టావాప్తేః సాగరికాయా బన్ధనాత్। యథా రత్నావల్యామ్॥
మృతే త్వేకత్ర యత్రాన్యః ప్రలపే చ్ఛోక ఏవ సః,
వ్యాశ్రయత్వా న్న శృఙ్గారః, ప్రత్యాపన్నే తు నేతరః.
యథేన్దుమతీమరణా దజస్య కరుణ ఏవ రఘువంశే। కాదమ్బర్యాం తు ప్రథమం కరుణ, ఆకాశ సరస్వతీ వచనా దూర్ధ్వం ప్రవాస శృఙ్గార ఏవ.
'ఏకతో రోదితి ప్రియాఽన్యతః సమరతూర్యనిర్ఘోషః
ప్రేమ్ణా రణరసేన చ భటస్య దోలాయితం హృదయమ్॥'
ఇత్యాదౌ రత్యుత్సాహయోః (సమావేశః అని వాక్యశేషము) .. అత్రోచ్యతే- అత్రాప్యేక ఏవ స్థాయీ। తథాహి— ఎక్కత్తో రుఅఇ పిఆ (ఏకతో రోదితి ప్రియా) ఇత్యాదౌ స్థాయిభూతోత్సాహ వ్యభిచారి లక్షణ వితర్కభావ హేతు సందేహకారణతయా కరుణసంగ్రామతూర్యయో రుపాదానం వీర మేవ పుష్ణా తీతి భట స్యే త్యనేన పదేన ప్రతిపాదితమ్।—అతో భర్తు స్సంగ్రామరసికతయా శౌర్య మేవ ప్రకాశయత్ ప్రియతమాకరుణో వీర మేవ పుష్ణాతి.

రసగఙ్గాధరః.

"పుత్త్రాది వియోగమరణాదిజన్మా వైక్లబ్యాఖ్య శ్చిత్తవృత్తివిశేషః శోకః। స్త్రీపుంసయో స్తు వియోగే జీవిత్వజ్ఞానదశాయాం వైక్లబ్య పోషితాయా రతే రేవ ప్రాధాన్యాత్ శృఙ్గారో విప్రలమ్భాఖ్యో రసః। వైక్లబ్యం తు సంచారిమాత్రమ్॥ మృతత్వజ్ఞానదశాయా న్తు రతిపోషితస్య వైక్లబ్య స్యేతి కరుణ ఏవ। యదా తు సత్యపి మృతత్వజ్ఞానే దేవతాప్రసాదాదినా పునరుజ్జీవన జ్ఞానం కథఞ్చి త్స్యా త్తదా ఽఽలమ్బన స్యాత్యన్తిక నిరాసాభావా చ్చిరప్రవాస ఇవ విప్రలమ్భ ఏవ, న స కరుణః। యథా చన్ద్రాపీడం ప్రతి మహాశ్వేతావాక్యేషు। కేచి త్తు రసాన్తర మేవాత్ర కరుణవిప్రలమ్భాఖ్య మిచ్ఛన్తి।"

రసార్ణవసుధాకరః.

"స విప్రలమ్భో విజ్ఞేయ స్స చతుర్ధా నిగద్యతే
పూర్వానురాగమానౌ చ ప్రవాసకరుణా వితి.

ద్వయో రేకస్య మరణే పున స్సంజీవనావధౌ
విరహః కరుణో న స్యా త్సంగమాశానువర్తనాత్.
కరుణే భ్రమకారిత్వాత్ సోఽయం కరుణ ఉచ్యతే
సంచారిణోఽనుభావా శ్చ కరుణేఽపి ప్రవాసవత్.

యథా — 'అథ మదనవధూ రుపప్లవాన్తమ్'। అత్రాకాశసరస్వతీప్రత్యయేన రతే ర్విప్రలమ్భః ... అత్ర కేచి దాహుః - కరుణో నామ విప్రలమ్భశృఙ్గారో నాస్తి-ఉభయాలమ్బనస్య తస్యైక త్రైవాసమ్భవాత్। యత్ర త్వేకవ్యపాయే సతి తదితరగతాః ప్రలాపాదయో భవన్తి స శోకా న్న భిద్యత ఇతి। త దయుక్తమ్ య తా పునరుజ్జీవనేన సంభోగో న విభాతి తత్ర సత్యం శోక ఏవ। యత్ర సోఽస్తి తత్ర విప్రలమ్భ ఏవ।..."

సాహిత్యదర్పణః.

"యూనో రేకతరస్మిన్ గతవతి లోకాన్తరం పునర్లభ్యే
విమనాయతే యదైక స్తదా భవే త్కరుణవిప్రలమ్భాఖ్యః.

యథా—కాదమ్బర్యాం పుణ్డరీకమహాశ్వేతావృత్తాన్తే। పున రలభ్యే శరీరాన్తరేణ వా లభ్యే కరుణాఖ్య ఏవ రసః। [టీక — పున రలభ్య ఇతి — రతే ర్నాశాత్ ఉత్కటశోక సంభవాచ్చ కరుణాఖ్యో రసః, న పున ర్విప్రలమ్భ ఇతి భావః] కించా త్రాకాశసరస్వతీభాషానన్తర మేవ శృఙ్గారః; సంగమప్రత్యాశయా రతే రుద్భవాత్। ప్రథమం తు కరుణ ఏవ' ఇ త్యభియుక్తా మన్యన్తే। య చ్చాత్ర సంగమప్రత్యాశానన్తర మపి భవతో విప్రలమ్భ శృఙ్గారస్య ప్రవాసాఖ్యో భేద ఏవ' ఇతి కేచి దాహుః, త దన్యే 'మరణరూప విశేష సంభవా త్తద్భిన్న మేవ' ఇతి మన్యన్తే॥

యత్ర తు రతిః ప్రకృష్టా నాభీష్ట ముపైతి విప్రలమ్భోఽసౌ

అభీష్టం నాయకం నాయికాం వా। స చ పూర్వరాగ మాన ప్రవాస కరుణాత్మక శ్చతుర్ధా స్యాత్. [టీ.—ప్రకరణాదినా ప్రధానత్వం ప్రాప్తా - కరుణాదౌ శోకోద్దీపనతయా రతిసత్త్వేన తత్రాతివ్యాప్తి వారణాయ ప్రకృష్టేతి.]"

శృఙ్గారతిలకః.

"విప్రలమ్భాభిధానోఽయం శృఙ్గార స్స్యా చ్చతుర్విధః,
పూర్వానురాగ మానాఖ్య ప్రవాస కరుణాత్మనా.
యత్రైకస్మిన్ విపన్నేఽన్యో మృతకల్పేఽపి తద్గతమ్
నాయకః ప్రలపే ద్యత్ర కరుణోఽసౌ స్మృతో యథా.
కేషాఞ్చి త్కరుణభ్రాన్తిః కారుణ్యా దత్ర జాయతే,

ఏతస్య మిథునావస్థాం విస్మృత్య రతిమూలజామ్.
స్త్రీపుంసయో ర్భవే దేషః సాపేక్షః స్వఙ్గమే పునః
శృఙ్గారవచనప్రాయః కరుణ స్స్యా త్స నాన్యథా.
తస్మా చ్ఛృఙ్గార ఏ వాయం కరుణే నానుమోదితః
సౌన్దర్యం సుతరాం ధత్తే నిబద్ధో విరళం బుధైః."

రుద్రటః.

" కరుణః శోకప్రకృతిః । శోక శ్చ భవే ద్విపత్తితః ప్రాప్తేః
ఇష్ట స్యానిష్టస్య చ । విధివిహితో నాయక స్తత్ర"

సాహిత్యదర్పణః.

"అత్ర హి రామవనవాస జనితశోకా ర్తస్య దశరథస్య దైవనిన్దా । ఏవం బన్ధు వియోగ విభవనాశా దావ ప్యుదాహార్యమ్। అస్య కరుణవిప్రలమ్భా ద్భేద మాహ।
శోకస్థాయితయా భిన్నో విప్రలమ్భా దయం రసః
విప్రలమ్భే రతిః స్థాయీ పునః సంభోగహేతుకః."

కావ్యదీపికా.

"కరుణరసోదాహరణమ్.—

యస్య భృత్యా శ్చ దాసా శ్చ స్వాదూ న్యన్నాని భుఞ్జతే
కథం స భోక్ష్యతే రామో వనే మూలఫలా న్యయమ్." రామా.

కరుణరసమున శోకస్థాయితయు, కరుణవిప్రలంభమున రతిస్థాయితయు భేదకారణములు. ఉత్తరరామచరితమందు ఎక్కడఁ జూచినను రతి స్థాయిగానే యున్నది.

యజ్ఞము తొడంగుటయు, యజ్ఞ సహధర్మచారిణినిగా ఏదో ఒక స్త్రీమాత్ర ప్రతిమ సేయించు కొనక సీతాప్రతిమనే చేయించుటయు. 21.

"కరుణ నీ కేద దుర్భరగర్భఖిన్న। సీతఁ దఱిమినరాముని గాత్రమునను !" 22.
"హా! చెయ్యిం బట్టి దొర యుబలను నాపై !" 24 (9,10).
"కంటి వెండియు నిప్పు డాకాననంబు..." 25 (13)
"దానికిఁ గ్రింద నయ్యుటజధామములఁ రహి నుంటి మేమునుఁ."26 (16)
"చిరమునను శేఁగి నొంచుఁ బెజ్జిలుమువోలె" 26 (17)
"ఎచటఁ జిర ముంటి సఖితోడ నింపుమెఱసి." 32 (8).
"హా! దేవి! దండకారణ్య వాసప్రియసఖి." 32

"మూర్తిగొన్న ప్రసాదముంబోలె...
నందినీ గానఁబడవు నీవెందునకట." 35(7)

"కలువదళంపుసొ రోలసి...38 (15). సీత.—చూచుచున్నాను...

"చండీ, జానకి, ఇట నటం గనఁబడుచునే యున్నావు! జాలిగొనవేమి!" 48

"ఎట నున్నావు? అనుగ్రహింపుము. ఈదశలో నున్నవానిని నన్ను విడనాడుట నీకుం దగదు" 45.

"ఎచటఁ గపీంద్రుడు చెల్మి వృథ..." 46 (38)—ఇందులమూలశ్లోకమును భోజహేమచంద్రులు విషాదమున కుదాహరించినారు:—

"విషాద శ్చేతసో గ్లాని రుపాయాభావనాశయోః— తద్రూపేణ రసస్య ప్రకర్షో యథా—'వ్యర్థం యత్ర...' అత్ర సీతా సమాగమవిషయే రామస్య దృష్టాపదాన సుగ్రీవసఖ్యాదేః ఉపాయస్య అభావాత్ విషాదః ప్రకృష్యతే."

"కార్యభఙ్గా ద్విషాదః సహాయాన్వేషణ ముఖశోషాది కృత్ । ఉపాయాభావ నాశాభ్యాం ప్రారబ్ధస్య కార్యస్య భఙ్గా న్మనఃపీడా విషాదః।యథా—'వ్యర్థం యత్ర కపీన్ద్ర...'"

"వెల్లి దరుల..." 40 (22), "పూనికతోడ" 41 (23), "ప్రీలును" (24), "సరిపడ దాయె" (25), "దేవి పాడిడి" (26), "స్నేహాశ్రితంబులు" (27), "హా! ప్రాణేశ్వరి." 43 (31), "నిరతిశయంపు" 81(26), "నాకుఁ బ్రియాగుణ" 82 (27, 28, 30, 31), "దైవవశత" 87 (7). "కనఁబడుచున్న పీశకుయుగంబున" 80(19)—దీనిమూలమును 'అపి జనక' ఇత్యాది శ్లోకమునుగూర్చి సీతా, విషయక మయిన రతి శ్రీరాములవారిని తదుపమాన దర్శనముచే రమింపఁజేసిన' దని భోజ జ్ఞాపిక. "అబల క్రవ్యాత్కులవిలుప్త యయ్యె నిజము" 40(21) అని వాసంతికి రాముఁడు ఉత్తరము చెప్పుట వైక్లబ్యముచేతఁ గాని విలుప్తినిశ్చయముచేతఁ గాదు. "వైక్లబ్యాను భావమాత్ర మితి స్థితమ్" అని టీక. అట్లే "నిరవధి నివృత్తి క్రియము నివృత్తి" 46 (37) అనుట ఉత్కటరతిహేతుక మయిన దుఃఖము చేత- "అజ్ఞాతావధి, అజ్ఞాత ప్రతిక్రియము" అనియే భావము.

'వస్తుస్థితి యిట్లున్నను, ప్రత్యాశ లేదే విప్రలంభ మెట్లగును?' అనఁగూడదు. ఏలన ఋశ్యశృంగాదుల వాక్కులయందు రామునికి విశ్వాసము ఎప్పుడును అవ్యాహతము. ఈక్రిందివి రామవాక్యములు.—

"వాక్కువెంబడి నర్థంబు పఱచివచ్చు
నాద్యులయినట్టి పరమ మహర్షులకును." 4 (3)

"మహర్షులు ధర్మములను సాక్షాత్కరించినవారు. అమృతసారములును పరోరజసములును అయిన తత్ప్రజ్ఞానములు ఎటను భంగ మొందవు. కావున వానియందు శంక వహింపఁగూడదు." 84.

ఋశ్యశృంగుఁడు "పుత్త్రపూర్ణోత్సంగను నిన్నుచూచెదము" అని సీతకు సందేశము పంపినవాఁడు. శాకుంతలమందు శాపక్షణము మొదలు అంగుళీయకదర్శనక్షణపర్యంతమును దుష్యంతునికి శకుంతలయందు ఎట్టి రతి గాని ఎట్టియాశ గాని లేదు. మఱి ప్రత్యాశలే దని చెప్పవలయునా? అంగుళీయకదర్శనానంతరము ఆశ గలదే గాని ప్రత్యాశ ఏమో? అందును,

"నూనం ప్రసూతివికలేన మయా ప్రదత్తం
ధౌతాశ్రుశేష ముదకం పితరః పిబన్తి."

అని దుష్యంతుఁడు దుఃఖపడుచున్నాఁడు. ఇట్లున్నను శాకుంతలమున అంగిశృంగారమే గాని కరుణము గాదు. ఇటను అట్లే. "అత్ర సమయాన్తరేషు సత్సు గ్రీష్మర్త్వాపాదానం ప్రకృతనాటకస్య శృఙ్గారాఙ్గికత్వాత్" అని వైఖానస శ్రీనివాసాచార్య టీక. మఱియు ఈటీకలోని యీక్రిందివాక్యముం బరికింపుఁడు:— "బీభత్సభయానకయోః ప్రతినాయకాశ్రితత్వేన వర్ణనీయత్వాత్, హాస్య రౌద్ర కరుణాద్భుతానాం మహాప్రబన్ధరసత్వే చమత్కారాభావాత్."— కరుణము అంగిగా నాటకమునకు పనికిరా దన్నమాట.

మాలతియందు ప్రత్యాశాసందేహము కలదు.—

"న యత్ర ప్రత్యాశా మనుపతతి నో వా రహయతి,
ప్రవిక్షిప్తం చేతః ప్రవిశతి చ మోహాన్ధతమసమ్,
అకిఞ్చిత్కుర్వాణాః పశవ ఇవ తస్యాం వయ మహో
విధాతు ర్వామత్వా ద్విపది పరివర్తామహ ఇమే." 9 (8).

పూర్వోదాహృత లక్షణ వాక్యములవలన ప్రాయికముగా అనురక్త స్త్రీపురుషులలో ఒకరు మృతిఁజెందిన అద్వితీయులు ప్రలపించుట పునస్సంగము లేకున్న కరుణ మగును, పునస్సంగ మున్న కరుణవిప్రలంభ మగును, అని యేర్పడుచున్నది.

కరుణరసమునకు వధబంధైశ్వర్య భ్రంశాదులు సయితము నిమిత్తములుగాఁ జెప్పఁబడి యున్నవి.

ఈనాటకమందు దర్పణోక్త్యనుసారమున అంగివ్యవస్థ యిట్లు సేయవచ్చును:—[సీత లోకాంతరమునకుం బోయినది.] "పృథ్వి.—రావే పట్టీ పాతాళమును పవిత్రము గావింపుము. రాము.—హా! ప్రియా! లోకాంతరమున కేఁగితివే!"—

పిమ్మట సీత మరల లభించినది. లభించువఱకు రామునివిలాపము కరుణవిప్రలంభము. [ఇట దర్పణవాక్యముం గూర్చిన టీకావాక్యమున కర్థము—మరల లభింపనియెడల రతి నశించుటచేతను, ఉత్కటశోకము కలిమిచేతను, కరుణరసము గాని విప్రలంభము గాదు.] ఈనాటకమున రతి నాశమొందక ఉత్కటముగా నున్నందునను ప్రత్యాశయుం కలిగినందునను అంగి విప్రలంభ మయినది, అని సిద్ధాంతము.

ఉ. రా. చ. ప్రాశస్త్యము.

"ఉత్తరే రామచరితే భవభూతి ర్విశిష్యతే."

ఈ వాక్యమునకు శాకుంతలముకన్న ఉ. రా. చ. ఉత్కృష్ట మని కాళిదాసు పలికినట్లుగా అభాణకము. [పై అభాణకమునకు భవభూతి కృతనాటకత్రయములో ఉ. రా. చ. శ్రేష్ఠ మని యర్థముగా కొందఱు గ్రహింతురు.]

ఈ నాటకమందు ప్రధానులగు స్త్రీపురుషులు ఉత్తమోత్తములును లోకాతీతులును. నాయికా నాయకులు నరత్వాభిమానమం దున్నను సాక్షాల్లక్ష్మీనారాయణులు; అంతకన్న నుత్తము లెట్లుందురు? శ్రీరాముని మించిన ధీరోదాత్త నాయకుని, సీతకన్న పతిపరాయణను ధర్మప్రవణను ఊహింపలేము. అరుంధతి పృథ్వి భాగీరథి వాసంతి ఆత్రేయి తమస వాల్మీకి జనకుఁడు - వీరిచరిత్రమును, వీరు మెచ్చిన సీతారాముల చరిత్రమును, బోధించు నీరూపకము ఆర్యావర్తమునకు ఉత్తమోత్తముల సూక్ష్మ ధర్మాచరణమునకు లక్ష్యభూతముగా నున్నది.

కవి యందు గృహిలోక వృత్తమును నిపుణముగా నిబంధించినాఁడు. పుత్త్రుఁడని యెఱుంగకయే పుత్త్రివాత్సల్యము, నాయన యని యెఱుంగకయే పితృభక్తి, అన్న యనియు తమ్ముఁ డనియు నెఱుంగకయే భ్రాతృప్రేమ - వీనిని అత్యద్భుతముగా అత్యంతహృదయంగమముగా నిరూపించినాఁడు. మఱియు నిట్టియహేతుక పక్షపాతములు ఏదో అంతర హేతువువలనం గలుగును గాని బహిరుపాధికృతములు కావని వాక్రుచ్చినాఁడు. మహాకవి గావున ఈవిధముగా చిత్తప్రవృత్తిని చర్చించినాఁడు. ఇట్లే కాళిదాసు గూడ శాకుంతలమున ఒకచో చేతఃప్రీతివిశేషమునకు జన్మాంతర సౌహృదమును కారణముగా నుపన్యసించినాఁడు: ఎట్లన—

"రమ్యాణి వీక్ష్య మధురాంశ్చ నిశమ్య శబ్దాన్
పర్యుత్సుకో భవతి యత్సుఖితోఽపి జన్తుః
తచ్చేతసా స్మరతి నూన మబోధపూర్వం
భావస్థిరాణి జననాన్తర సౌహృదాని." శాకుంతలము.

కాళిదాసువలె భవభూతియు తండ్రిని పుత్త్రినికడకుం దెచ్చియు అసంబంధమును ఒక్కుమ్మడిం గాక క్రమక్రమముగానే వెలువరించినాఁడు.

పెద్దలు ఎప్పుడును లోకక్షేమ దీక్షితు లనుటకు ఈరూపకము ప్రబల నిదర్శనముగా నున్నది. ఉ. రా. చ. యందు కవనసౌభాగ్య మటుండ, సంవిధాన వైదగ్ధియు నటుండ, శీర్షికలో నుక్త మైనయాభాణకోక్తికి కారణభూత మైనట్టి దేమనఁగా, ఇదనియే నాయికా నాయక సర్వలోకాతిశాయి సముత్కర్షోచితముగా గ్రంథనిర్వాహము. "నాటకేషు శకున్తలా" అని పేర్వడ్డ శాకుంతల నాటకమందు దుష్యంతుఁడు అధర్మభీరువ యయ్యును (5 అం.) స్వార్థముగా పనివడినవాఁడు. తద్భ్రంశముచే దుఃఖితుఁడు (6 అం). శ్రీరాముఁడు లోకారాధనవ్రతి. ఇరువురును ధీరోదాత్తులే. అయినను, తారతమ్య మపారము. దుష్యంతుఁడు విదూషకునితో శకుంతలాసంకథ యంతయుం జెప్పి కడపట "పరిహాసోక్తులు మిత్రమ పరమార్థంబనుచు మదిని బాటింపకుమా." అని బొంకినాఁడు. శ్రీరాము లట్లు సేయుదు రని ఎవరేని భావింపఁగలరా?

శకుంతల మహాపతివ్రత యయ్యును,—

"వసనే పరిధూసరే వసానా। నియమక్షామముఖీ ధృతైకవేణీ

అపి నిష్కరుణస్య దుఃఖశీలా। మమ దీర్ఘం విరహవ్రతం బభర్తి."

దుష్యంతుని "అనార్యా" అని తిట్టినది. సీత రామునిఁగూర్చి ఆయన తనకుం గావించిన యాయిక్కట్టున కుపితోక్తి వచించినట్టిది గాదు. అప్రకృతి తారతమ్యమరసిన సమత్వమే యేర్పడు నని తోఁచెడిని. సీత జగద్వంద్య యనియు తనకు ఆమె యందు భక్తి యనియు అరుంధతి వక్కాణించినది 52(9). కావున శాకుంతలము గంగ యగునేని, ఉ. రా. చ. మందాకిని యగును. కాళిదాసు ఆగంగను సారాయి సాక్షిగా సఖ్యముసేయుట లోనగు నోడికవాఁగులతోఁ జేర్చి మర్త్యమునం బాఱుదల సేయించినాఁడు. భవభూతి ఆమందాకినిని ఆయాన్యత్యమున కర్హముగా కల్మషములు చేరనీయక స్వర్గమందే పర్వించినాఁడు. కవనమును తత్తదనుగుణమయినంగున ఉ. రా. చ. నాటకరాజమై వెలుంగుచున్నది.

నాటకస్త్రీపురుషుల విమర్శ.

అరుంధతి.

ఈమె జగద్వంద్య యనియు, ఈమెవలననే వసిష్ఠులవారు గురువులకెల్ల గరువైనారనియు, ఈమె త్రిలోకమంగల్య యనియు, జనకవాక్యము 52 (8). కోడలుం లేనియరణ్యాలలో నేనడు గిడ నని యీమె వచింపఁగానే, ఆవచనము నే కౌసల్యా

వసిష్ఠులు నెఱవేర్చినారు. జనకుఁడు లవుం జూపి, ఈబాలు నెవ్వనిం గాఁ దలంతువు? అని యీమె నడిగినప్పుడు, ఈమె ఆబాలుఁ డెవ్వఁడో తా నెఱింగియు సత్యమయిన యుత్తరమును అప్పుడు చెప్పంగూడక యుండుటంబట్టి, మేము ఇప్పుడే వచ్చుచున్నా మని పలికి ఆప్రశ్నను తొలఁగించుకొన్నది. అట్లు టక్కుగా బల్కుట సంభవింపని యట్లుగా కవి ఈమెవిషయమై సంవిధానమును వేఱువిధముగా కల్పించియుండిన ఈమెయొక్క మహిమకు అనుగుణముగా నుండును. ఈమెయానతిచే ఎల్లలోకులును సీతామహిమను అంగీకరించిరి. ఈమెయానతిచే శ్రీరాముఁడు సీతను వెండియు స్వీకరించెను. ఈమె సీతాదోహదమును తప్పక తీర్పవలసిన దని రామునికి చెప్పిపంపుట తత్పరిత్యాగమును జరుపుటకే. కావున, ఈమె పనివడి పునస్సంఘటనమును సాధించిన. పరిత్యాగము సేయించుట లోకారాధనకు అంతకన్న నుపాయము లేనందున.

వా స ం తి.

ఈమె జనస్థానవనదేవత, సీతాదేవికి నెచ్చెలి. ఏవ్రతమునకు హిందువులు జగత్ప్రఖ్యాతులో ఆయతిథి పూజావ్రతమును 17(1), ఆర్యమాత్రుల సౌజన్యమును18(2), ఈమెచరిత్రము విశదీకరించుచున్నది. దేవత యయ్యును ఈమె శ్రీరాములకన్న న్యూనప్రభావ. వారి యంతస్తత్త్వమును తాను గనలేకపోయినది, ఎవ్వరునుం గనలే రనియుం దలంచినది; రాముఁడు లోకోత్తరుఁ డని యెఱింగినది 21 (7). రాముఁడు సీతను త్యజించినందులకు ఈమె కరము దుఃఖితురాలై ఆయనను గ్రుచ్చి గ్రుచ్చి కారణ మడిగినది. లోక మొప్పలే దని ఆయన వచించినకారణమును పరిత్యాగమునకు చాలినట్టి దని ఈమె తలంపదాయెను 40(21). రామునియందును ఈమెకు పరమానురాగమును చనవును గలవు. ఈమెయుం దమసవోలె సీతారాముల పునస్సంఘటనమును పృథ్వీభాగీరథీవసిష్ఠారుంధతీ వాల్మీకులు సమకూర్తు రని తలంచినదే 47(41).

[వ సి ష్ఠు ల వా రు.]

[వీరు నాటకములో ప్రత్యక్షముగా వ్యవహరింపక పోయినను శ్రీరామునికి లోకారాధన వ్రతమును అతిక్రమింపవల దని సందేశము పంపుటచే వీరును సీతాపరిత్యాగమును నెఱవేర్చినవారే; లేక, వీరే సీతాపరిత్యాగమును చేయించినవారు. లోకారాధనకు ఒండు ఉపాయము లే దని అందలి ధర్మరహస్యమును వీరును అరుంధతియు శ్రీరాములవారును ఎఱుఁగుదురు. అట్లు వీరు సమాధానము సేయించి సీతాశుద్ధతను లోకహృదయంబుల నాటి సీతారాముల మీఁది ప్రేమాతిశయముచే వారిని మరలం గూర్చినవారు. సీతావిరహము నిరవధి యని రాముఁడు పలికినను సావధియ యని వీరు నరుంధతియు నెఱుంగుదురు. ఆయవధిని త్వరపఱుచుటకే వీరు సారుంధతీకులు అయోధ్యకుం బోక వాల్మీకాశ్రమమున నిలిచినారు.]

భాగీరథి.

చిత్రదర్శనములో 'సీతకు మేలు తలంపుము' అని ఈమెకు శ్రీరాములవారు సీతను అప్పగించినదిమొదలు, ఈమె సీతను రక్షించుచునే యుండెను. తల్లిని "నీ కడుపులో నన్ను అణఁచి వైవుము, అమ్మా!" అని సీత వేఁడినప్పుడు, ఆమె "శిశువులు పాలు వదలువఱకు వేపుము, తర్వాత నీయిచ్ఛ" అని చెప్పెను. అట్లు శిశువులను భాగీరథి వాల్మీకికడం జేర్చినపిమ్మట సీత యేల విలయమొందలేదు, అని యడుగం దగును. భాగీరథి పునస్సంఘటనము సాధించునదై సీతను అంతరింప నీయక తానును పృథ్వియు తమకడన యుంచుకొని కాపాడుచుండెను. సీతను తదీయదుఃఖశాంతికై గృహాచారవిశేషమిషచే గోదావరికడకుం బంపి రామదర్శనము ఘటింపం జేసినది. ఈదర్శనముచేత సీతకు తనపైని రామానురక్తి అపరిక్షీణ మని విశదపఱిచి ఆమెను పునస్సంఘటనమునకు ఆతురం గావించినది. ఇట్లు తుదవఱకు హెచ్చరిక వహించి యీమె సీతం గాపాడి ఆమెను అరుంధతీమూలకముగా రాముని కడం జేర్చి రాముని ప్రథమాంక వాక్యమును రామునికప్పగించినది.

జనకుఁడు.

ఈయన గొప్ప బ్రహ్మవాఁడి, తపోధనుఁడును. అట్టి యీయనకు అపవాదపూర్వకమయిన సీతాపరిత్యాగదుఃఖము దుస్సహతమ మని చెప్పవలయునా? ఈయన త్యాగమునకై రామునిమీఁదం గోపము వహించి క్షాత్త్రధర్మంబున సంహరింపను, తపోధనప్రభావంబున శపింపనుం గడంగియు, అరుంధతీబోధచేతను, సూక్ష్మధర్మజ్ఞతచేతను, ఆకోపము నడంచుకొన్నాఁడు. ఈయన సీతాదుఃఖము తీర్చుకొనుటకై ఆత్మహత్య గావించుకొని యుండునుగాని, ధర్మజ్ఞుఁ డగుటంబట్టి ఆత్మహంతలకు అంధతమసావృతము లైన యసుర్యలోకములు సంభవించు నని మానినాఁడు. పృథ్వీదేవియొక్కయు ఈయనయొక్కయు ఖేదాతిశయవర్ణనలచే మహాకవి సంభావితులగు కుటుంబులకు కూఁతునెడం గల్గినయపవాద మెంత యవమానకరమో నిపుణముగా తెలిపినాఁడు. కవి జనకునియందు ఈతఁ డెందులకు కడుం బ్రసిద్ధి కెక్కినాఁడో ఆబ్రహ్మవిద్యానిష్ఠవలని ప్రపంచమిథ్యాత్వచింతనకు ఫల మైన సీతాదుఃఖవిషయకప్రశాంతిని చూపఁడాయెను. అట్లు చూపుట ప్రకృతనాటకరసమునకు భంజక మని మానినాఁడు 48 (3). అట్లే శాకుంతలమున కాళిదాసుండును కణ్వునివైక్లబ్యమును మాత్రము "యాస్యత్యద్యశకున్తలేతి" [మదీయాంధ్రము- "కుందు జనించె నేఁగెడు"] అని వర్ణించినాఁడు. కవి ఈయనమీఁది సీతాప్రేమను నాటకారంభమందును 2(7), 3 (1 కొంబడిని), తెలిపినాఁడు. ఆమెమీఁది యీతనిప్రేమను అటను, చతుర్థాంక

మందు కడు నుత్కటముగాను, స్పష్టపఱిచినాఁడు; ఈయనను శ్రీరామ పట్టాభిషేకా నంతరమునం బంపివైచి వ్యాజమున పునస్సంఘటన సమయమునకుం దెచ్చినాఁడు.

లవుఁడు, కుశుఁడు.

లవునియందు సీతారాములపోలికయు 80 (19,20)-55 (17), యుద్ధ మన్న నుత్సాహంబును, పగతురపై బీరంబును, వైరిపరాక్రమమును మెచ్చుటయు 64 (10 వెంబడి), పెద్దలకడ వినీతియు, ఏలంబుట్టినవారియం దుండు సహజలక్ష్మీవిలా సంబులును, సదాచారపరాయణత్వమును, ధర్మజ్ఞతయు 69 (30,31), అకార్యమునకు లజ్జించుటయు, బాల్యోచిత మయినయార్జవంబును, విదగ్ధగ్రాహ్య మయిన యతి శయంబును 56(19), ఒకరికరుణకుం బ్రాతము కా నొల్లమియు 64 (కడపట), పరగుణ గ్రహణప్రవణతయును, కరము కౌశలముతో వర్ణితములు. ఇతని వీరవాదము మనో హరము 61 (27).—ఇతనియన్న కుశుఁడు అన్నిటను ఇతని మించినవాఁడు.

చంద్రకేతుఁడు.

ఈతఁడు పరకీయగుణగ్రాహి, పాదచారి యైనలవునితో రథమునుండి పోర నిచ్చగింపక తానుం బాదచారి యైనధర్మజ్ఞుఁడు. ఈతఁడును దొడ్డగుణములందు కుశలవులవంటివాఁడే.

సుమంత్రుఁడు.

దశరథుని నాఁటినుండి రాఘవులసారథి, ప్రాజ్ఞుఁడు, ధర్మజ్ఞుఁడును. లవుఁడు జృంభకాస్త్రసంపన్నుఁ డైయున్నను, అతనితోడి పాడికయ్యమున చంద్రకేతునికి జయము గల్గునుగాక యని వేల్పులను వేఁడువాఁ డయ్యెను, తనదొరకు పాదచారితో రథము దిగి పోరుటకు సమ్మతి యొసంగినవాఁడు.

శంబూకుఁడు.

శూద్రమునిగా ఈశంబూకుఁడు రంగప్రవిష్టుఁడు గాఁడు. ఈతఁడు శూద్రత్వ కారణమున తపోధికారము లేనివాఁ డయ్యును తపస్సు చేయుచుండెను. ఆదోషము చేత బ్రాహ్మణశిశువు చచ్చెను. ఆయపరాధమునకై శ్రీరాములవారు ఇతనిం దలఁ గొట్ట నుద్యమించినప్పుడు, తపఃకృశుఁ డై యున్నందున తిరుగఁబాటు సేయలే దందు మేని, 'తపస్సు మానెదను, కావు మ'ని యేల వేఁడ లేదు? పిచ్చుకత్తిం జూడఁగానే రామాగమనము దండించుటకని ఇతనికి తెలియదా? మృతిచేత తన తపఃశ్రమ యెల్ల వ్యర్థప్రాయ మగునుగదా. కవి ఆకాశభాషితములచేత నైనను ఇతనినోట దీన వాక్యములను పలికింపలేదు. కావున, ఈతఁడు దండనం బొందుటచేత తనదోషము తీఱు నని దాని నంగీకరించె నని చెప్పవలయును. కావున ఈతఁడు సాధువే గాని

దుర్జనుఁడు గాఁడు. రాములవారితో నితఁడు తాను వృషలకుఁడు అని ఆత్మాపకర్ష గా చెప్పుకొనుటచేత నితని వినీతిసౌజన్యములు విశదపడుచున్నవి. ఇతనియందు తపస్సు దోష మాయెఁ గదా మఱి యితనికి దివ్యత్వ మెట్లు వచ్చినది? అని యడుగుదురు. అది తపస్సుచే వచ్చినదిగాదు, రామకృత నిధనప్రభావముచేత వచ్చినది. అట్లని యితనివచనము 23 (2). రామాగమనముచే నీతఁడు పరమానందభరితుఁడై ఖడ్గ హతిని తపోవరముంబోలె స్వీకరించె నని తోఁచుచున్నది.

సీ త.

సీతాదేవి ఉత్తరకాండయందు అత్యంతమనస్విని. తనశుద్ధిని శ్రీరాముల ప్రోల వాల్మీకి శపథపూర్వకముగా ప్రకటించునంతకు వేచియుండినది; పిమ్మట సడివడ్డతనకు వెండియుం బట్టమహిషీపద మేల యని నేలలో నడంగినది. ఈనాటకమందు అట్లు గాక కేవలరామపరాయణ యై రాములవా రంగీకరింపఁగానే మాఱు పలుకక సంత సముతో వారిం జేరినది. ఎప్పుడును రాముని ఆశ్వాసించుటకు సన్నద్ధురాలే; కావున, ఆమెకు నాటకమందు నిబద్ధమయినంత సత్త్వగుణోత్కర్ష ఉత్తరకాండకథలో లేదు. పరిత్యాగముచే దుఃఖిత యయ్యు అందులకై ఆమె రామునిపై కినుకఁ దాల్ప దాయెను, ఒకమాఱేని ఒక కటూక్తి పలుకదాయెను.

ధర్మపత్నిగా నేమి, పట్టమహిషిగా నేమి, పతిదేవతగా నేమి, ఆమె లోక మునకు ఒరవడిగా నున్నది. వియోగమందు రాముని సీత చూచినట్లే రాముఁడును సీతను జూచుటగా సంవిధానమును కవి కల్పించి యుండినయెడల, అదియు నద్భుతముగాను రామప్రబోధకముగాను ఉండెడిని గదా యనిన, అందులకే సమ్మో హనాంకమున వివాసనక్షణాదిగా సీతాచరిత్రము రామునికిం బ్రత్యక్ష మగుసంవిధాన మునే కవి కావించినాఁడు. ఆమెనుగూర్చి కవి రచించిన సంవిధానములందలివైన యీక్రింది తదీయగుణ సింధు తరంగపృషతంబులం బరికించిన తచ్చిత్తౌన్నత్యము స్పష్ట పడును.—తండ్రిమీఁది ప్రేమ 3, "మమ్ముఁదలంచుకొందురా?" 4, రాముఁడు "ప్రజా రంజనార్థమై జానకినైనఁగాని విడనాడెద" 5 నని పలికినందులకు ఆమె అతనిని అందువలననే రఘుకుల ధురంధరుఁడని మెచ్చుకొనుట [ఆమె తదీయ పట్టమహిషి గావున ప్రజాపాల నాభినివేశము ఆమెయు వహించియేయున్నది.] తన ప్రసూతిని జృంభకా స్త్రము లాశ్రయించు నని రాముఁడు పలుకఁగా ఆమె "మహాప్రసాద మ"ని కృత జ్ఞతం దెలుపుట, "వత్స, ఈ యింకొకతె యెవరు?"7 అని లక్ష్మణు నడిగిన కోమల పరిహాసపూర్వకప్రశ్న, పరశురామ నిబర్హణ ప్రస్తావము నడంచిన వినయమహోత్కృష్టము నకై రామునియందు ఆమె దాల్చిన గౌరవము, తనకు విసనకఱ్ఱను గొడుగుగాఁ [illegible]

రాముఁడు ఎండను దొలంగించుచుండిన తన దక్షిణారణ్య ప్రవేశమును 8 జూడఁ గోరుట 9, శూర్పణఖయొక్క ప్రతిమకుం గూడ వెఱచుట 9, తనకై రాముఁడు పూర్వము పడినతల్లడమును ఇప్పుడు విని తాను తల్లడపడుట 10, జటాయు హనుమంతులయెడం గృతజ్ఞత, భాగీరథీపుణ్య జలావగాహనమునకు రామునిం గూడ రమ్మనుట, నిద్రితను తన్ను ఒంటిగా వదలి పోయినందులకు రామునిపై అలుకం గొని 17 ఆయనం గన్నప్పుడు తాను తన వశము గామిని తలంచుకొనుట 30, ఆమె గోదావరి నుండి లేచి వచ్చినతీరు 30 (4-5), 31, సఖీస్నేహము, రామమయ జీవితత్వము, తమ సకు అవ్యక్తమయిన రామవాక్కు తనకు సువ్యక్తముగా తెలియుట 31, పాండుర కృశదుర్బలాకారుని రామునిఁ గని మూర్ఛిల్లుట 32, మూర్ఛితుని ఆర్యపుత్త్రునిం గావుమని తమసపాదంబుల వ్రాలుట, ఏమయినను గానిమ్మని తాఁ బోయి ఆర్యపుత్త్రుని మూర్ఛ తేర్చుట 33, అపాటియే తనకు మహోత్తర మని సంతుష్టిం జెందుట, "నేను ఈయనహృదయము నెఱుంగుదును, ఈయన నాహృదయము నెఱుంగును" 24, నిష్కారణపరిత్యాగి నైనను అవిధమున నున్న రామునిం గని తాఁ జెందిన యనిర్వచనీయ భావసంభేదము, పరిత్యాగశల్యము హృదయమున మెరమెర లాడుచున్నను రాముని యుల్లాపములచేత తనజన్మలాభమునకై సంతోషించుట 35, 36, ఆర్యపుత్త్రుఁడు తన పుత్త్రకుల మోముఁదమ్ములను ముద్దుగొనఁడాయెనే యని వందురుట 36, నిసుఁగుల సంస్మరణముచేత స్తనములు చేపి వారి తండ్రి సన్నిధానంబున క్షణమాత్రము తాను సంసారిణి యగుట 37, తాను మున్ను పెంచిన యేనుఁగుగున్నపైని నెమలికొదమపైని వాత్సల్యము 37, ఆర్యపుత్త్రుని ఖేద మొందించినందులకు వాసంతిపై డెప్పర మాడుట 38, ఆర్యపుత్త్రుఁడు ఎల్లవారికిం బ్రియుఁ డని భావించుట 39, ఆర్యపుత్త్రుని దుఃఖముచే తనహృదయము వడవడ వడంకుట 42, తనకరస్పర్శచేత నతనిం దేర్చి తదీయాంగస్పర్శచే తాను మోహముపాలగుట 44, "అతఁడవే యిపుడు నీవు," "ఈపరిత్యాగ మేమి? ఈహృదయాసంగ మేమి?" 45, "నేనే క్రూరురాలను", "నిరవధి యని చెడితిని మందభాగ్యను" 46, తనబంగారపుఁ బ్రతిమచేత తన పరిత్యాగశల్యము తివిచివైఁబడిన దని సంతసించుట 46, "అపూర్వపుణ్యముచే దర్శన మిచ్చిన యార్యపుత్త్రుని చరణకమలములకు నమస్కారము", ఇరువురు దారకులం గని "హా ఆర్యపుత్త్రా!" యని మూర్ఛిల్లుట 85, సీతం గైకొమ్మని రాముని అరుంధతి ఆదేశించినప్పుడు ఈమె తన్నుం దప్పక కైకొను ననుట—"ఎఱుంగు నార్యపుత్త్రుఁడు సీతాదుఃఖమును కడిగివైచుటకు" 92, అని తదీయ హృదయజ్ఞతం దెలుపుట—ఇవి ఈకవిలోకమార్తాండుఁడు సీతాదేవతం బూజించిన పూవురాశి నుండి భక్తులకుం బిడికెడు ప్రసాదము.

మహాపతివ్రతలకు మహిమ లుండునే, ఈమెయెడ నేమియుం గనఁబడలేదే యందురా? అందులకు మురళ యుత్తరము చెప్పియున్నది. "ఇట్టివారు" 29 (3). పృథ్వీభాగీరథులు స్వయము మంత్రసానులు తల్లియత్తలు నై రక్షించుటకన్న మహిమ యేమి గావలయును! అరుంధతిచేత 52 (9) అని పొగడ్త నొందుటకన్న మహిమ యొండుండునా!

రామదేవుఁడు.

ఈదేవునియందు భవభూతి ఈక్రిందివృత్తములను వర్ణించినాఁడు :—

అనుష్ఠానగౌరవము 3 (1), శ్రౌతకర్మశ్రద్ధ 3, గురుభక్తి, ఋషివాక్యమున విశ్వాసము 4 (3), సీతమీఁది యనురక్తికన్న ప్రజారంజనాభినివేశము ఎక్కుడు 4 (5), ప్రజలవిషయమై క్షమ, మధ్యమాంబానింద్యవృత్తాంతోద్ఘాటనము నారంభింపనీయమి 7, తనయుత్కర్షను వాకొననీయమి 7, పూర్వసుఖస్మరణచే నిప్పుడు ప్రీతిం జెందుట 9 (19,20), పూర్వదుఃఖస్మరణచే నిప్పుడు మితి లేని దుఃఖముం బడయుట 10 (22), 11 (26), జటాయూ హనుమంతులయెడ కృతజ్ఞత 10, 11 (25), సీతావివాసనము, అదిమూలముగా ఉన్మత్తునివలె ప్రలపించుట 17, దండ్యునిమీఁద సయితము దయఁ గూరుట 22 (1), అగస్త్యఋషియందు గౌరవము 27, సీత పెంచిన గున్న యేనుఁగుం గానను దానిం బయిగొన్నయేనుఁగును దండింపను బోవుట 35, తమగున్న జయించినందులకు అలరుట (8), సీతం దలంచుకొని మాటిమాటికిని మూర్ఛిల్లుట, తత్కరస్పర్శచే తేరుట, వియోగదుఃఖాతిభారము, రోదనము, ఆయాపరిచిత ప్రదేశములం గని యలందురుట, మహార్ఘవిభూతి 74 (3, 4,) అవిదితబాంధవ్యులైన పుత్త్రులయందు వాత్సల్యము, వారియందు సీతాసాదృశ్యముం గని యుత్కంఠం జెందుట, లవుని రామాయణశ్లోక పఠనమునకు తన్ను మఱచి బాష్పాయితాక్షుఁడగుట 80 (22), శిశువులయెడ నట్లు తాను దుర్మనాయితుఁడైనందులకు లజ్జించుట 81, అనలంకారమనోరమమును సీతావక్త్రమును అనుధ్యానించుట 82 (30), సీతా కృచ్ఛ్రము తనవలనం గలిగినందులకు దుఃఖించుట 85, గంగాపృథ్వులయెడ కృతజ్ఞత, సీతా విలయమునకు మూర్ఛిల్లుట 90, గుర్వాజ్ఞచేత సపుత్త్రను సీతను బొంది హర్షించుట. ఈనాయకుని విశేషము తనసుఖమును దుఃఖమును చూడక లోకారాధనవ్రతమును నిర్వహించుట.

ఉ. రా. చ. లో కొన్ని సూక్తులు.

1. వనితలం దెట్లొ యట్టులే వాక్కులందు
   సాధుతా విషయమున దుర్జనులు జనులు. 2 (5)
2. వాక్కు వెంబడి నర్థంబు పఱచివచ్చు
   నాద్యులయినట్టి పరమ మహర్షులకును. 4 (3)
3. హుతవహుండును బుణ్య తీర్థోదకంబు
   నన్యములచేత శుద్ధి కర్హంబు లగునె! 5 (6)
4. పెట్టంబోలును గాక మూర్ధమున సంప్రీతిన్ నిసర్గార్హతన్
   మెట్టం జెల్లునె పాద ఘాతములచే మేల్తావు లీన్పుష్పమున్. (7)
5. "చెలఁగుఁ బ్రియంకరంబె"—ఆర్యవృత్తము. 18 (2)
6. "ఒసఁగును విద్య"—విద్యార్థి ప్రజ్ఞాభేదములు. 19 (4)
7. తర మెవ్వరి కౌను వారి తత్త్వము దెలియన్? 21 (7)
8. చావులుగూడ సాధుజన సంగభవంబులు తారకంబులే. 23 (2)
9. "ఎది యెవనికిఁ బ్రియమగు" - మైత్రీప్రభావము. 24 (10)
10. "వెల్లి దరులఁ బొరలి" - శోకశాంత్యుపాయము. 40 (22)
11. గొనములె పూజనం బద సుగున్ గొఱగావు వయస్సు లింగముల్. 58 (9)
12. నారులమానసంబు కుసుమస్సుకుమారము గాదె యారయన్. (10)
13. "హేతుశూన్యం బయిన" - తారామైత్రకము. 66 (7)
14. "ఋషులు వెట్టి" - రాక్షసవాక్కు. 69 (30)
15. "కోర్కులను బిండు" - సూనృతోక్తి. (31)
16. ఆరయఁ దీర్థము ల్బలె మహార్ఘ విభూతియుతుల్ మహాజనుల్. 74 (4)
17. "గూఢహేతు వొకటి" - పూర్వకర్మ వాసన. 75 (5)
18. "తేజుగలాఁడు" - తేజస్వివృత్తము. 76 (7)
19. దైవము పచేళిమం బయి దటీయు దాని
    ద్వారములు మూయఁ దరమె యేప్రాణికైన? 86 (4)

ఈతని రూపకములందు సాధారణములైన శ్లోకములు.

సంఖ్య	శ్లోకము	మాలతి	వీరచరిత	ఉ. రా. చరిత
1	అనియత	10 (2)		4 (4)
2	కింత్వనుష్ఠాన		4 (33)	1 (3)
3	అమృతాధ్మాత		2 (45)	6 (21)
4	ఇహసమద		5 (40)	2 (20)
5	ఏతస్మిన్మద	9 (14)		1 (31)
6	చతుర్దశసహ		5 (13)	2 (15)
7	చూడాచుమ్బిత		1 (18)	4 (20)
8	జీవయన్నివ	8 (3)		1 (34)
9	జ్యాజిహ్వయా		3 (29)	4 (29)
10	త్రాతుం లోకాన్		2 (40)	6 (9)
11	దధతికుహర	9 (6)		2 (21)
12	దళతి హృదయమ్	9 (12)		3 (31)
13	మాతర్మాతర్	9 (20)		3 (30)
14	పరిపాణ్డు	2 (4)		3 (4)
15	పుత్త్రసంక్రాన్త		4 (51)	1 (22)
16	బ్రహ్మాదయో		1 (42)	1 (15)
17	లీలోత్ఖాత	9 (34)		8 (16)
18	వ్యతిషజతి	1 (27)		6 (12)
19	సుహృదివ	4 (7)		4 (15)

ఉ. రా. చ. శోధనము.

పు.	పం.	తప్పు.	ఒప్పు.
3	5	అయిన	ఐన
	12	రోఁత	నొల్లమి
8	9	కష్టంబు	కష్టము
9	14	తలంతె	స్మరింతె
10	7	క్లృప్త	కౢప్త
12	27	శైశవంబున	బాల్యమునయందు
32	3	తపంచు	తపించు
35	2	పకట	వకట
39	6	ప్డిటకుఁ	వ్వనికిఁ
46	10	దారిఁ,దా	దారిఁదా,
47	9	ట్లైన	ట్లైన
50	24	విద్య	విద్యను
		ద్రయియుం	ద్రయిం
52	5	యాజ్ఞ	ఈయనకుయాజ్ఞ
		డీయనకొసంగే	డొసఁగె
53	9	మూర్ఛలో	మూర్ఛలో;
70	22	ముండనీ	యుండనీ
79	20	రమంబులొ	రమంబగు
		వర్షత్రములను	వర్షత్రకమును
80	2	నైపుణ	నైపుణి
87	2	నైతిని	ఁజేసితివి
88	10	యిది !	యిది ! గొల్లిడుచు
89	22	వీరలు	వీరును
92	9	ఉపనీతులం	తల్లిదండ్రులతోఁ
		జేయుము.	గూర్పుము.

పు 22 (9, 10) లకు ఇట్లు మార్పుకలదు.

సీ. పట్టుచేఁ దొడిమలపట్టు విడుపుఁజెంద । ద్విరదముల్ చెక్కులదురదవోవ
నొరయుదు రాలువూఁభరములఁ దటతరుల్ । గోదను బూజించు కొమరుగనుము;
వానిపైఁగూండ్లకు వచ్చిపావురములు । నడవికోళ్లును నెండ బడలికలకు
శాంతిపైఁగుదిరి విశ్రాంతిసేవించుచుఁ । గూసెడి హుంకార గుంభనముగ.

ఈనాటకమునందలి పురుషులు.

సూత్రధారుఁడును, నటుఁడును; గర్భాంకసూత్రధారుఁడును.
రాముఁడు—కథానాయకుఁడు.
కంచుకి.
అష్టావక్రుఁడు—ఒకముని.
లక్ష్మణుఁడు—నాయకునియనుజుఁడు.
దుర్ముఖుఁడు—అంతఃపురచారియైనపరిచారకుఁడు.
శంబూకుఁడు—శూద్రముని.
సౌధాతకి, భాండాయనుఁడు వాల్మీకిశిష్యులు.
జనకుఁడు—విదేహరాజు, సీతతండ్రి.
గృష్టి—ఒకకంచుకి.
కుశలవులు—రామపుత్రులు.
బ్రాహ్మణవటువులు.
పురుషుఁడు—చంద్రకేతునిసైనికుఁడు.
చంద్రకేతుఁడు—లక్ష్మణపుత్రుఁడు.
సుమంత్రుఁడు—చంద్రకేతుసారథి.
విద్యాధరుఁడు.
వాల్మీకి—రామాయణకర్త.

ఈనాటకమునందలి స్త్రీలు.

సీత—కథానాయిక.
ప్రతీహారి.
ఆత్రేయి—తాపసి.
వాసంతి—వనదేవత, సీతచెలి.
తమసా మురళలు—నదీదేవతలు.
అరుంధతి—వసిష్ఠపత్ని.
కౌసల్య—రామమాత.
విద్యాధరి.
పృథ్వీదేవి—సీతతల్లి.
భాగీరథి—(గంగాదేవి.)

ఉత్తరరామచరితనాటకము.

ప్రస్తావన.

ఆ. శ్రీ లెసంగ నిడెదఁ జేమోడ్పు సమయంచుఁ
గాంక్షతోడ నాద్యకవివరులకుఁ;
దత్కృపాభరమునఁ దక్కక పడసెద
నమృత యాత్మకళయు నైనవాణి. ౧

(నాంద్యంతమున)

సూత్రధారుఁడు.—అతి విస్తరము వలదు. ఇదె యిప్పుడు కాలప్రియానాథ భగవంతుని యుత్సవములో మహానుభావులకు మీకు విన్నపము చేసికొనుచున్నాను. ఇట్లు మీచిత్తమున నవధరింపవలయును—కలఁడుగదా మహాకవియుఁడు కాశ్యపుఁడు శ్రీకంఠపదలాంఛనుఁడు పదవాక్యప్రమాణతత్త్వజ్ఞుఁడు జాతూకర్ణీపుత్రుఁడు భవభూతి.

తే. నలువకుంబోలె నెనరికిఁ బలుకుదేవి
తలఁపులోన మెలంగు సంతోసముతోడఁ;
దద్రచితనాటకంబు నుత్తరము రామ
చరితమును నేఁ బ్రయోగింప జతనపడితి. ౨

ఇదె నేను కార్యవశంబున అయోధ్యావాసిని అప్పటినుండియును నైతిని. [కలయం జూచి] ఓహో! పౌలస్త్యకులధూమకేతు వగు మహారాజరాములవారి పట్టాభిషేకసమయము నేయుంబవలు ఎడతెంపులేని యానందగానములచే ఘూర్ణిల్లుచుండునట్టిది యిది! మఱియేమి యిపుడు చత్వరస్థలములు కోలాహలసందడి లేక యున్నవి!

నటుఁడు—[ప్రవేశించి] బావా, పంపినారుగదా మహారాజుగారు ఇపుడు నుండి వారివారి యిండ్లకు లంకాయుద్ధమిత్రులైన మహాత్ములను వానరరాక్షసులను, తన్ను నానందంబొందింప నానాదిగంతములనుండియు వచ్చినవారిని బ్రహ్మర్షులను రాజర్షులను. వారున్నంతకాలమును వారి నారాధించుటకుఁగాను ఇన్నిదినములు అహర్నిశము ఉత్సవము జరుగుచుండినది. మఱి యిప్పుడన్నచో?—

తే. అల వసిష్ఠుం డధిష్ఠాతయై చెలంగ
భూపపత్నులరుంధతి మున్నిడుకొని
పోయినా రల్లునాశ్రమంబునకు సతని
జన్మమును గన్నులార దర్శనము సేయ. 3

సూత్ర—పరదేశమువాఁడనుగావున నడిగెదను. ఎవ రాయన, వారియల్లుఁడు?

నటుఁడు.—

తే. తనయ గల్గె దశరథునికి శాంత యనఁగ,
రోమపాదుఁ డామె నోమె సుతగ,
ఆమెఁ బెండ్లియయ్యె నల విభాండకుపట్టి
ఋశ్యశృంగుఁ డనెడుఋషివరుండు. ౪

ఆ యల్లుఁ డిప్పుడు పండ్రెండేండ్లయజ్ఞముం దొడఁగినాఁడు. ఆయనమీఁది దాక్షిణ్యముచేత గురుజనులు పూర్ణగర్భిణియైనను కోడలిని జానకిని వదలి యటకుఁ బోయినారు.

సూత్ర.—మనకేల యీ జోలి? రా, రాజద్వారమునకేపోయి మన కులధర్మముచేత సేవింతము.

నటుఁడు.—అటయినను, బావా, ఏలినవారికై కడుం బరిశుద్ధమైన స్తోత్రపద్ధతిని నిరూపింపుము.

సూత్ర.—మారిషుఁడా,

తే. సర్వవిధములఁ గులవృత్తి సల్పవలె సరి,
యెట్టులును దూఱు తప్ప; దదెట్లటన్న?
వనితలం దెట్లొ యట్టులే వాక్కులందు
సాధుతావిషయమున దుర్జనులు జనులు. ౫

నటుఁడు.—అతిదుర్జనులని చెప్పవలసినది.

తే. ఏల యన, దేవి వైదేహినే గుఱించి
యేండికలు వల్కఁజొచ్చి రయ్యారె జనులు!
రక్కసునియింట నున్కి కారణము సేసి,
వహ్నిశుద్ధిని విశ్వసింపంగ లేక! ౬

సూత్ర.—ఈ జనాపవాదము మహారాజునకు అందెనా అంతట మిగులఁ గష్టము కలుగును.

నటుఁడు.—ఎల్లవిధముల ఋషులును దేవతలును మేలుసేయుదురు. (అని పరిక్రమించి) ఓహోయి! ఏలినవారు ఇప్పుడు ఎక్కడ నున్నారు? (ఆకర్ణించి) జనులు ఇట్లు పలుకుచున్నారు:—

శా. ఆనందం బిడుకోర్కి నర్గలి విదేహాధీశుఁ డేతెంచి తా
నీనాళ్లుత్సవసంతతిం గడపి యిప్డే వీడుకోల్ గైకొనెన్;
దానం జేసి మదిం గుమారిలెడు సీతాదేవి నూరార్ప నా
స్థానిన్ వీడ్కొని వాసవేశ్మమునకున్ ధాత్రీవిభుం డేఁగెడిన్.

ప్రస్తావన ముగిసినది. [అని నిష్క్రమింతురు.

ప్రథమాంకము.

[అంతట కూర్చున్నవారుగా రాముఁడును సీతయుఁ బ్రవేశింతురు.]

రాముఁడు.—దేవి, ఊఱడిల్లుము; ఆపెద్దలు తమయిచ్చచేత మనలను విడిచిపోవ శక్తులుగారు.

తే. అయినను, నిత్యమా ననుష్ఠాన మన్న,
నెఱలనీయదు స్వాతంత్ర్యవర్తనమును.
అడుగడుగునను బ్రత్యవాయములచేత
నాహితాగ్నుల గార్హస్థ్య మరిది గాదె! ౧

సీత.—ఎఱుఁగుదును ఆర్యపుత్త్రా. అయినను బంధుజనులతోడి యెడఁబాపు సంతాపమును గలిగించును.

రాము.—అది యట్లే. హృదయమర్మచ్ఛేదకములు గావా యీ సంసారభోగములు? వీనిపై రోఁతగొని యెల్లకోర్కెలను వదలి జ్ఞానులు అరణ్యములలో విశ్రమింతురు.

కంచుకి.—[ప్రవేశించి] రామభద్రా, [అని యర్ధోక్తిలో నాఁగి] మహారాజా,

రాము.—[చిఱునవ్వుతో] ఆర్యా, నిక్కముగా నాయనగారిపరిజనమునకు నన్నుఁ గూర్చి రామభద్ర అను నుపచారమే శోభించును. కావున అలవాటుప్రకారము పలుకుము.

కంచుకి.—దేవా, ఋశ్యశృంగాశ్రమమునుండి అష్టావక్రులవారు వచ్చియున్నారు.

సీత.—విలంబ మేల?

రాము.—త్వరగా వారిని ప్రవేశపెట్టుము.

[కంచుకి నిష్క్రమించును.

అష్టావక్రుఁడు.—[ప్రవేశించి] మీకు శుభము.

రాము.—అభివాదనము చేయుచున్నాను. ఇటుఁ గూర్చుండుఁడు.

సీత.—మ్రొక్కెదను మీకు. గురుజనుల కెల్లరకును శాంతమ్మకును కుశలమా?

రాము.—మా బావగారు ఋశ్యశృంగభగవానులవారును మా యక్క శాంతమ్మయును నిర్విఘ్నముగా సోమపానము గావించినారా?

సీత.—మమ్ము తలంచుకొందురా?

అష్టా.—[కూర్చుండి] అట్లే దేవి, వసిష్ఠభగవానులవారు నీ కిట్లు చెప్పి పంపినారు:—

తే. నిన్ను విశ్వంభరాదేవి కన్నతల్లి,
ధాత కెనయగు జనకరాజు తండ్రి నీకు,
ఏనృపులకులగురువుల మిన్నఁడు నేను,
వారికోడల వైతి మాపట్టి, నీవు. ౨

నీకు ఇంతకు మించి యేమి యాశీర్వదింతుము! కేవలము వీరప్రసవవు అగుదువు గాక!

రాము.—దేవి, మనము అనుగ్రహింపఁబడితిమి.

తే. అర్థముల నెందున్ వాక్కు లనుగమించు
లౌకికులగు సాధువులకు వాలాయముగను,
వాక్కు వెంబడి నర్థంబు పఱచి వచ్చు
నాద్యు లయినట్టి పరమమహాత్ములకును. 3

అష్టా.—అరుంధతీభగవతియు శాంతాదేవియు ఈ మాట నీకు మాటిమాటికి చెప్పి పంపినారు.—సీతాదేవికి వేవిళ్లు ఏమైనఁ గలిగెనేని దానిని నీవు అవశ్యముగా వెంటనే సంపాదింపవలయును అని.

రాము.—ప్రేయసి చెప్పునేని, జరుపఁగలవాఁడను.

అష్టా.—దేవీ, నీకు నియాఁడుబిడ్డభర్త ఋశ్యశృంగులవారును ఇట్లు సందేశించినారు:—"అమ్మాయీ, నిండువేకటిలో నున్నావని నిన్ను రప్పింపమైతిమి, అబ్బాయిని రామభద్రునికూడ నీకు వినోదముకై నీయొద్దనే నిలిపితిమి; మఱి పుత్త్రపూర్ణమైన యొడితోడ నిన్ను ఆయుష్మతిని చూడఁగలము." అని.

రాము.—[ఔత్సుక్యముతోను చిఱునగవుతోను] అట్లే అగుఁగాక. వసిష్ఠభగవానులవారు నాకేమియు నాజ్ఞప్తి నొసఁగలేదా?

అష్టా.—ఒసంగినారు; వినుము.

తే. అల్లునిమఖంబు సంకెల యయ్యె మాకు,
క్షీరకంఠుఁడ, వేలెడుదారి క్రొత్త;
ప్రజలరంజింపఁ దివురు మెప్పాట నైన;
దాన నగుకీర్తియే మేలిధనము మీకు. ౪

రాము.—భగవానులు మైత్రావరుణివారు ఆదేశించినట్లు చేసెదను!

తే. అర్మిలినిగాని, దయఁగాని, హాయిఁగాని,
అదియిదననేల, జానకి నైనఁ గాని,
ప్రజల యనురంజనమునకై వదలునాకు
హృదయమునఁ గల్గ దిసుమంత యేని వంత. ౫

సీత.—అందువలననే ఆర్యపుత్త్రుఁడు రఘువంశధురంధరుఁడు.

రాము.—ఎవరోయి అక్కడ? అష్టావక్రులను విశ్రమింపఁజేయవలసినది.

అష్టా.—[లేచి పరిక్రమించి] అహో! కుమార లక్ష్మణుఁడు వచ్చినాఁడు!

[అని నిష్క్రమించును.

లక్ష్మణుఁడు.—[ప్రవేశించి] జయ మార్యునికి. ఆర్యా, ఆ ముచ్చి అర్జునుఁడు మనము నియమించినప్రకారము అన్నయ్యచరిత్రమును ఈ వీథిలో చిత్రించినాఁడు. దానిని అన్నయ్య వచ్చి చూడవలయును.

రాము.—వత్సా, ఎఱుఁగుదువోయి వగఁగూరుచున్నదేవిని వినోదపెట్టుటకు; చరిత్రము ఎంతవఱకు చిత్రింపఁబడినది?

లక్ష్మ.—వదినెగారి వహ్నివిశుద్ధివఱకు.

రాము.—[ఓదార్చుటగా]

తే. జన్మపరిపూత కీమఖత్మాతనయకుఁ
బావనాంతరములచేతఁ బనియునేమి?
హుతవహంబును బుణ్యతీర్థోదకంబు
నన్యములచేత శుద్ధి కర్హంబు లగునె! ౬

దేవీ, దేవయజనసంభూతురాలా, వస్సింపుము. ఇది నీకు యావజ్జీవిత మైనజనవాదము!

శా. కట్టా! లోకులు రంజనీయులు కులోత్కృష్టాన్వయ లౌవారికిన్!
జెట్టం బల్కిరి దాన నీదెస హతౌచిత్యంబె నేఁ గూళ నై;
పెట్టంబోలునుగాక మూర్ధమున సంప్రీతిన్ నిసర్గాహితన్,
మెట్టంజెల్లునె పాదఘాతపటిమన్ మేల్పూవియీాన్పుష్పమున్! ౭

సీత.—ఆర్యపుత్త్రా, పద నీచరిత్రమును చూతము.

[లేచి పరిక్రమింతురు.

లక్ష్మ.—ఇదె యాచిత్రరువు.

సీత.—[నిర్వర్ణించి] ఎవరు వీరు? మింట ఎడతెంపులేక నిలిచియున్నారు! ఆర్యపుత్త్రుని స్తుతించుచున్నట్లగపడుచున్నారు?

లక్ష్మ.—ఇవి అల్లజృంభకాస్త్రములు సరహస్యములు, భృశాశ్వభగవంతునివలననుండి కౌశికఋషిని—అనఁగా—విశ్వమునకు మిత్రమైన విశ్వామిత్రులవారిని జేరినవి. వారిచేత అన్నయ్యకు ప్రసాదింపఁబడినవి.

రాము.—నమస్కరింపుము దేవి, దివ్యాస్త్రములకు.

ఆ. బ్రహ్మహితములకొఱకు బ్రహ్మాదులాద్యులు
వేలు వర్షములు తపించి గురులు
ఆత్మతేజములనె యస్త్రములుగ వీనిఁ
బటుతపోమయములఁ బడసినారు. ౮

సీత.—వీనికి నమస్కారము.

రామ.—తప్పకుండ నివి నీప్రసూతిని సేవించును.

సీత.—మహాప్రసాదము.

లక్ష్మ.—ఇది మిథిలావృత్తాంతము.

సీత.—ఆహా! విచ్చుచున్న నల్లగలువలవలె చామనైనచాయతోడి సున్నని చిక్కని బల్లిదంపుదేహసౌభాగ్యముతో అవలీలగా విఱచిన ముక్కంటివింటితో ముద్దుతోడవైన కూఁకటితో ఆర్యపుత్త్రుఁడు ఇదె అగపడుచుండు. ఇదె ఆర్యపుత్త్రుని యాసౌమ్యసౌందర్యలక్ష్మిని మానాయన ఆశ్చర్యపడుచు కన్నవాల్పక తేరఁబాఱిచూచుచున్నాఁడు!

లక్ష్మ.—ఇదిగో చూడుమమ్మా ఇచ్చట.

తే. రమణ మీతండ్రి గౌతమాంగిరసునిపుత్త్రు
సీశతానందుఁ గులపురోహితునిఁ గూడి,
పూజ సల్పుచున్నారు ముదము దొలఁక,
ననుఁగువియ్యంకులకు వసిష్ఠాదులకును. ౯

రామ.—ఇది చక్కఁగాఁ బొందినున్నది.

కం. జనకులకును రఘువులకును
నొనరిన వియ్యం బెవరికి నొప్పదు మునుమున్,
మునుకొని యిచ్చునతండున్
గొనునతఁడును నెందుఁ గౌశికుండె స్వయముగాన్! ౧౦

సీత.—వీరుగో మీరు అప్పుడే గోదానమంగళ మయిన నలువురు భ్రాతలు వివాహదీక్షను వహించినారు. అహో! ఆతావుననే ఆసమయముననే ఇపుడు ఉన్నానని తలంచుచున్నాను!

రామ.—అట్లే.

ఉ. వాసిగ గౌతమార్పితము బద్ధమనోరమకంకణాంక మై
భాసురమూర్తిఁ గొన్న పెనుఁబండువు నాఁగను నీదు కేలు దా
నేసమయాన నన్నిది రహిం బ్రమదాంబుధి నోలలార్చెనో
యాసమయం బిదే యనుచు నాత్మను మోహము గూరెడిన్ సఖీ.

లక్ష్మ.—ఈమె పెదవదినెగారు వు నీవే. ఈమె చిన్నవదినె మాండవి. ఇదె వదువు శ్రుతకీర్తి.

సీత.—వత్సా, ఈ యింకొకతె ఎవరు?

లక్ష్మ —[సలజ్జస్మితముతో, స్వగతము] ఆర్య ఊర్మిళనుగూర్చి యడుగుచున్నది. కానీ, ఈమెను వేఱువిషయమునకు మరల్చెదను [ప్రకాశము] వదినెగారు చూడవలయు. ఇది చూడఁదగినది. వహ్వి వీఁడుగో ఈయన పరశురామభగవానుఁడు.

సీత —భయ మగు చున్నది!

రాము.—ఋషీ, నమస్కారము నీకు.

లక్ష్మ.—అన్నయ్యా, చూడుచూడు ఈయన నిచేత [అని అర్ధోక్తములో]

రాము.—[ఆక్షేపముతో] వత్సా, మానవలసినది పెల్లుగా నున్నది. మఱియొకటి చూపుము.

సీత.—[గౌరవముతో నిర్వర్ణించి] లెస్సగా శోభిల్లుచున్నాఁడు ఆర్యపుత్త్రుఁడు ఈ వినయమాహాత్మ్యముచేత.

లక్ష్మ.—ఇదె మనము అయోధ్యం జేరితిమి.

రాము —[కన్నీళ్లతో] స్మరించుచున్నాను! అకటా స్మరించుచున్నాను!

కం. నాయనగారుండఁగ, జా
యాయుక్తుల మైన క్రొత్త, నక్తులు మనలన్
బాయక యోముచునుండిన
యాయహములు మనకుఁ దమ్ముఁడా పోయెఁ గదా! .౧౨

అప్పుడు ఈజానకియు—

మ. అలఁతుల్ వేఱులు నైన పల్కుకుళముల్ ప్రాంతోన్నిషన్నంజుకుం
తలముల్ ముగ్ధవిలోకములు వెలయు వక్త్రం బొప్ప బాల్యంబునన్
విలసజ్జ్యోత్స్నములై విలాసమునులై పెన్నాలితీమాధురుల్
గల యల్పాంగములన్ మనకుఁ దాఁ గావించెఁ గన్వేఁదురన్.

లక్ష్మ —ఇది మంథర.

రాము.—[ఉత్తరము చెప్పక అలం జూపుచు]

తే. దేవి, నాగారంతరువుపై దృష్టి యిడుము;
శృంగిబేరమ్మునను దీని క్రిందఁ గాదె
మనకుఁ జేకూడె భవ్యసమాగమంబు
నెయ్యుఁడైనట్టి బోయమన్నినితోడ. ౧౪

లక్ష్మ.—[నవ్వి, స్వగతము] ఆహో! నడిమియమ్మ వృత్తాంతమును అన్నయ్య అణఁచివైచినాఁడు!

సీత.—ఇది జడలుముడిచిన వృత్తాంతము.

లక్ష్మ.—

తే. పుత్త్రులకు నిజలక్ష్మిని బూన్చి దేని
వృద్ధు లిక్ష్వాకువులు ధరియించినారొ,
అన్న ధరియించె లేఁబ్రాయమందె దానిఁ
గరము కష్టంబు నారణ్యకవ్రతంబు. ౧౫

సీత.—ఇది ప్రసన్నపుణ్యోదక భాగీరథీభగవతి.

రాము.—రఘువంశదేవతా, నీకు నమస్కారము.

చం. సగరమఖాశ్వముం్ వెదుక జల్లెడగా భువిఁ ద్రవ్వి కాపిల
ప్రగుణమహస్సుచేఁ గినుక భస్మితులౌ దనతాతతండ్రులన్
అగణిత దేహపాతుఁ డనయంబు తపించి భగీరథుండు మున్
భగవతి నీజలంపుఁజలువన్ దివిఁ జేరిచె నెట్టకేలకున్. ౧౬

ఆతల్లీ, నీవు కోడలుసీతయందు అరుంధతియుంబోలె శివమును అను ధ్యానింతువుగాక.

లక్ష్మ.—ఇది భరద్వాజులవారు తెలిపినది చిత్రకూటమార్గమందు యమునాతీరంబున శ్యామ నాను పేరి వత్తిచెట్టు.

[రాముఁడు మనస్ఫూర్తితోఁ గాంచును.

సీత.—ఆర్యపుత్త్రా, ఈప్రదేశమును స్మరింతువా?

రాము.—ప్రేయసి, ఎట్లు మఱతును?

చం. చరణగతాధ్వఖేదమున జంపయి నల్గియు సుందరంబులై
పరిమృదితాబ్జనాళకనిభంబుగ వాడినయంగకంబులన్,
విరియనిదట్టకౌఁగిళుల వేఁదురె సంవహనంబు గాఁగ, నా
యురమునఁ గూర్చి సుప్తిసుఖ మొందవె యిందుఁ బయోరుహాననా.

లక్ష్మ.—ఇది వింధ్యారణ్యంపు మొగాళమున విరాధునితోడి యొరయిక.

సీత.—ఇదెందులమటే! ఆర్యపుత్త్రుఁడు తనచేతి విసనకఱ్ఱను నాకు గొడుగుగాఁబట్టి యెండను తొలఁగించిన నా దక్షిణారణ్యప్రవేశారంభమును చూచెదనుగాక.

రాము.—

మ. తిలకింపన్ రుచిరంబు లీగిరినదీ తీరాశ్రమారణ్య భూ
ములు వైఖానసవాస వృక్షతలముల్; ము న్గంటి మిందుం గుటీ
నిలయుల్ శాంతులు నాతిథేయపరముల్ నీవారముష్ట్యోదనుల్
పొలుపొందన్ గృహమేధు; లానెమఱవన్ ముగ్ధాక్షి యీతావులన్?

లక్ష్మ.—ఇదె జనస్థాన మధ్యంబున దట్టంపుఁ జెట్టుల పరంపరచే నిరులుకొను చున్న నల్లని చెంగటియడవుల యొత్తడితోడి గోదావరి గుహా ముఖంబుల మ్రోగించు చుండ అనారతము వృష్టిం గ్రక్కుగూఢమేఘములచే కడుంగాఱుకొనుచున్నది ప్రస్రవణనామపర్వతము.

రాము.—

ఉ. ఆదినముల్ స్మరింతువె శుభాంగిరో, యాగిరియందు లక్ష్మణుం
డాదట సేవ సేయఁగను హాయిగ నుండితి మేదినంబులన్?
గోదను కొండచెంత రసగుంభితనీరను సంస్మరింతువే?
పైదలిరో, తలంతె తదుపాంతములన్ మనవర్తనంబులన్? ౧౯

మఱియు,

ఉ. ఒక్కొకకేలఁ దన్మయత కోయనఁ గౌఁగిలి చిక్కఁ దిద్దుచున్
జెక్కును జెక్క నేర్పఁదని చేరిక పెంపున మెల్లమెల్లఁగా
నొక్కక్రమంబుఁగల్గక యెదోయెదో యాడ... ...
గ్రక్కున యామముల్ మన...

లక్ష్మ.—ఇది పంచవటియం...

సీత.—హా! ఆర్యపుత్రా

రాము.—ప్రియా

సీత. ఏదైనన

రాము.—అ...

తోఁచుచున్నది!

లక్ష్మ.— ...
శా. అన్న
గా
నా

సీత.—[అశ్రువులతో, ఆత్మగతము] అహో! దినకరకులానందనుఁడు నాకారణంబున నింత ఖేదముగా తల్లడిల్లినాఁడు!

లక్ష్మ.—[రామునిం గాంచి, సాస్రము] అన్నయ్యా, ఏమియిది?

మ. ధర నీబాష్పఝరంబు హా! తెగిన ముక్తాహారపుంజం బనన్
దొరలున్ ధారలుగాఁగ నుట్టిపడి బిందుల్గాఁగడున్ వ్రయ్యుచుం;
బరు లూహింత్రు భరప్రక్లిష్ట హృదయాధ్మానంబు నాసాపుటా
ధరకంపంబున నీ వడంచినను నుద్దామంబు నావేగమున్. ౨౨

రాము.—వత్సా,

తే. అపుడు ప్రియఁ బాయ నైన యాయార్తివహ్ని
యురువె పగతీర్చుకొనునాస నోర్వ నయ్యె,
మరల నిపుడు విపక్వమై మనసు నేర్చు
వెండి సెలవాఱు నెదగుట్టుఁబుండువోలె. ౨౩

సీత.—అయ్యయో అయ్యయో! మితిమీఱిన వియోగ దుఃఖముచేత ఇపుడు ఆర్యపుత్త్రశూన్య నై ఒంటిగా నున్నా నని తోఁచుచున్నది

లక్ష్మ.—[స్వగతము] కేలువిషయమును జూపెదను. [చిత్తరువుం గాంచి, ప్రకాశము] ఇదిగో ఇట మన్వంతర పురాణగృధ్రరాజు మహానుభావుఁడు నాయనజటాయుని

[illegible]హారణము.

[illegible] గావించితివి నీయపత్యస్నేహమును.

[illegible]నా, విహంగరాజా, నీవంటి మహాతీర్థము

[illegible]నకు పడమట కుంజవంతమను

మతంగముని యాశ్రమ

మూపద్మాకరము.

మాని వావిచ్చి బిగ్గర

వెట్టుటన్

వరీకముల్

[illegible]డితా

[illegible]లన్. ౨౪

లక్ష్మ.—ఈయన ఆ మహాత్ముఁడు హనుమంతుఁడు!

సీత.—ఈయన చిరనిర్విణ్ణమైన జీవలోకమును సముద్ధరించిన మహోపకారి మహాభాగుఁడు మారుతి.

రామ.—

తే. అహహా! యీమాన్యుఁ డల్లమహాభుజుండు
అంజనాదేవినోముల యరిదిపంట!
ఎవనిబీరంబు మనకును భువనములకు
గోడు మున్నీరు దాఁటించు నోడ యయ్యె! —౨౬

సీత.—వత్సా, పూఁచినకదంబములమీఁద నెమళ్లు తాండవించుచున్న యీ కొండపేరేమి? ఇచట చెట్టుక్రింద అనుభావ సౌభాగ్య మాత్రావశిష్టమై ధూసరమైన శ్రీతోడ యార్యపుత్త్రుని మూర్ఛితుని నీవు పట్టుకొని వావిచ్చి యేడ్చుచున్నట్లు చిత్తరువు గానిపించుచున్నది.

లక్ష్మ.—

ఉ. ఔ నిది మాల్యవత్క్షితిధర మర్జునసౌరభవాహి యెంతయున్
దేనిశిరంబునుం బొదివె నీలము నిద్దము నైన క్రొమ్మొగుల్;
[దీనను నన్న—

రామ.—

వీడు విడు, దిట్టఁడఁ] గాను వినంగ నే నికన్;
జానకితో వియోగ మది సంభవమైనది పోలె వెండియున్! —౨౭

లక్ష్మ.—ఇటుపైని అన్నయ్యావియు మహావీరులైన యీ వానరరాక్షసులవిసము ఉత్తరోత్తరములు కర్మాద్భుతములు. మఱి వదినె అలసిపోయినది. కావున విశ్రమింపఁగాక యని విన్నవించెదను.

సీత.—ఆర్యపుత్త్రా, ఈ చిత్తరువుం జూడఁగా నాకొక కోరిక పొడమచున్నది. విన్నవించుకొనియెద.

రామ.—ఆజ్ఞాపింపుము ప్రేయసీ.

సీత.—వెండియు, ప్రసన్నగంభీరములైన వనవీథులయందు విహరింపను, భాగీరథీదేవియందు పవిత్రశీతల జలంబుల నాహనుం, గోరుచున్నాను.

రామ.—వత్సా, గర్భదోహదమును వెంటనే నెఱవేర్పవలసిన దని యిప్పుడే గురువులు సందేశము పంపినారు. కావున, కుదుపు గలిగింపని తేరిని తెప్పింపుము.

---

* పాఠాంతరము.—[రామ.—మానుము మాను తమ్ముఁడ సహర్షుఁడఁ]

సీత.—ఆర్యపుత్త్రా, మీరుగూడ రావలయును.

రాము.—ఓ కఠిన హృదయురాలా, ఇదియుం జెప్పవలయునా?

సీత.—అట్లయిన నాకు సంతోషము.

లక్ష్మ.—అన్నగారి యాజ్ఞ నెఱవేర్చెదను. [అని నిష్క్రమించును.

రాము.—ప్రేయసీ, ఈ కిటికీచెంత కూర్చుండుము.

సీత.—అట్లే చేసెద. బడలికవలన నిద్ర నన్ను అపహరించుచున్నది.

రాము.—అట్లయిన నన్ను ఎడయక పట్టుకొని వెంట రమ్ము.

తే. శ్రమభయస్వేద కణబంధురము భుజమ్ముఁ
జేర్పు నాకంధరమున సంజీవనముగ
ఐందవ మయూఖ చుంబిత స్యందమాన
చంద్రమణి హార విభ్రమశాలి నబల. ౨౭

[అట్లే చేయించి, ఆనందముతో] ప్రియా, ఇదేమి?

తే. సుఖమొ దుఃఖమొ మొలఁకువొ సుప్తియొకొ
విసము పర్వెటొ మదమొ భావింపరాక
నీవు తాఁకినమాత్ర నింద్రియవిమోహి
యొకవికృతి నాదు చేతన నూఁపు నుడుఁపు. ౨౮

సీత.—తమ ప్రసాదము స్థిరము. అంతకన్న మఱే మున్నది?

రాము.—

ఆ. మ్లాన జీవిత ప్రసూన సంజీవులు
తృప్తిదములు మోహితేంద్రియములు
నీ సుభాషణములు నీరజాతేక్షణా,
శ్రవణసుధలు హృద్రసాయనములు. ౨౯

సీత.—ప్రియంవదుఁడా, పరుండెదను. [అని శయనింప కలయం బరికించును.]

రాము.—ప్రియా, ఏమి వెదకెదవు?

తే. పెండ్లి సమయమునుండియు పీటఁ గాట
శైశవంబునఁ బిదప జవ్వనమునందు
స్వాపకర మన్యచే ననుపాశ్రితంబు
లలన యిదె రామభుజము తలాపి నీకు. ౩౦

సీత.—[నిద్రను నటించుచు] ఆర్యపుత్త్రుఁడా, ఉన్నది యిది, ఉన్నది యిది.

రాము.—ఏమి! ప్రియవచన నాయురమందు క్షణములో నిద్ర చెందినది! [కాంచి, స్నేహముతో],

ఉ. ఈసకి లక్ష్మి గేహమున, నీసకి కన్గవకుఁ సుధాంజనం,
బీసకిమేనితాఁకుడు మెయిఁ బహుళం బగు చందనద్రవం,
బీసకిబాహువల్లి యిన మీా నెడుము త్తెసరంబు కంఠమం,
దీసకి దేది గాదు ప్రియ? మేర్చును గాని యిదంవియోగమే. ౩౧

ప్రతీహారి.—[ప్రవేశించి] దేవా, వచ్చెను.

రాము.—ఆ! ఏమి వచ్చెను? ఎవరు?

ప్రతీ.—ఏలినవారి యాసన్న పరిచారకుఁడు దుర్ముఖుఁడు.

రాము.—[స్వగతము] అంతఃపురచారి దుర్ముఖుఁడు! వానిని నేను పౌరజాన పదులపై వేగుండి రమ్మని పంపితిని. [ప్రకాశము] రావచ్చును.

[ప్రతీహారి నిష్క్రమించును.

దుర్ముఖుఁడు.—[ప్రవేశించి] [స్వగతము] హా! సీతాదేవిమీాద యిటువంటి తలచరాని జనాపవాదాన్ని ఏలాగు దేవరవారికి విన్నపంచేతును? మఱేమిగతి? ఈ నిర్భాగ్యుడికి ఇది కొలువుగదా.

సీత.—[పలవరించును] హా! ఆర్యపుత్త్రుఁడా, ఎట నున్నావు? ఎట నున్నావు?

రాము.—ఇదే అది దేవికి కంపర మెత్తించినట్టిది, చిత్రదర్శనముచేఁ గలిగిన విరహభావన, ఇప్పుడు కలలో భయముగొల్పుచున్నది. [స్నేహముతో పరామర్శించుచు]

శా. ఏ పద్వైతము సౌఖ్యదుఃఖములయం, దెందూఱడిల్లుఁ మనం,
బే దా సర్వదశానుగామి, జర నెం దేరక్తియుఁ డిందదో,
ఏ దాఁ గాలము సాగ సాగఁ ద్రపవో నింపైన నెయ్యంపుఁబం,
డాదాంపత్యపు భద్రసార మదియే యాశింతు రె ట్లేనియుఁ.

దుర్ము.—[సమీపించి] జయించు దేవా.

రాము.—తెలిసినదానిని చెప్పుము.

దుర్ము.—దేవరవారిని పౌరజానపదులు పొగుడుతున్నారు. ఏలాగంటే—"రాము దేవుడు మమ్మల్ని దశరథమహారాజుని మరిపించినాడు" అని.

రాము.—ఇది స్తుతి. దోషమేదేని చెప్పుము, దానికి ప్రతివిధానము చేసెదను.

దుర్ము.—[కన్నీళ్లతో] దేవర వినవలెను; [చెవిలో] ఇట్లు ఇట్లు.

రాము.—అహహా! అతి ఘోరముగా పడినది వచనదంభోళి!

దుర్ము.—దేవరా, ఊఱడిల్లుండి;

రాము.—[ఊఱడిల్లి]

తే. అకట! సీతకు నూరునింటియంటునింద
యపు డెది శమించె నద్భుతోపాయములను,
వెండి యది యిప్పు హతవిధి విలసనమున
విస్తరిల్లిన దాలర్క విషమువోలె. 33

రాము.—మందభాగ్యుఁడ నిందుల కేమి చేయుదును! [విమర్శించుకొని సకరుణ ముగా] కాక మ ఱేమి?

కం. ఏకార్యముచే నైనను
లోకారాధనమె సాధులోక వ్రత మౌ.
ఆకరణి నను నసుల విడ
నీకొని మాయయ్య దానినే కద నెఱపెఁ. 34

ఇప్పుడే గదా వసిష్ఠభగవంతులు సందేశించినారు. మఱియు;—

కం. ఏసాధుశుద్ధచరితకు
నాసావిత్రనృపు లగ్ర్య లాస్పదమొ, యట్టి
నాసంబంధంబున నడి
దాసిన న న్నిస్సిరో! యధన్యునిఁ గాల్పఁ! 35

హా! దేవీ, యజ్ఞభూమి సంజాతా! హా! స్వజన్మానుగ్రహ పవిత్రిత విశ్వంభరా! హా! నిమిజనకవంశనందినీ! హా! పావకవసిష్ఠారుంధతీస్తుతశీలశాలిని! రామమయజీవితా! హా! మహారణ్యావాసప్రియసఖి! హా! ప్రియమితభాషిణి! ఏమి యిది! ఇట్టిదానికి నీకు ఇట్టి యీపరిణామము!

తే. నీవలన నెల్లలోకముల్ పావనములు,
నీవలన జనతోక్తి యపావనంబు,
నీవలన దిక్కు గలయది నిఖిలజగము,
నీవు ది క్కొందు లేక డిందెదవె యకట! 36

దుర్ముఖుఁడా, లక్ష్మణునితో చెప్పుము:—ఇదె నీ క్రొత్తరాజు రాముఁ డాజ్ఞా పించుచున్నాఁడు [చెవిలో] ఇట్లు ఇట్లు.

దుర్ము.—ఏమి! అగ్ని పరిశుద్ధురాలిని గర్భంలో పవిత్రరఘుకుల సంతానంగల దాన్ని దేవిని దుర్జనుల దూరుచేత ఏలినవారు ఇప్పుడు ఇలాగ చేయదలచినారు?

రాము.—అట్లనకు. పాపము శమించునుగాక; పౌరజానపదులు దుర్జను లెట్లగుదురు? వారు.

తే. లోకులకు మాననీయ మిక్ష్వాకుకులము,
నిందకుఁ గతంబు విధిచేఁత నందుఁ గల్గె;
శుద్ధికాలంపు టద్భుతస్ఫూర్జనమును
విశ్వసించు నెవం డదవిష్ఠవర్తి! ౩౮

కావున, నీవు పొమ్ము.

దుర్ము.—హా! దేవీ! [అని నిష్క్రమించును.

రాము.—హా! కష్టా! అతి బీభత్సకర్ముఁడను క్రూరుఁడ నైతిని. ఎట్లనః—

తే. పిన్నతఱినుండి పెంచిన ప్రియను దీనిఁ
గూర్మిచే వేఱు తలఁపును గొననిదాని
మృత్యువున కిచ్చుచున్నాఁడ మిషను నెరపి
గృహశకుంతిక నల సూనరియుమ బోలె. ౩౯

గావున, అస్పృశ్యుఁడను పాతకిని ఏల దేవిని మైల చేయుదును? [సీతశిరమును స్వాయముగా ఎత్తి బాహువును లాగికొనుచు,]

కం. నేరనిముగుదా! విడు మవి
చారముగ, నపూర్వకర్మచండాలు నను౯;
చేరితివి చందనం బని
ఘోరవిపాకమును గాలకూటద్రుమము౯! ౩౯

అయ్యో! తలక్రిందైనది యిప్పుడు నాకు జీవలోకము! ముగిసిపోయినది రామునికి జీవిత ప్రయోజనము! ఇట్టి వల్లకాడు ఇప్పుడు జగత్తు! నిస్సారము సంసారము! కష్టప్రాయము శరీరము! కా కేమి?

ఆ. గోడు గుడుపుకొఱకె కూర్చెఁ జైతన్యంబు
రాముమేనఁ దామరసభవుండు;
నిలువరించి మర్మముల వ్రక్కలించుచుఁ
గూళ యుసురు వజ్రకీల మయ్యె. ౪౦

హా! అమ్మా అరుంధతీ! హా! భగవంతులారా వసిష్ఠవిశ్వామిత్రులారా! హా! దేవీ భూతధాత్రీ! హా మామా జనకుఁడా! హా నాయనా! హా తల్లులారా! హా పరమోపకారీ లంకాపతీ విభీషణుఁడా, హా ప్రియసఖుఁడా సుగ్రీవుఁడా! హా సౌమ్యుఁడా ఆంజనేయుఁడా! హా సఖీ త్రిజటా! కొల్లఁబోయితిరి. అవమానితులైతిరి రామహతకునిచేత! అట్లు గాదేని, వారిం బేర్కొన నే నెవఁడ నిప్పుడు!

ఆ. అట్లనంగ నేల యన, దురాత్ముండను
జేసినట్టిమేలు చెఱుచువాఁడ
నేను బేరుకొనుటయే యామహాత్ముల
నఘము సోఁకు టంచు నాత్మఁ దలఁతు. ౪౧

ఎట్టివాఁడను నేను!

తే. ఎదను విశ్వాసమున వ్రాలి నిదురఁ గూరి
వెఱ నపవు నెఱగర్భంపు వ్రేఁగుదానిఁ
బ్రియగృహిణి గృహలక్ష్మిని గృప దొరంగి
బలిగఁ బిశితాశులకుఁ బాఱవైచినాఁడ. ౪౨

(సీతపాదములను శిరమున నుంచుకొని) దేవి, ఇది రామునిశిరముతో నీ పాదపంకజములను కడసారి తాఁకుడు. [ఏడ్చును.

[నేపథ్యమున]

అబ్రహ్మణ్య మబ్రహ్మణ్యము!

రాము —ఎవ రక్కడ? ఇదేమో తెలిసికొమ్ము.

[వెండియు నేపథ్యమున]

కం. యమునాతీరమహర్షులు
తమి నుగ్రవ్రతులు నిన్నుఁ దఱిసి శరణ్యుం
గుమి యై కూయిడెదరు లవ
ణమహాసురుఁ డిడెడు యాతనలఁ బడ లేమిఁక. ౪౩

రాము.—ఇప్పుడును రాక్షసబాధయా! ఇదె ఈ దురాత్ముని కుంభీనసీపుత్త్రుని తెగటార్ప మని శత్రుఘ్నునిఁ బంపెదను. [కొన్ని యడుగులు నడిచి, మరల వెనుకకు వచ్చి] హా దేవి! ఏ మగుదువో! భగవతి వసుంధరా,

తే. జనకరఘుగోత్రకృత్స్నశోభనము నెవతెఁ
బుణ్యశీలను జన్నంపుఁబుణ్యసీత

నీవ కంటివో యాసాధ్వి నీదుపట్టి
సీత రక్షింపు మప్పగించితిని నీకు. ౪౪

[అని నిష్క్రమించును.

సీత —హా సౌమ్యుఁడా ఆర్యపుత్త్రుఁడా, ఎక్కడ నున్నావు? [తటాలున లేచి] అయ్యయ్యో! దుస్స్వప్నముచేత వంచితనై నేను ఆర్యపుత్త్రుఁడు లేనిదానినిగా నన్నుఁ దలఁచుకొంటిని. [చూచి] అయ్యయో! అయ్యయో! నన్ను నిద్రితను ఒంటిగా విడిచి ఆర్యపుత్త్రుఁడు పోయినాఁడు! కానీ, ఆయనం గన్నప్పుడు నేను నావశమనయేని ఆయనపై కోపించెదను. ఎవ రక్కడ పరిజనుఁడు?

దుర్ము.—[ప్రవేశించి] దేవీ, లక్ష్మణకుమారుడు విన్నపం చేస్తున్నాడు. "తేరు సిద్ధముగా నున్నది. దేవిగారు ఎక్కుదురుగాక" అని.

సీత —ఇదె ఎక్కుచున్నాను. [అని లేచి పరిక్రమించి] అదరుచున్నదే నా గర్భభారము! కావున మెల్లఁగా నడవుము.

దుర్ము.—ఇటు ఇటు దేవి.

సీత.—నమస్కారము రఘుకుల దేవతలకు.

[అని అందఱు నిష్క్రమింతురు.

చిత్రదర్శన మనెడి ప్రథమాంకము
ముగిసినది.

విష్కంభము.

[నేపథ్యము]

తపోధనురాలికి స్వాగతము.

[అధ్వగవేష] తాపసి.—[ప్రవేశించి] అహో వనదేవత యీమె ఫలపుష్ప పల్లవార్ఘ్యములతో నన్ను సేవించుచున్నది!

వనదేవత.—[ప్రవేశించి, అర్ఘ్యము చల్లి]

ఉ. ఈవని మీకు భోగ్యము యథేచ్ఛముగా, సుదినంబు నాకు నే,
డీవహి సాధుసంగతికి నెంతటిపుణ్యము చేసికొంటి మున్;
మీవశ మిందు వృక్షములనీడలు నీళ్లుఁ దపోర్హభోజనం
బేవో, ఫలంబో, వేరో, యవి యెల్లను; బెల్లు వచింపనేటికిన్? ౧

తాపసి.—ఇందు చెప్పవలసిన దేమున్నది!

చం. చెలఁగుఁ బ్రియంకరంబై యయి చేఁత, వచస్సు వినీతిమంజువై,
తలఁచుకన దెల్ల భవ్యము, యుదస్తవిగర్హము సంస్తవంబునున్,
కలఁగక క్రొత్తలోఁ బికసఁగ్గాలు రసం బొకటే విధంబుగా,
వెలయు నిసర్గశుద్ధ మతివిశ్వము సాధురహస్య మెప్పుడున్. 2

[ఇరువురుం గూర్చుందురు.

వన.—మహానీయను నిన్ను ఎవరినింగా తెలిసికొందును?

తాప.—నేను ఆత్రేయిని.

వన.—అమ్మా ఆత్రేయీ, ఎటనుండి యిటకు రాక! మఱి ఈ దండకారణ్య ప్రవాసము ఎందు నిమిత్తము?

ఆత్రే.—

తే. ఈ ప్రదేశంబునం దగస్త్యప్రముఖులు
పలువు రుద్గీథవేదులు ప్రతివసింత్రు.
వీరివలనను నిగమాంతవిద్య నేర్వ
వచ్చితి నిటకు వాల్మీకివసతినుండి. 3

వన.—ఇతరమునులుకూడ ఆయాస సే ప్రాచేతసుని పురాణబ్రహ్మవాదిని ఋషిని బ్రహ్మపారాయణమునకై శుశ్రూషించుచుండఁగా, అమ్మగారేల యీ చిరప్రవాసక్లేశమునకు పాలుపడుచున్నారు?

ఆత్రేయి.—అచ్చట అధ్యయనమునకు గొప్పవిఘ్నము కలిగినందున ఈ దీర్ఘప్రవాసము నంగీకరించితిని.

వన.—ఎట్టిది ఆవిఘ్నము?

ఆత్రేయి.—ఆ భగవంతునికి ఎవరో దేవత ఎల్లవిధములను అద్భుతమైన బాలకద్వయమును స్తన్యము విడిచినమాత్రమున నున్నవారిని తెచ్చి యిచ్చినది. ఆ ఋషులమాత్రమేగాక సకల చరాచర భూతములయొక్క అంతస్తత్త్వములందు స్నేహము కొల్పుచున్నది.

వన.—వారి నామధేయములు ఎట్టివియో?

ఆత్రేయి.—ఆ దేవతయే వారికి కుశలవులని పేరు చెప్పి వారి ప్రభావమును గూడ చెప్పినది.

వన.—ఎట్టిది ఆ ప్రభావము?

ఆత్రేయి.—వారికి సరహస్యములు జృంభకాస్త్రములు జన్మసిద్ధములు ట.

వన.—ఆహా! ఏమి చిత్రము!

ఆత్రేయి.—వారిని వాల్మీకిభగవంతుఁడు దాదిపని మొదలుకొని తానే పూనుకొని పెంచినాఁడు, రక్షించినాఁడు; చూడాకర్మయుం గావించి వేదము దక్క కడమ విద్యలను సావధానముగా చదివించినాఁడు; తర్వాత గర్భైకాదశ వర్షంబున క్షాత్త్రకల్పంబున వేదములను నేర్పినాఁడు; అతి ప్రదీప్తప్రజ్ఞామేధాశాలు లగు నాబాలురతో మా బోంట్లకు సహాధ్యయన యోగ్యత లేదు. ఏలన.—

చ. ఒసఁగును విద్యఁ బ్రాజ్ఞునకు నోగుసకుఁ గురుఁ డొక్కరీతినే;
ఒసఁగఁడు తాను మానుషము యొక్కని కేనియు నేర్చు నేరుపుల్,
పొసఁగును దెల్వి నిర్వురకు భూరివిభేద; మదెట్లటన్నచోఁ,
బొసఁగును నీడ యచ్ఛమణిఁ, బొందదు మృణ్మయ సంచయంబునన్

వన.—ఇదా ఆయధ్యయనాంతరాయము?

ఆత్రేయి.—ఇంక నొకటి కలదు.

వన.—అ దేది?

ఆత్రేయి.—ఆ బ్రహ్మర్షి ఒకప్పుడు మధ్యాహ్న సమయమున తమసానదికిం బోయెను. అచట కలయికలో నున్న క్రౌంచసంపతులలో ఒకదానిని వేయుచుండిన వేఁటరిని గాంచినవాఁడై ఆకస్మికముగా స్ఫురించిన వాగ్దేవిని అసంకీర్ణమగు అనుష్టుప్ఛందస్సులో కుదుర్కొన్నదానిని ఇట్లు ఉచ్చరించెను:—

"ఓనిషాద, ప్రతిష్ఠ నీ! వొందుదొ శాశ్వతాబ్దముల్
కామమోహిత మేకంబున్! గ్రౌంచయుగ్మానఁ జంపుటన్!"

వన.—చిత్రము! వేదముకంటె వేఱుగా క్రొత్తది ఛందస్సుల యవతారము!

ఆత్రేయి.—మఱి యాసమయాననే అట్లు శబ్దబ్రహ్మావిర్భావముం బొందిన యా భగవంతుని ఋషిని భూతభావనుఁడైన బ్రహ్మదేవుఁడు ఎదుటఁ దోఁచి ఇట్లు హెచ్చరించెను: "ఋషీ, వాగ్బ్రహ్మమందు ఎఱుకగలవాఁడ వైతివి. కావున రామచరితమును వర్ణింపుము. నీ ప్రతిభాచక్షుస్సు ఆర్షమను అవ్యాహతజ్యోతి యగును. మొదటికవి వైతివి." ఇట్లు వచించి అంతర్ధానము పొందెను. అనంతరము భగవంతుఁడు ప్రాచేతస మహర్షి మనుష్యులయందు మొదటిదైన యట్టి శబ్దబ్రహ్మ పరిణామమును రామాయణము రచించెను.

వన.—ఆహా! సంసారము పాండితీ మండిత మయినది!

ఆత్రేయి.—అందువలననే కలిగినది అధ్యయనమునకు గొప్ప విఘ్నము వచ్చినదని.

వన.—సరిగానే యున్నది.

ఆత్రేయి.—కల్యాణీ, ఆయాసము తీఱినది. ఇప్పుడు అగస్త్యాశ్రమమునకు దారి చెప్పుము.

వన.—ఇటనుండి పంచవటివెంబడి యీ గోదావరీతటమునం బొమ్ము.

ఆత్రేయి.—[బాష్పములతో] ఇది యాతపోవనమా? పంచవటియా యిది. ఇది ఆ ప్రస్రవణ పర్వతమా? జనస్థానదేవత యైనవాసంతివా నీవు?

వాసంతి.—సర్వమును అట్లే.

ఆత్రేయి.—హా వత్సా జానకీ!

తే. సకియ, యిదె నీదు ప్రియబంధుసమితి; దీని
ముచ్చటలె మాకుఁబుసు పుచ్చు మొదలికథలు;
నామశేషను నిను నిది నాకుఁ దోఁచి
యిపు డొనర్చెను బ్రత్యక్షదృశ్యఁ బోలె. ౬

వాసంతి.—[భయముతో స్వగతము] ఏమి! నామశేష యన్నదే! [ప్రకాశము] ఆర్యా, ఏమి మహాపద సీతాదేవికి?

ఆత్రేయి.—మహాపదయే గాదు, అపవాదము కూడ. (చెవిలో) ఇట్లు ఇట్లు.

వాసంతి.—అహహా! దారుణమయిన దైవనిర్ఘాతము [మూర్ఛిల్లును.]

ఆత్రేయి.—కల్యాణీ, ఊఱడిల్లు మూఱడిల్లుము.

వాసంతి.—హా! ప్రియసఖీ, మహాభాగురాలా! నీ జన్మభాగ్యము ఇట్టిది! రామభద్రా రామభద్రా! ఇఁక నీతో నేమి? అమ్మా, ఆత్రేయీ ఆకాటినుండి విడిచి లక్ష్మణుఁడు పోయినతర్వాత సీతాదేవి వృత్తాంతము ఏమో తెలియునా?

ఆత్రేయి.—తెలియదు, తెలియదు.

వాసంతి.—కట్టా! అరుంధతీవసిష్ఠులు విచారించుకొనుచున్న రఘుకుటుంబమందు వృద్ధలు రాణులు జీవించియుండఁగా, ఇట్టిది యెట్లు సంభవించినది?

ఆత్రేయి.—అప్పుడు గురుజనులు ఋశ్యశృంగాశ్రమములో ఉండిరి. ఇప్పుడు ఆ పండ్రెండేండ్ల యజ్ఞము ముగిసినది. ఋశ్యశృంగుఁడు గురుజనమును పూజించి అంపకము గావించినాఁడు, అంతట అరుంధతీభగవతి 'కోడలు లేని యయోధ్యకు నేను పోను' అని పలికినది. రాముని తల్లులును అట్లే నిశ్చయించుకొనిరి. అందులకు అనుగుణముగానే వసిష్ఠభగవానులు ఇట్లు అతిపరిశుద్ధముగా పలికిరి:—ఎట్లనఁ—"వాల్మీకి తపోవనమునకుం బోయి అట నసింతము," అని

వాసంతి.—మఱి యిప్పుడు ఆరాజు ఏ మాచరించుచున్నాఁడు.

ఆత్రేయి.—ఆయన అశ్వమేధయాగమును తొడంగినాఁడు.

వాసంతి.—అయ్యో, పెండ్లి కూడ చేసికొన్నాఁడా?

ఆత్రేయి.—శాంతము! శాంతము! లేదు లేదు.

వాసంతి.—అటయిన యజ్ఞములో ఆయనకు సహధర్మచారిణి యెవరు?

ఆత్రేయి.—బంగారపు సీతాప్రతిమ.

వాసంతి.—ఆహాహా!

కం. స్వరువునకన్నఁ గఠినములు,
విరికన్నను గోమలములు, విశ్వాతిగు లౌ
పురుషవరేణ్యుల మనములు;
తర మెవ్వరి కౌను వారితత్త్వము దెలియన్! ౭

ఆత్రేయి.—వామదేవాభిమంత్రితమును మేధ్యాశ్వమును విడిచినారు. యథావిధిగా దానికి రక్షకులను నియమించినారు. వారికి నాయకునిఁగా లక్ష్మణపుత్త్రుని దివ్యాస్త్రసంప్రదాయముం బొందినవానిని చంద్రకేతుని గుఱ్ఱపుదం డిచ్చి పంపినారు.

వాసంతి.—[స్నేహకౌతుకాస్రములతో] ఆహా! కుమారలక్ష్మణునికిం గూడ కుమారుఁడా! అమ్మా! బ్రదికితిని!

ఆత్రేయి.—ఇంతలో బ్రాహ్మణుఁ డొకఁడు పుత్త్రుని మృతుని రాజద్వారమందు తెచ్చిపెట్టి అబ్రహ్మణ్యం బాదుకొనుచు ఉద్ఘోషించినాఁడు. అంతట "రాజాపచారము లేక ప్రజలయం దకాలమరణము సంభవింప" దని కరుణామయుఁడు రామభద్రుఁడు తనమీఁదనే దోషము మోపుకొనఁగా, తటాలున అశరీరవాక్కు ఇట్లు వినఁబడినది.—

"తపము సేయుచున్నాఁడు ధరణియందు
వీఁక శంబూకుఁ డనుపేరి వృషలుఁ డొకఁడు.
వానిఁ దల ద్రెంపఁగా నీకు వలయు రామ;
మన్నిగొని వాని మనుపు బ్రాహ్మణుని వేగ." ౮

ఈ వాక్కును విని జగత్పతి ఖడ్గపాణియై పుష్పకవిమానము నెక్కి ఎల్లదిక్కులను ఎల్లవిదిక్కులను శూద్రతాపసుని కనిపట్టుటకై చరింపం దొడంగినాఁడు.

వాసంతి.—శంబూకుఁ డనువాఁడు ధూమపాయి, ఇందే యీస్థానముననే తపస్సు చేయుచున్నాఁడు. కావున శ్రీరాముఁడు వెండియు నీవనము నలంకరించునా?

ఆత్రేయి.—కల్యాణీ, పోయెద నిపుడు.

వాసంతి.—అట్లే చేయుము. పగలు ముదిరినది. కావున నే,

తే. వెట్టచేఁ దొడిమలపట్టు విడుపుఁ జెంద
ద్విరదములు గండపిండముల్ దురద వోవ
నోరయునదురుచే రాలు సుమోత్కరములఁ
దటతరువు లర్చ సేయు గోదావరిఁ గను. ౯

తే. వానిపైఁ గూండ్లఁ జేతెంచి పావురములు
నడవికోళ్లును మిడియెండ బడలికలకు
శాంతిమైఁ గుదుర్కొనుచు విశ్రాంతి గాఁగ
కూయుచున్నవి హుంకారగుంభనముగ. ౧౦

తే. క్రింద నీడను ధరఁ గెక్కరించుచున్న
పులుఁగు లాచెట్ల పెరడుల బిలములందుఁ
గాఁక కిట్టుటలో కీటకములఁ దముదు
కూచిముక్కులతో నీడ్చుకొనుటఁ గనవె. ౧౧

[ఇరువురు నిష్క్రమింతురు.

శుద్ధవిష్కంభము ముగిసినది.

ద్వితీయాంకము.

[అంతట రామభద్రుఁడు సదయోద్యతఖడ్గుఁడు ప్రవేశించును.]

రాముఁడు.—

తే. కుడికరమ, శూద్రమునిమీఁద విడు కృపాణి,
విప్రబాలుఁడు మృతుఁడు జీవించుకొఱకు.
కరుణ నీ కేది దుర్భరగర్భఖిన్న
సీతఁ దఱిమిన రాముని గాత్రమునకు? ౧

[ఎట్టకేలకుఁ గొట్టి] రామసదృశ మైనకర్మ గావించితిని. ఆ బ్రాహ్మణపుత్త్రుఁడు బ్రతుకును గాక.

దివ్యపురుషుఁడు.—[ప్రవేశించి] జయము జయము దేవరకు.

ఉ. నీవు కృతాంతునుండియును నిర్భయ మిచ్చి ధరింప దండముల్
జీవన మొందె నీ శిశువు, చెందితి నిట్టి శుభంబు నేనునున్.

దేవర, శంబుకుండను ద్విదీయపదంబుల మ్రోలఁ జేర్చెదర;
జావులు గూడ సాధుజన సంగ భవంబులు తారకంబు లౌ. ౨

రామ.—రెండును మాకు ప్రియములు. మఱి యనుభవింపుము ఉగ్రమయిన తపంపు ఫలమును.

తే. ఎందు మోదంబు లెసఁగు, నానందము లగు,
నెందుఁ బుణ్యంపు సంపద లింపుమీఱు,
తైజసములు వైరాజాభిధానకములు
నయిన లోకంబులు ధ్రువంబు లగుత నీకు. ౩

శంబూకుఁడు.—ఈ మహిమ మీ ప్రసాదమునకు ఫలముగాని తపస్సునకుఁ గాదు. అయిన నట్లనఁ గూడదు, తపస్సే నాకు మహోపకారముం గావించినది.

చ. వెదకుదు రెల్లవారలు భువిన్ నిను భూతపతిన్ శరణ్యునిన్;
వెదకుచు నన్ను దుర్వ్రుషలు నీ వరుదెంచితి నూఱు లామడల్!
ఇదియె తపః ప్రసాదము మహిష్ఠము; కాక యయోధ్యనుండియున్,
బద మిడు దేల వెండియును భానుకులాగ్రణి, దండకాటవిన్? ౪

రామ.—ఏమి దండకారణ్యమా ఇది? [కలయం దిలకించి]

శా. శ్యామస్నిగ్ధము లొక్కచో, నొకట భీష్మాభోగితా రూక్షముల్,
వ్యామూర్ఛజ్ఝరపాతఘోషిత కకుప్ప్రాంక తత్స్థలుల్
భూమీధ్రాశ్రమ తీర్థ శైవలవతీ భూయిష్ఠ కాంతారముల్
నా మ్రోలం బొడ తెంచె జ్ఞానచర నానాదండకాభాగముల్. ౫

శంబూ.—దండకయే యిది. వినఁగదా పూర్వము నివసించుచున్న దేవరచేత.

కం. దురమున నొక్కమ్మడి మ్రం
దిరి కరకరిరక్క సులు పదియు నాలుగు వేల్,
ఖర దూషణ త్రిశిరసులు
స్వర్గునిభ శరహతులఁ బడిరి శమనునివాతన్. ౬

అందువలనఁగదా, సిద్ధిక్షేత్ర మయిన జనస్థానమున మముబోఁటి భీరుజనులకుం గూడ నిర్భయ సంచారము కలిగినది.

సీ. నిష్కూజితంబులై నిభృతమై యున్నవి
యీసీమ లోకకొన్ని యెడలయందు,
సత్త్వంబు లురియు నుచ్చండార్భటులతోడ
ఘూర్ణిల్లుచున్నవి కొన్నిచోట్ల,
స్వైరనిద్రిత మహాస్ఫట భుజంగశ్వాస
దీప్తాగ్ను లోకకొన్ని దిక్కులందు,
లోఁతుఁబగుళులందు ద్రాఁతు లౌనల్పాంబు
వుల మిన్కుచున్న పీకలఁకులందు,
తే. తొండ లిచ్చోట దప్పిచే బెండువాటి
త్రాగుచున్నవి యాజగరంపుఁ జెమట;
క్షణవినోదంబు గాఁ గటాక్షంబు సేయ
నవధరింపుము చిత్తంబునందు దేవ. ౭

రాము.—

తే. కాన నగుచున్నయది జనస్థాన మిదిగో
మున్ను ఖరరాక్షసుండు కాఁపున్నయింకి.
అనుభవం బగుచున్నవి యల్లనాఁటి
యఖిల వృత్తాంతములును బ్రత్యక్ష భంగి. ౮

వైదేహి ఎంతయు ఆరామప్రియ గదా. ఇవి యాకాంతారములే. ఇంతకన్న నాకు భయాఁక మేమున్నది? [సబాష్పము]

కం. తేనియతావి గుబుల్కొను
కానల నీతోడ నుండుఁ గాఁపుర మనుచుఁన్
దాను విహరించె జానకి.
హా! నెయ్యం బట్టి దౌర యబలకు నాపై! ౯

కం. ఎది యెవనికిఁ బ్రియజన మగు
నది యేమో వింతద్రవ్య మగు నాతనికిన్;
అది తా నేమియుఁ జేయక
విదుల్చు దుఃఖముల సౌఖ్యవితతులచేతన్. ౧౦

శంబూ.—చొరరానివి యివి చిత్తగింపఁ దగినవి కావు. ఇటుపైని ఇవి మధ్యమారణ్యములు, మదోత్కట నీలకంఠ కంఠ కోమల కాంతి కాంతంబులగు పర్వతములచే వ్యాప్తములు, బహుళ నీలదీప్తులతో దట్టముగా నల్లుకొన్న లేఁత చెట్ల గుబురులచే నలంకృతములు, బెదరొందని పెక్కు తెగల జింకకదుపులచే శోభితములు, ప్రశాంత గంభీరములు.

(మాలిని)

కలిత మదవిహంగాక్రాంత వానీర పుష్పో
న్మిళన సురభి శీతాచ్ఛామేయ తోయంబు లిందుఁ,
ఫలభర పరిణామ ధ్వాంతభాగ్జంబుకుంజ
స్ఖలన ముఖర భూరిస్రోతోఘంబు లేఱుల్ సహించుఁ. ౧౧

మఱియు,—

ఉ. ఈ కుహరంబులందు వసియించెడి యెల్గు యువల్ రచించు నం
బూత్కృతముల్ వివృద్ధిఁ బ్రతిమ్రోఁతలచేఁ గనుచున్న విందులన్;
దీకొనుచున్న దేన్గులు మథించిన యందుగు గ్రంథు లొద్దు ను
త్సేకపు సౌరభంబు కటుశీతకషాయ మనోహరం బిటన్. ౧౨

రాము.—[బాష్పముల నడంచుకొని] భద్రుఁడా, నీ దారులు శుభము లగుఁగాక. దేవయానమున పుణ్యలోకములకుం బొమ్ము.

శంబూ.—ముందుగా పురాతన బ్రహ్మవాదిని అగస్త్యర్షిని అభివాదించి శాశ్వత పదమునకుం బోయెద. [నిష్క్రమించును.

రాము.—

తే. కంటి వెండియు నిప్పు డాకాననంబు,
నందుఁ జిరము వసించితి మేము మున్ను,
గృహుల మారణ్యకులము నై విహితధర్మ
రతిని సాంసారిక సుఖైక రస మెఱుఁగుచు. ౧౩

తే. ఆశిఖరు లివె శిఖి విరావాకులములు,
ఆవనము లివె యున్మద హరిణకములు,
మంజు వంజులకుంజ ధామములు సాంద్ర
నీవ నిచుళంబు లివె యా ధునీతటములు. ౧౪

క. ఈ దవ్వున సైతము దాఁ
గాదంబినివోలె నేది కనఁబడు నదియే
కాదోటు ప్రస్రవణగిరి,
గోదావరి దేనిపజ్జ ఘూర్ణిలుచుండున్? ౧౫

ఉ. దీని మహాశిరంబె సమధిష్ఠిత మార్యజటాయు గూఁటిచే,
దానికిఁ గ్రింద పయ్యుటజధామములన్ రహి నుంటి మేమునున్,
ఆ నికటాన గోదయుఁ దదర్పితబింబము శ్యామభూరుహ
శ్రీ నినద త్పతత్త్రి ముఖరీకృత మావనముల్ విరాజిలున్. ౧౬

ఇచటనే ఆ పంచవటి; చిర నివాసముచేత మా వివిధ విస్రంభాతి ప్రసంగములకు ఈ ప్రదేశములు సాక్షులుగా నుండెను. ప్రేయసీ ప్రియసఖి వాసంతియు నిటనే వసించుచున్నది. హా ఏమి సంభవించె నిపుడు రామహతకునికి? ఏమన నిపుడు —

తే. చిరమునకు రేఁగి నొంచు పుజ్జలము వోలె
ఘాతచేఁ గదలిన ముల్కి కణిక వోలె,
గ్రంథియై సెలవడిన హృద్వ్రణము వోలెఁ
దట్టి వెత నన్ను నసము నా దరిఁ గొలిపెడు. ౧౭

అయినను పూర్వమిత్రములైన యీ భూప్రదేశములను గాంచెదను. [కాంచి] ఆహో భూమి సన్నివేశము నిలుకడ లేనిది:—

తే. పాఱుదల లంక మార్పడె నేఱులందు,
విరళతయు సాంద్రతయు మాఱె విటపులందు,
తడవునకుఁ గన్న కాన నూత్నముగఁ దోఁచె,
అచలముల గుర్తు నమ్మించె నదె యి దంచు. ౧౮

అయ్యో! నేను విడనాడి యేఁగుచున్నను నన్నిటకు పంచవటీ స్నేహము బలిమి మెయి లాగుచున్నది! (సకరుణము)

ఉ. ఎక్కడ నింటఁబోలెఁ బ్రియ యేను దినంబులు పుచ్చినారమో,
యెక్కడి తత్కథాకథన మే సతతంబును సాగుచుండునో,
ఒక్కరుఁ డిప్డు ప్రాణసఖి నుజ్జనచేసిన రామపాపి యా
యిక్కను దేవిఁ బంచవటి నెట్లు కనున్ గన కెట్టు లేఁగెడున్!

శంబూ.—[ప్రవేశించి] జయము దేవరకు. దేవా, అగస్త్యభగవంతులు మీ రిట నుండుటను నావలన నెఱింగి మీ కిట్లు సందేశించినారు:—"విమానమునుండి దిగువప్పటి మంగళ సంవిధానమును సిద్ధము చేసికొని వత్సల లోపాముద్ర ఎల్ల మహర్షులతోను నిన్నెదురు సూచుచున్నది. కావున వచ్చి మమ్ము సంభావింపుము. తర్వాత పుష్పకంబున త్వరగా స్వదేశము చేరి అశ్వమేధమునకు సన్నద్ధుఁడవు కాఁగలవు." అని.

రాము.—భగవంతుఁ డాజ్ఞాపించినట్లు.

శంబూ.—అటయిన దేవర పుష్పకమును ఇటు తరలింపవలయు.

రాము.—భగవతీ పంచవటీ, గురుజనానుసారము వలనిది గావున రాముని యీ యతిక్రమమును క్షణముసేపు క్షమింపుము.

శంబూ.—దేవా! చూడుచూడు.

సీ. గుంజన్నికుంజంపు గుడిసెలకాఁపు లౌ
గూబ పిండుల ఘనఘూత్కృతముల
బెరసిన బొంగు వెదురుల నాదములకుఁ
గాక సంఘములు మూకత వహింపఁ,
బ్రచరించుచున్నట్టి బర్హిణంబులు నెట్టు
కేకారవంబుల డాక కులికి
ముదుక రోహిణ భూజముల బోదియలయందు
నెదిగెడి యురగంబు లుపరిపడఁగ,
ఆ. గనఁగఁ గనఁగఁ గనని కన్దోయి లాగెడు
సమణమీఱు నీధరాధరంబు;
కనుము దేవ, దీనిఁ గ్రౌంచావతంబు నీ
దివ్యదృష్టి నెనసి తీర్థమగుత. ౨౦

మఱియు.—

సీ. గోదావరీవారి గుహాలలోసకిఁ దూఱె
గద్గదరవముతోఁ గెలఁకుకొనఁగ,
మాళుల యంబుద మండనంబుల చేత
శిఖరముల్ నీలిమఁ జెంది మెఱయు;

ప్రోవులం దోంచెడు నివి మున్ను దేవర గన్న
దక్షిణ ధారుణీధ్రములు సూవె;
ఒక యేటితరఁగ లొండొక యేటితరఁగలం
బ్రతిఘాత మొనరించి ప్రతిభయముగఁ
తే. ప్రబలి కోలాహలంబులోఁ బాలు తెంచు
నివియు దేవర మున్నుగన్నవియ; వీని
సమవలోకింపుమీ నదీసంగమములఁ
బావనంబుల గంభీర జీవనముల. ౨౧

[అని నిష్క్రమింతురు.

ద్వితీయాంకము ముగిసినది.

విష్కంభకము.

[అంతట తమసా మురళ లనెడి నదీద్వయము ప్రవేశించును.]

తమస —సఖీ, మురళా, ఏమి సంభ్రాంతురాలవుగా నగపడుచున్నావు?

మురళ.—భగవతీ, తమసా, నన్ను అగస్త్యభగవానులవారి యిల్లాలు లోపాముద్ర నదీమతల్లికను గోదావరిని ఇట్లు హెచ్చరింపు మని పంపినది.—"ఎఱుఁగుదువు గదా వధువును విడనాడినది మొదలుగా—

తే. వెలికిఁ బ్రిదులదు గాంభీర్య వృత్తికతన,
గూఢముగ లోన పెత నెట్టు గూఢగరిమఁ,
బుటమునం బాకముం బొందుదిటము దోఁప
నెరియుచున్నది రాముని కరుణ రసము! ౧

దానం జేసి అట్టి యా ప్రేయసీ కష్ట వినిపాతోద్భవమై పెంపుమీఱి యున్న దీర్ఘ శోక సంతానము చేత శ్రీరాముఁడు కడుం గృశించి యున్నాఁడు. అతనిం జూడ నా గుండె గ్రక్కదలించుచున్నది. మఱి ఇప్పుడు మరలి యేఁగువాఁడు రామభద్రుఁడు పంచవటీవనమందు ప్రియతోడి సహవాస విస్రంభములకు సాక్షులైన ప్రదేశములను దర్శింపక మానఁడు. వానియందు స్వభావముచేత శాంతుఁడు ఎంత ధీరుఁడైనను ఇట్టి యీ యవసరమందు శోకము క్షోభ మొంది కరము లోఁతై విరివిం జెందుటం జేసి అడుగడుగునకు మహా ప్రమాద కారణములు అతనికిం గలుగు నని నెఱుపవలసి యున్నది. కావున, ఓ గోదావరీ భగవతీ, నీవు సావధానవై,

తే. శీకర క్షోద సంభార శీతలములఁ
బద్ధ కింజల్క పరిమళ బంధురముల
నీ మృదూర్మి పవనముల రామభద్రు
జీవనము సొమ్మ సొమ్మను గావవమ్మ. ౨

అని.

తమస.—స్నేహమునకు దాక్షిణ్యము తగియున్నది. సంజీవనోపాయమో ప్రధాన తమమే యిట సిద్ధముగా నున్నది.

మురళ.—అది యెట్లు?

తమస.—వినుము. అప్పుడు వాల్మీకితపోవన సమీపమున విడిచిపెట్టి లక్ష్మణుఁడు పోఁగానే, సీతాదేవి నొప్పులు గలిగి మహాదుఃఖాతిరేకమునం బోయి గంగలోఁ బడినది. వెంటనే అట ఇరువుర మగ శిశువులను గన్నది. ఆమెను భూదేవియు గంగాదేవియు కర మనుగ్రహించిరి, పాతాళమునకుం గొనిపోయిరి; ఆ బిడుతలను పాలు విడిచిన తర్వాత గంగాదేవి వాల్మీకి మహర్షికి అర్పించినది.

మురళ.—[ఆశ్చర్యముతో]

తే. ఇట్టివారు విప్రాకంబు నెనయ నదియుఁ
బరమ విస్మయకారిగాఁ బరిణమించు;
అందు సాహాయ్యకము సేఁత కట్టివారు
పూనుదురు తముఁ దామ యపూర్వ గతుల. ౩

తమస.—మఱి యిప్పుడు ఈ శంబూక వృత్తాంతముచేత రామభద్రుఁడు జనస్థానమునకు వచ్చెడి నని సరయువువలన విని భాగీరథీ భగవతి ఏ భయమును స్నేహముచేత లోపాముద్ర కొన్నదో అభయమునే కొన్నదై సీతాదేవిం దోడ్కొని ఏదో యొక గృహాచారంపు మిషచే గోదావరిం గాంచుటకు వచ్చియున్నది.

మురళ.—భగవతి చక్కఁగా నూహించినది—ఏమని యనఁగా—"రాజధానియం దున్నప్పుడు లోకముల యభ్యుదయముకొఱకు ఆయా వ్యాపారములలో చొచ్చియున్న రామభద్రునికి చిత్తవ్యాసంగములు తప్పవు. మఱి యట్టి వ్యాసంగములు లేక శోకమాత్ర సహాయుఁడైన యాతనికి పంచవటీ ప్రవేశము మహానర్థకారి యగును." అని. సరియే గాని ఇపుడు సీతాదేవిచేత రామభద్రుఁడు ఎట్లు ఊఱటం జెందును?

తమస.—భగవతి భాగీరథీదేవి సీతతో నిట్లు వచించినది "పట్టీ, దేవయజన సంభూతురాలా సీతా, నేఁడు చిరంజీవులకు కుశలవులకు పండ్రెండవయేఁటి సంఖ్యామంగ

శంపు ముడి కట్టఁబడును. కావున నీవు నీదు పురాణశ్వశురుని మనుసంభూతమైన యీ సకల రాజర్షి వంశమునకును జనకుని పాపముడఁచువానిని సూర్యదేవుని స్వయముగా నీ చేతితో కోసిన పూవులతో పూజింపుము. వసతీ భూమిపై సంచరించుచున్న నీవు మా ప్రభావంబున వనదేవతలకు నయితము కనఁబడవు. ఇఁక మనుష్యుల కగపడవని చెప్ప వలయునా?" అని. నన్నును ఇట్లా జ్ఞాపించినది. "తమసా, నీయందు మా కోడలి జానకికి ప్రేమ మిక్కుటముగదా. కావున నీవే జానకికి తోడుగానుండుము." అని. కావున నే నిపుడా యానతిని నెఱవేర్చెదను.

మురళ.—నేనును ఈ వృత్తాంతమును లోపాముద్రకు నివేదించెదను. రామ భద్రుఁడు వచ్చియున్నాఁడనియే తలంచెదను.

తమసా.—ఇదె యీమె గోదావరిమడుగునుండి వెలువడి:—

తే. పాలి క్రుస్సిన చెక్కులుం గ్రాలుతురుము
నెమ్మొగమ్మున సౌరు పెన్నిధిని బెంపఁ,
గరుణమూర్తియొ, మెయి గొన్న విరహభరమొ,
యనఁగ నరుదెంచుచున్నది వనికి సీత. ౪

ఈమెయే గదా యామె!

తే. కాడను కెడపిన తలిరాకు పోఁగు దానిఁ
గృశను బాండువు నీమెమూర్తి నిటు వాడ్చు
నెడవిరి నివుర్చు సుప్రచిరవ్యథార్తి
మొగలిలోరేకును శరత్తు సెగయుఁ బోలె. ౫

(పరిక్రమించి నిష్క్రమింతురు.

విష్కంభకము సమాప్తము

తృతీయాంకము.

[నేపథ్యంబున]

అయ్యో! ప్రమాదము! ప్రమాదము!

[అంతట పూవులు గోయుటయం దాసక్తురాలై సకరుణౌత్సుక్యముగా వినుచు సీత ప్రవేశించును.]

సీత.— అహో! నా ప్రియసఖి వాసంతి పలుకుచున్నదని తలంచెదను.

[మరల నేపథ్యమున]

ఉ. ముందటఁ గోలమై మునియ భూసుత యేకరి లేఁగ మున్ను దా
నందుగు లేఁజివుళ్ల కొనలాత్మకరంబున మేపి పెంచెనో,

సీత.— ఏమి దానికి?

[మరల నేపథ్యమున]

సుందరితోడ నీటనది చొక్కుచునుండుడు, దాని నద్దిరా!
క్రందుగఁ బోరఁ జేకొనియె గంధగజం బొకఁ డాగ్రహోగ్రమై.

సీత.— [కొంత ప్రయాసతోఁ గొన్ని యడుగులు నడిచి] ఆర్యపుత్త్రా, కావు కావు దానిని నా పుత్త్రుని. [జ్ఞప్తి నభినయించి వైక్లబ్యముతో] అయ్యో అయ్యయో! చిరకాలవాసనపడిన యా మాటలే పంచవటీదర్శనముచేత నెండియుండు మందభాగ్యనయిన నా నోట వచ్చుచున్నవి. హా! ఆర్యపుత్త్రుఁడా! [అని మూర్ఛిల్లును.]

తమస.— [ప్రవేశించి] పట్టీ, ఊరడిల్లుము, ఊరడిల్లుము.

[నేపథ్యమున]

విమానరాజ, ఇటనే యుండుము.

సీత.— [ఊరడిల్లి సాధ్వసోల్లాసములతో] అమ్మో! నీరు నిండిన మేఘంపుగర్జనవలె గంభీర మాంసలము ఎక్కడిది యీ భారతీనిర్ఘోషము; వీనుల వివరముల నిండుచు నాకుం గూడ మందభాగినికి వెంటనే ఆశ్వాసము నొసంగుచున్నది!

తమస.— [స్మేరబాష్పముతో] ఓసి నా పట్టీ,

తే. తెలియ దెందులకయ్యదియొ, వ్యక్తిం గొరయన,
యట్టి నినదంబునకె దేమొ యిట్టులైతి?
వారిధరగర్జ విన్న మయూరి వోలె
భయపడితి, వర్తిలికిని బొల్పడితి, కూన. ౨

సీత.—భగవతీ, అవ్యక్త మని యేందువా? నేనో మఱి స్వరసంయోగముచేత ఆర్యపుత్రుఁడే పల్కుచున్నాఁ డని ఆనవాలు పట్టితిని.

తమస.—వింటిమి గదా తపంచుచున్న శూద్రునికి దండన మొసంగుటకై ఇక్ష్వాకుఁడు రాజు జనస్థానమునకు వచ్చినాఁ డని.

సీత.—అహా! ఆ రాజు రాజధర్మమునందు కొఱవడనివాఁడు గదా!

[నేపథ్యమున]

తే. చెట్టులును లేళ్లునుఁ నాకుఁ జుట్ట లెచట,
నెచటఁ జిర ముంటి సఖితోడ నింపు మెఱయఁ,
గ్రాలు నవె యివి బహు ధునీ కందరములు
గోద చెంగటి గోనబుల కొండదరులు. ౩

సీత.—[చూచి] హా! ఏమి! ఈతఁడు ప్రాతస్తన చంద్రమండ లాపాండుర పరి కృశ దుర్బలాకారుఁడై గంభీరానుభావమాత్రముచేత ఎఱుకవడుచున్నాఁడు! ఆర్య పుత్రుఁడే! హా! నన్ను పట్టుకొమ్ము. [అని తమసను కౌఁగిలించుకొని మూర్ఛిల్లును.

తమస.—నా బిడ్డా సమాశ్వసిల్లుము, సమాశ్వసిల్లుము.

[నేపథ్యమున]

ఈ పంచవటీ దర్శనముచేత,

తే. డెందమున లీనమై యున్నకుందువహ్ని
యేఁక నెఁగఁద్రోచి యిదె మండ నగ్గలింప,
మున్ను లేచెడి బలుపొగ మొత్త మనఁగ
మూర్ఛ యిదె నన్ను ముంచెడి ముమ్మరముగ! ౪

హా! ప్రియా! జానకీ!

తమస.—[స్వగతము] ఇదే అది గురుజనులుహూడ ఆశంకించినట్టిది.

సీత.—[సమాశ్వసిల్లి] హా! ఏమి ఇది!

[మరల నేపథ్యమున]

హా! దేవీ, దండకారణ్యవాస ప్రియసఖీ! హా! విదేహరాజ పుత్రీ! [అని మూర్ఛిల్లును.

సీత.—అయ్యో, అయ్యో! నన్ను మందభాగ్యను పేర్కొని వల్లగలువల నేలిన కన్నులు మూఁతపడి ఆర్యపుత్రుఁడు మూర్ఛిల్లినాఁడు! హా! ఎట్లు నట్టి నేల నిశ్వాసము నిరుద్ధమై తాళలేక చాపకట్టుగాఁ బడినాఁడు! భగవతి తమసా, కావుము కావుము, ఆర్యపుత్రుని బ్రదికింపుము. [అని తమసాపాదములం బడును,

తమస.—

తే. పొమ్ము కల్యాణి, వత్సమ్మ పొమ్ము నీవ,
జగదధీశుని జీవనౌషధివి గమ్ము;
ఆతనికిఁ బ్రియ మగుట నీచేతి తాఁకు,
దాననే నియతంబు తద్రక్షణంబు. ౫

సీత.—ఏమైన నగుఁగాక. భగవతి యానతిం జేసెదను.

[అని సంభ్రమంబున నిష్క్రమించును.

[అంతట నేలఁబడినవాఁడై సబాష్ప యగు సీతచేతి తాఁకుడుచే ఆహ్లాదముతో ఉచ్ఛ్వసిల్లుచు రామభద్రుఁడు ప్రవేశించును.]

సీత.—[హర్షముతో స్వగతము] త్రైలోక్యనాథునికి మరల జీవితము వచ్చిన దని తలంచెద.

రాముడు.—ఓహో! ఎవ రిక్కడ! ఏ మిది!

సీ. హరిచందన ప్రవాళాంకూర నిచయంపుఁ
బసరున లేపంబు నొసఁగు టొక్కొ!
అమృత కిరణ కిరణాగ్రంబులను నుల్చి
తద్రసంబునఁ జక్కఁ దడుపు టొక్కొ!
అనయం బెరియుచున్న యట్టి నా జీవిత
తరువునకుం బరితర్పణముగ
సంజీవనౌషధీ మంజుల స్రావంబు
డెందాన నెరయ నలందు టొక్కొ!

తే. స్పర్శ మిది నిక్కముగ నాకుఁ బరిచితంబ,
మోహనాశక మిది మనోమోహకంబు,
దుఃఖజం[illegible] మూర్ఛను ద్రోయు చిపుడె
యిటు లానందమున నెండి జడత నహహా! ౬

సీత.—[ససాధ్వస కరుణముగా ఇంచుక ఓసరిలి] ఈపాటియే నాకు ఇపుడు మహత్తరము.

రాము.—[కూర్చుండి] నిశ్చయముగా నన్ను వాత్సల్యముచే సీతాదేవి అనుగ్రహించినది గావలయును.

సీత.—అయ్యో అయ్యో! ఆర్యపుత్రుఁడు నన్ను వెదకునా యేమి?

రామ.—కానీ పరికించెద.

సీత.—భగవతీ తమసా, అవలి కేఁగుదము. నన్నుఁ గనుక చూచెనా, అంతట అంగీకృతముగాని నా సన్నిధానముకై ఎక్కుడుగా మహారాజు కోపించును.

తమస.—ఓసి పట్టీ, భాగీరథీ ప్రభావంబునం జేసి వనదేవతలకు సైతము అదృశ్యవు గా నున్నావు.

సీత.—అవును. అది కలదు.

రామ.—ప్రాణేశ్వరీ! జానకీ!

సీత.—[శోకగద్గదముగా] ఆర్యపుత్రా! ఈ పలుకు ఈ వృత్తాంతమునకు సరిపడదు గదా! [సబాష్పము] అట్లు గాదు; ఎట్లు నేను వజ్రమయిని జన్మాంతరమందేని కలుగు నని తలంపరాని దుర్లభ దర్శనము నొసంగినవానిని నన్నే మందభాగ్యను గుఱించి వత్సలుఁడై యిట్లు పలుకుచున్నవానిని ఆర్యపుత్త్రినిఁగూర్చి కనికరము లేనిదాన నగుదును? నేను ఈయనహృదయమును ఎఱుంగుదును, ఈయన నా హృదయమును ఎఱుంగును, అనుట:

రామ.—[కలయం బరికించి నిర్వేదముతో] హా! ఇట నెవ్వరును లేరే!

సీత.—భగవతీ తమసా! అట్లు నిష్కారణముగా పరిత్యజించియు ఈయన ఈ విధముగా కనంబడఁగా నా హృదయము ఏదశం బొందియున్నదో ఎఱుఁగలేకున్నాను!

తమస.—ఎఱుంగుదును బిడ్డా ఎఱుంగుదును.

సీ. ఆస డిందుటచే నుదాసీనముం బలె,
విప్రియంబునఁ జేసి విమమము బలె,
చిరతరంబైన యీ విరహాన డబ్బాటు
ఘటనచేతను భ్రాంతు గన్నది బలె,
సౌజన్యమున సుప్రసన్నంబు బలెఁ, బ్రియు
కరుణంబులకు గాఢకరుణము బలె,
రాగంబుచేతఁ గరంగినయది బలె,
నీమనం బైన దీ నిముసమందు,

రామ.—దేవీ,

తే. మూర్తిగొన్న ప్రసాదముం బోలె నీదు
చేతి తాఁకుడు స్నేహార్ద్ర శీతలంబు

నాకు నిడుచున్న దిపుడు నానందభరము,
నందినీ, గానఁబడవు నీ వెందు వకట! ౭

సీత.—ఇవి గదా అగాధ దర్శిత స్నేహ సంభారములు ఆనంద నిష్యందులు సుధామయములు ఆర్యపుత్త్రుని యుల్లాపములు. వీనియందలి నమ్మికచేతఁగదా నాకు ఈ జన్మలాభము నిష్కారణపరిత్యాగ శల్యముచే మెర మెరలాడుచున్నను ప్రియమైనది.

రాము.—కాదు కాదు. ప్రియతమ యెక్కడి దిచ్చట? నిశ్చయముగా ఇది రామభద్రుని భ్రమ, సంకల్పాభ్యాసబలముచేత జనించినట్టిది.

[నేపథ్యమున]

ప్రమాదము! ప్రమాదము!

['ముందట లోలమై' ఇత్యాద్యర్ధము పఠింపఁబడును.]

రాము.—[సకరుణౌత్సుక్యము] ఏమి దానికి?

[మరల నేపథ్యమున]

['సుందరితోడ' నిత్యాద్యుత్తరార్ధము పఠింపఁబడును.]

సీత.—ఎవరిప్పుడు ఆ దుష్టగజమును దండించెదరు?

రాము.—ఆ! ఎక్కడ నా దుష్టగజము నా ప్రేయసి పెంపుడు పుత్త్రుని వధూద్వితీయుని పైకొను చున్నట్టిది! [అని లేచును.

వాసంతి.—[సంభ్రాంతురాలు ప్రవేశించి] ఏమి! మహానీయుఁడు రఘునాథుఁడా!

సీత.—అహో! నా ప్రియసఖి వాసంతియా!

వాసంతి.—దేవా, నీకు జయము.

రాము.—[నిరూపించి] అహో! దేవికి ప్రియసఖి వాసంతియా?

వాసంతి.—దేవరా, త్వరపడు త్వరపడు; ఇటనుండి జటాయుశిఖరమునకు దక్షిణమున సీతాతీర్థముమీఁదుగా గోదావరిలోనికి దిగి దేవేరిపుత్త్రకునికి ప్రాపు గమ్ము.

సీత.—హా! నాయనా జటాయూ. ఇప్పుడు నీవు లేక జనస్థానము శూన్యము!

రాము.—అహాహా! ఈ కథోద్ఘాతములు గుండియలను ప్రీల్చునవిగదా.

వాసంతి.—దేవా, ఇటు ఇటు.

సీత.—భగవతీ, సత్యమే వనదేవతలుకూడ నన్ను కనలేకున్నారు.

తమస.—ఓసి పట్టీ! ఎల్లదేవతలకన్న ఎక్కు డైశ్వర్యము మందాకినీదేవికి. అట్లుండ నీవేల సందేహించెదవు?

సీత.—కనుక, అనుసరింతము. [అని పరిక్రమింతురు.

రాము.—[పరిక్రమించి] భగవతి, గోదావరి, నీకు నమస్కారము.

వాసంతి.—[చూచి] దేవా, సంతోషింపుము, దేవి పుత్త్రకుఁడు వధూద్వితీయుఁడు విజయి యయినాఁడు.

రాము.—ఆయుష్మంతుఁడు వర్ధిలుఁగాక.

సీత.—అహో, ఇది యిప్పటి కిట్టిదిగా అయినది.

రాము.—దేవి, నీ పుణ్యము దొడ్డది.

శా. స్వైరోద్భేది మృణాళికా కిసలయ స్నిగ్ధ ద్విజాంకూర మై
సైవ్రం బెయ్యది నీ వతంసలవలీపర్ణంబుఁ దా మేసె, నీ
గారాపుం గొమరుండు వాఁడె మదముగ్గంధద్విదజ్జేత యై
తారుణ్యార్హము నొందె సుందరవశా దాంపత్య కల్యాణముౘ్.

సీత.—ఎప్పుడును ఈ దీర్ఘాయువు ఈ సౌమ్యదర్శనతోడి వియోగ మెఱుఁగకుండునుగాక.

రాము.—సఖి వాసంతి, చూడు చూడు, కాంతానువర్తన చాతుర్యమును గూడ పుత్త్రకుఁడు నేర్చినాఁడు!

చ. హారువగు లేబిసంపుఁ గడు లల్లస నోరను బెట్టి యందులౘ్
విరిసెడి తమ్మితావులు కవించెడి పుక్కిటి తోయ మూన్చెడిౘ్,
కరమునఁ దుంపరౘ్ దనియఁగాఁ జిలికించి ముగించి, కూర్మిఁ దొం
దరఁ గొని పట్టెడిౘ్ బిజుమృణాళముఁ దామరపాకు నెల్లిగాౘ్.

సీత.—భగవతి, తమసా, ఇది యిట్టిదైయుండి, మఱి వారు ఆ కుశలవులును ఇంతకాలమునకు ఏపాటిగా నవుదురో ఎఱుంగను.

తమస.—ఏపాటిదో యిది వారును ఆపాటియే.

సీత.—నేను ఇట్టి మందభాగ్యురాలను, నాకు ఆర్యపుత్త్రవిరహంబ కాక పుత్త్రవిరహము కూడ.

తమస.—భవితవ్యత అట్లున్నది.

సీత.—నేను కని యేమి? అట్టి యా నాపుత్త్రకుల నిర్మల ముఖపుండరీకయుగళిమును ఇంచుక యెదమములుగల కోమల దంతములచే భాసిల్లుచున్న చెక్కిళ్లతోను ముద్దులొలుకు మధుర మూక్ష్మాస్ఫుట ముంచహసితానుబంధముతోను కాకశిఖండ నిబంధనముతోను వెలుఁగుచున్నట్టిదానిని ఆర్యపుత్త్రుఁడు ముద్దుగొనఁడాయెనే!

తమస.—కలుగునుగాక వేల్పుల యనుగ్రహంబుచేత.

సీత.—భగవతి తమసా, ఈ నిఱుఁగుల స్మరణచేత స్తనములు చేఁపి వారి తండ్రి సన్నిధానంబున క్షణమాత్రము నేను సంసారిణి నైతిని.

తమస.—ఇందుల కేమందుము. కానుపు గదా స్నేహ ప్రకర్షమునకు పరమావధి. ఇది తల్లిదండ్రులకు ఉత్కృష్టమయిన యొండొరుల కూర్పు.

కం. ఇరుదంపతులయు సంతతః
కరణంబుల స్నేహరసము కరు డగు నెందున్,
హరుసపు ముడి యది యెక్కటిఁ
బరిణద్ధ మపత్య మనెడి వరనామమునన్. ౧౦

వాసంతి.—ఇటును దేవర చూడవలయు;

కం. అనుదిన మేనెమలిని సఖి
పెనిచె నవోద్ధ చలముగ్ధ పింఛము, నదె కూ
యును నవనిత ముచ్ఛిఖము ర
తనపు బొమిడికముబలెం గదంబాగ్రమునన్. ౧౧

సీత.—[సకౌతుకబాష్పము] అదా యిది?

రాము.—ఆనందింపుము వత్సా ఆనందింపుము.

సీత.—అట్లే అగుఁగాక.

రాము.—

ఉ. గొండిలులన్ బుటాంతర విఘూర్ణనసంజ్ఞ నొసంగు కంటికిన్
దాండవితభ్రువుల్ చతురతం బ్రచలించుట భూషణంబు గా,
మండిత హస్తతాళముల మత్ప్రియ గొల్పిన నిన్ను మత్సుతా
ఖండలుఁ గాఁగ డెందమున గారవ మొప్పఁగ సంస్మరించెదన్.

ఆహా! తిర్యగ్జంతువులు సయితము పరిచయము ననుసరించును.

తే. పూచి పూవని గున్నమై పోఁడికపప
దయిత పెంచిన యప్పుడు తనరె నేది.

సీత.—ఆర్యపుత్త్రుఁడు చక్కఁగా ఆనవాలు పట్టినాఁడు.

రాము.—

స్వజనమునఁ బోలె దాన హార్దంబు గనుట
నిజముగా దేవి నీ గిరిసమ్మి దలఁచు. ౧౩

వాసంతి.—దేవర, యిటఁ గూర్చుండువుగాక.

ఆ. కాంతతోడి నీకుఁ గమనీయ శయన మా
రావితర్ది యిది యరంటివనిని,
పూరి యొసఁగె సీత సారె వీనికి నిటఁ,
గాన, హారిణకములు దీని విడవు. ౧౪

రాము.—దీనిని నేనుం జూడ నోపకున్నాఁడ.

[అని ఒండెడ నేడ్చుచుం గూర్చుండును.

సీత.—సఖి వాసంతి! ఏమి చేసితివే నీవు, ఆర్యపుత్త్రునికిని నాకును ఈ ప్రదేశమును చూపుటచేత! అకటకటా! అతఁడే ఆర్యపుత్త్రుఁడు, అదే పంచవటీ వనము, నీవే ఆ ప్రియసఖివి వాసంతివి, అవే నానా విస్రంభసాక్షు లైన గోదావరీ కాననోద్దేశములు, నా బిడ్డలకన్న వేఱు గానట్టివి అవే యీ మృగ పక్షి వృక్షములు, మందభాగ్యకు నాకు మఱి అగపడుచునే యున్నను ఇది యెల్లను లేనిదే! ఇట్టిదిగా నున్నది జీవలోకమునకు దశాపరిణామము!

వాసంతి.—సఖి సీతా, రాముని యవస్థను చూడవా యేమి?

చం. కలునదళంపుసొ రొలసి కన్నుల పండువు సేయ నంగముల్,
తలఁచినయప్డు డెల్లఁ గన దక్కియు నీ కెపుడు [illegible] నవుండె యై
వెలసియు, నిప్డు శోకమున విహ్వలితాంగుఁడు పాండురుండు దు
ర్బలుఁ డయి యెట్టకేలకు విభావితుఁ డయ్యెను నేత్రపర్వ మా.

సీత.—చూచుచున్నాను సఖీ, చూచుచున్నాను.

తమస.—ప్రియునిఁ జూచుచుండువుగాక.

సీత.—హా దైవమా! నేను లేక యీతఁడు, ఈతఁడు లేక నేనును, అని ఎవరు తలంచిరి. కాన, ముహూర్తము నే పయినను జన్మాంతరమందుం బోలె కానంబడినవానిని బాష్పజలముల నడుమ నడుమ చూచెదనుగాక నాయందు వత్సలుని ఆర్యపుత్త్రుని.

[ఆసతోఁ జూచును.

తమస.—[నెయ్యముతో కవుంగిలించి]

తే. మోదశోకాశ్రువుల వెల్లి పొడుచు నీదు
దృష్టి తృష్ణచే నుత్తానదీర్ఘ యగుచు,
పయితు ధవళబహుళముగ్ధ తానమార్చు
హార్ద నిష్యంది క్షీరకుల్యయును బోలె. ౧౬

వాసంతి.—

చం. తరులు ఫలప్రసూన సహితం బగు తేనియ నర్ఘ్య మిచ్చుత న్,
విరిసిన తమ్మి సౌరభము వెల్లిగ వీచుతఁ గాన తెమ్మెరల్,
ఉరక కలక్వణంబుల రతోత్సుకముల్ పులుఁగుల్ రచించుత న్,
మరలను రామదేవుఁడు సమాగతుఁ డి ప్డిటకు న్ స్వయంబుగా న్.

రామ.—సఖీ, వాసంతీ, ఇటఁ గూర్చుండుము.

వాసంతి.—[కూర్చుండి సబాష్పము] మహారాజ, కుమారలక్ష్మణునికి కుశలమా?

రామ.—[వినమి నభినయించి]

తే. జలము నివ్వరి పూరిఁ గైనలమున నిడి
యే తరు విహంగ మృగముల సీత పెనిచె,
వానిఁ గన్నంత వికృతి నా కౌ నొకండు
ప్రస్తరోద్భేద పటువు హృద్ద్రవము వోలె. ౧౮

వాసంతి.—మహారాజా, అడుగుచున్నాను గదా కుమార లక్ష్మణునికి కుశలమా అని.

రామ.—ఓహో! మహారాజా యని ప్రేమలేని పిలుపుపదము. సౌమిత్రిని గూర్చి మాత్రము బాష్పగద్గదాక్షరము కుశలప్రశ్న. కావున తలంచెదను ఈమెకు సీతా వృత్తాంతము ఎఱుకపడి యున్నదని. [ప్రకాశము] అవును. కుశలము కుమారునికి.

[అని యేడ్చును.

వాసంతి.—ఓయి దేవరా, క్రూరుఁడవు గదా అయితివి.

సీత.—సఖి వాసంతి, నీ విట్లు పలికెద వేమి? ఆర్యపుత్త్రుఁడు ఎల్లవారికిని ప్రియార్హుఁడు గదా, నా ప్రియసఖికి విశేషముగా నట్టిఁ డని చెప్పనలయునా?

వాసంతి.—

ఉ. ఈవె మదీయ జీవితము, వీవె ద్వితీయ మనంబ, వక్షఃమం
దీవె విశుద్ధకౌముదివి, యీవె సుధాపగ వంగమందును న్,
ఈనహి బేలకు న్ శతము లిచ్చగము ల్పచరించి దానినే
[నిశ్వసించి]
హా విధి! శాంత మాత! మటు గా కిఁక నుత్తర మేల యూఁకొన న్!

[అని మూర్ఛిల్లును.

రామ.—యుక్తము గదా మాట మానుటయు మూర్ఛిల్లుటయు. సఖీ, సమాశ్వసిల్లుము సమాశ్వసిల్లుము.

వాసంతి.—[సమాశ్వసిల్లి] ఏల యీ యకార్యమును దేవర కావించెను?

సీత.—సఖీ వాసంతీ, మానుము మానుము.

రాము.—లోకము ఒప్పలేదని.

వాసంతి.—అందులకు ఏమి కారణము?

రాము.—అది లోకమునకే యెఱుక.

తమస.—లోకులను నిందింపఁదగును.

వాసంతి.—

ఉ. ఓయి కఠోర! నీకు యశ మొక్కటియే గద యెంతయుం బ్రియం,
బే యయశంబు ఘోరతర మింతటికన్న వచింప నేర్తువే?
ఆ యటవిన్ మృగీనయన కైనగతిన్ వినరింప నయ్యయో
హా యధినాథ; యే మనుచు నూహ యొనర్తువో దానినయ్యయో!

సీత.—నీవే సుమా వాసంతీ దారుణురాలవు కఠోరవును. ఏలన నిట్లు ఆర్యపుత్త్రుని క్షుభితుని క్షోభపెట్టుచున్నావు.

తమస.—ప్రేమయు శోకమును ఇట్లు పలుకుచున్నవి.

రాము.—సఖి ఏమనుకొనవలసినది?

తే. చకిత సారంగతర్ణక చపల నయన
స్ఫురిత పరిణత గర్భ ప్రభూత ఖేద
కౌముదీమయి బిసముగ్ధ గాత్రలతిక
యబల క్రవ్యాత్కులవిలుప్త యయ్యె నిజము. ౨౧

సీత.—ఆర్యపుత్త్రా, బ్రదికియున్నాను.

రాము.—హా ప్రేయసీ, జానకీ, ఎచట నున్నావు?

సీత.—అక్కటా అక్కటా, ఆర్యపుత్త్రుఁడు సయితము వావిచ్చి యేడ్చుచున్నాఁడు!

తమస.—పట్టీ, ఇది యుక్తమేగదా. దుఃఖితులు దుఃఖనిర్వాపణము చేసికొనవలసినదే గదా. ఏలన,—

తే. వెల్లి దరులఁ బొరలి హల్లకల్లోల మహా
కొలనిఁ ద్రెవ్వనీక కలుఁజు గాచు;
శోకవేగమునకు క్షోభించు డెందముల్
విలపనంబు గాచు ప్రేలనీక. ౨౨

విశేషముగా రామభద్రునికి పెక్కు తెఱంగుల జీవలోకము కష్ట మైయున్నది.

ఉ. పూనికతోడ విశ్వమును బ్రోచుట కార్యము శాస్త్రసమ్మతిన్,
మానినివంత యాత్మను సుమంబును ఘర్మము వోలె వాడ్చెడిన్,
తానె తొలంచుటన్ విలపితంపు వినోదము నబ్బదాయెనే!
కాన నిటిప్పుడేని శమకారణ మా రుదితంబు మేల్గదా. ౨౩

రాము.—కట్టా! కట్టా!

ఉ. ప్రేలును గాని గుండె భయవేగముచే, మఱి గాదు రెండుగా!
సోలును గాని విహ్వలత సొమ్మలమై, విడ దార చేతనన్!
కాలుచుఁ గాని లోని సెగ కాయముఁ జేయదు బుగ్గిగా! హతిన్
గూలుచుఁ గాని మర్మములఁ గోసెడి దైవము గోయ దాయువున్!

సీత.—ఇట్టిద యిది.

రాము.—ఓ అయ్యలారా! పౌరజానపదులారా!

చ. సరిపడదాయె మీమదికి జానకి యింటను మన్కి, దానఁ బు
ల్పొరకనుబోలె శూన్యవనిలో విడనాడితి; వెండి నందరన్;
పరిచయబంధు లైన యలభావము లిప్డు కరంచె నామదిన్,
శరణము లేమి రోదనము సల్పెద, నిందుల కేని యోర్వఁడీ!

తమస.—శోక సముద్రంపునింపు అతిగంభీరముగా నున్నది!

వాసంతి.—కడచిపోయినదానింగూర్చి చేసిన తాల్మి నహింపవలయును.

రాము.—సఖీ, ఎట్లు చెప్పెదవు తాల్మి యని?

Imp తే. దేవి పాడిడిచన్నట్టి యజ్ఞానసుధకుఁ
బదియు రెండవ దగునేఁడు ప్రాప్త మయ్యె;
నష్ట మైనది సీత యన్నామ మదియు,
లేఁడు రాముఁ డనెడు మాట లేని దాయె. ౨౬

సీత.—ఆర్యపుత్త్రుని యీ వచనములచేత మూర్ఛ నగుచున్నాను.

తమస.—అట్లే ఒడ్డా—

తే. స్నేహ శిశిరంబులును శోక నిష్ఠురములు
నిష్టతమములు గావు నీ కీ పలుకులు;
తల్లి, యామకరందంపు ధార లివ్వి
కురియుచున్నవి నీమీఁద నురువిషములు. ౨౭

రాము.—వాసంతీ, విను:—

తే. అడ్డముగ లోన నాటిన దారువలాత
కల్యమెట్టులో సవిషదంశంబు నెట్లో
అట్లె హృన్మర్మములను గోరాడుచున్న
కుందుమేకును నే నోర్చుకొనఁగ లేదె? ౨౮

సీత.—ఎంత మందభాగ్యురాలను నేను! రెండవమారు నార్యపుత్త్రునికి ఆయాసకారిణి నైతిని!

రాము.—ఇట్లు అంతఃకరణమును ఇంచుకేని చలింపనీయక స్తంభించుకొన్నవాఁడనైనను నాకిప్పుడు పూర్వానుభూతము లయిన యాయా ప్రియవస్తువులం గానఁగా ఈ యుప్పెన కలిగినది. అది యెట్లన:—

ఉ. పాయక క్షోభితేంద్రియవిసార విజృంభణ మాఁపువాఁడనై
యే యతనంబు క్లేశపడి యే రచియింతునో, దాని నెల్లనుక్,
నా యెదలో వికారము ఘనంబయి యొక్కటి త్రోచివైచెడున్
దోయరుఘురీ మహోగ్రరయధోరణి సైకతసేతువుం బలెన్. ౨౯

సీత.—దుర్వార దారుణారంభమైన యార్యపుత్త్రుని యీ దుఃఖసంక్షోభము చేత నా హృదయము పరిస్ఫురిత నిజదుఃఖముం బోలె పడవడ వణఁకుచున్నది.

వాసంతి.—[స్వగతము] దేవరకష్టముపాలైనాఁడు. కావున వేఱు విషయమునకు మరల్చెదను. [ప్రకాశము] చిరపరిచితములైన యీ జనస్థాన భాగములను దేవర చిత్తగించునుగాక.

రాము.—అట్లే కానిమ్ము. [లేచి పరిక్రమించును

సీత.—దుఃఖ సందీపనములనే ప్రియసఖి వినోదనోపాయ మని తలంచుచున్నది.

వాసంతి.—[సకరుణము] దేవా, దేవా,

శా. ఈ వల్లీగృహమందె యుండితివి కావే కన్నుఁ దన్మార్గముల్
దా వేడ్కం గొని తామసించె సఖి గోదం దిన్నె హంసాళితోన్;
వేవే వచ్చుచు దుర్మనాయితునిఁగా వీక్షించి నిన్ భీతయై
కావించెన్ జితపద్మకోరకము ముగ్ధంబుల్ బ్రణామాంజలిన్. 30

సీత.—దారుణవు నీవు వాసంతీ, దారుణవు. ఏల యిట్లు ఈ హృదయమర్మగూఢ శల్యోద్ఘట్టనములచేత మందభాగ్యను నన్నును ఆర్యపుత్త్రునిని సంతాప పెట్టెదవు?

రాము.—చండీ జానకీ! ఇటనటం గనఁబడుచునే యున్నావు. జాలిగొనవేమి?

శా. హా! ప్రాణేశ్వరి! వ్రీలు నాయెడఁద, దేహం బస్తబంధం బగున్!
చూపట్టున్ భువి పాడుగా, నవిరతార్చుల్ లోన నన్ గాల్చెడున్,
మోహాచీకటి నంతరాత్మ ముసుఁగం బోలున్ వశాపేత మై,
ప్రాపించున్ బెనుమోహ, మేమియుఁ గమందాదృష్టుఁడం జేయుదున్!

[అని మూర్ఛిల్లును.

సీత.—అయ్యో అయ్యో! ఆర్యపుత్త్రుఁడు మరల మూర్ఛపోయినాఁడు.

వాసంతి.—దేవరా, సమాశ్వసిల్లుము సమాశ్వసిల్లుము.

సీత.—హా ఆర్యపుత్త్రుఁడా, మందభాగ్య నైన నన్నుఁగూర్చి నీకు సకల జీవలోకమంగళాధారభూతునికి మాటిమాటికి ప్రాణసందేహదారుణ మైన యీ దశాపరిణామము! హా చెడితిని! [అని మూర్ఛిల్లును.

తమస.—పట్టీ సమాశ్వసిల్లుము సమాశ్వసిల్లుము. మరల నీ పాణిస్పర్శయే రామభద్రునికి జీవనోపాయము. [సీత సమాశ్వసిల్లును.

వాసంతి.—ఏమి ఇంకను మూర్ఛ తేఱఁడు! హా! ప్రియసఖి సీతా! ఎక్కడ నున్నావు? నీ జీవితేశ్వరుని సంభావింపుము.

[సీత వడివడిగాఁ దఱిసి ఎదయందును నొసటనుం దాఁకును.

వాసంతి—ఆహా! రామభద్రుఁడు మరల చేతనం బొందినాఁడు!

రాము.—

తే. అమృతమయ లేపములఁ జిక్క నలఁది నాఁగ
దైహికములను లోనెలిధాతువులను,
స్పర్శ మాకస్మికము నన్ను బ్రదుకఁ జేసి
హర్షమున నొండువగ మోహమందు ముంచె. ౩౨

[ఆనంద నిమీలితాక్షుఁడుగానే] సఖి, వాసంతి. సంతోషము, నీవు వర్ధిల్లుచున్నావు.

వాసంతి.—ఎట్లు?

రాము.—సఖి, వేఱేమున్నది? జానకి మరల దొరకినది.

వాసంతి.—ఓయి దేవరా రామభద్రుఁడా, ఎక్కడ నయ్యా యామె?

రాము.—[స్పర్శసుఖ మభినయించుచు] ఇదె ఎదుర నే.

వాసంతి.—హా దేవా, ప్రియసఖీదుఃఖదగ్ధను మందభాగ్యను నన్ను ఏల యిట్లు మర్మచ్ఛేదదారుణములైన ప్రలాపములచేత మరల దహించెదవు.

సీత.—నేను అంజలి కరుగఁ గోరుచున్నాను. దీర్ఘదారుణంబునే యైనను నా సంతాపమును క్షణములో పోఁగొట్టుచున్న చిరసద్భావ సౌభాగ్యశీతలంబైన యీ యార్యపుత్త్రి స్పర్శచేత నా హస్తము వజ్రలేపోపనిబద్ధముంబోలె చెమర్చుచు కీలు వదలినట్లు తడంబడుచు వశము తప్పి వణఁకుచున్నది

రాము.—సఖి, ప్రలాపము లనెనే వేమి!

మ. మును పుద్వాహమునందుఁ గంకణధరంబుగాఁ జేసి గైకొంటినో,
అనుభూతంబో సుధాహిమంబు చిరమే యత్స్పర్శ మిచ్ఛాగతిన్,

సీత.—ఆర్యపుత్త్రా, ఆతఁడవే యిప్పుడు నీవు

రాము.—

పునరాత్తంబుగ దే యదే లవలిక్రొమ్మొగ్గలం బిసాళించు నా
వనితారత్నము కేలుఁ గన్ని శరకాప్రాలేయ సౌభాగ్యస్థా. ౩౩

[అని గ్రహించును.

సీత.—అహో! కష్టా! ఆర్యపుత్త్రుని స్పర్శచేత మోహితనయి నాకు ప్రమాదము సంభవించినది!

రాము.—సఖి వాసంతి, ఆనంద నిమీలితేంద్రియుఁడను నిద్రాఁచేత వివశుఁడను. కావున నీవు ప్రియసఖిని క్షణముక నిల్పు పట్టుకొమ్ము.

వాసంతి.—కష్టా ఉన్మాదము అయినదే.

[సీత చటుక్కున చేయి లాగికొని అపసరిల్లును.

రాము.—హా, ఇసీ, ప్రమాదము!

ఆ. పల్లవోపమంబు పరిగళితం బయ్యె
జడమునుండి జడము సరగ నిపుడు.
వేపినుండి వేపి స్వేదినుండియు స్వేది
నాకరంబునుండి నాతికరము. ౩౪

సీత.—ఆర్యపుత్త్రుని నయనములు అద్యాపి స్తిమితములును ఘూర్ణములును నుడియుఁ బయుంగా నున్నవి. ఆర్యపుత్త్రుఁడు ఇంకను తన్ను కుదుటికిం దెచ్చుకోలేదు.

తమసః—[స్నేహ హాస కౌతుకములతో, నిర్వర్ణించి]

తే. స్వేద రోమాంచ వేపథు స్ఫీతగాత్రి
యయ్యె బాల ప్రియస్పర్శ హర్షమునను,
కరువలికిఁ దూలిజడికిఁ గ్రక్కదలి తడిసి
క్రొత్త నసుచు కదంబంపుఁ గొమ్మవోలె. ౩౫

సీత.—[స్వగతము] అహో! అవశతచే నిట్లయి తనసౌభాగ్యవతిచేత లజ్జిత నైతిని! ఈమె యేమి తలంచునోగదా, 'ఈ పరిత్యాగ మేమి ఈ హృదయాసంగ మేమి?' అని.

రాము.—[కలయంగని] హా! ఏమీ? లేనే లేదే! ఓ కరుణాహీనురాలా వైదేహీ!

సీత.—సత్యము కరుణాహీననే నేను. ఎట్లన, ఇట్టి దశలో నున్న నిన్ను చూచుచు ప్రాణమును ధరించియే యున్నానుగదా.

రాము.—ఎచట నున్నావు? అనుగ్రహింపుము, ఈ దశలో నున్నవానిని నన్ను విడనాడుట నీకుం దగదు.

సీత.—ఆర్యపుత్త్రా, ఇది విపరీతముగా నున్నది!

వాసంతి.—దేవా, అనుగ్రహింపుము అనుగ్రహింపుము; మితిమీరిన విప్రలంభము పాలయి నన్ను నీ లోకోత్తర ధైర్యముచేతనే నిలువరించుకొనుము. నా ప్రియసఖి ఇట లేదే?

రాము.—నిశ్చయముగానే లేదు. అట్లు కాదేని, వాసంతికి ఏల యగపడదు. ఇదేమి కలయా, నిద్ర పొందనైతిఁగదా. కాక, రామునికి నిద్ర యెక్కడిది? నిశ్చయముగా నిరంతర సంకల్ప పరంపరా పరికల్పితమయి చిత్తభ్రాంతియే అపరిమేయ మహిమ గలది. నాటివాటికి నన్ను వెంటనంటియున్నది.

సీత.—నేనే క్రూరురాలను ఆర్యపుత్త్రుని వంచించితిని.

వాసంతి.—దేవా, చూడు చూడు

మ. అసురాధీశుని యుక్కుఁదేరిడి జటాయుర్వ్యాఘాత భగ్నంబు, ము
న్నెసఁ దద్యుగ్య పిశాచతుండ ఖరసంసక్త స్ఫుతకంకాళముల్,
అసికృత్తోరు జటాయుపక్షుఁ డయి దీవ్యచ్ఛంప మబ్దంబు నా
వెసఁ గోపోజ్జ్వల సీత నెత్తికొని విస్ఫూర్జద్ఘనేఖ సోఁకిటన్. ౩౬

సీత.—[సభయము] ఆర్యపుత్త్రా! నాయనను చంపుచున్నాఁడు! నన్నపహరించుచున్నాఁడు! రక్షింపు రక్షింపు!

రాము.—[వేగముగ లేచి] ఆ! పాపాత్ముఁడా! తాత ప్రాణ సీతాపహారీ! ఎటకేఁగెదవు?

వాసంతి.—దేవరా, రాక్షసవంశ ప్రళయ ధూమకేతూ, ఇప్పుడును నీ కోపమునకు విషయము కలదా?

సీత.—అహో ఉన్మత్త నయితిని గదా.

రాము.—ఇప్పుడు వాస్తవముగా ప్రలాపమే చేసితిని. అట్టిది గాదు ఇప్పుడీ విపర్యాసము ముందుగ సంభవించిన ది.

చ. సరవి నుపాయవంతము నజస్రవినోదము నై ప్రవీర సం
హారణముచే జగంబున మహాద్భుత మై మదిరాక్షితోడ ము
న్విరహము సహ్య మయ్యె నరినిర్మథనావధి. యిప్పు డన్ననో
నిరవధి నిష్ప్రతిక్రియము నిష్ఫరిదేవిత మెట్లు సహ్య మౌ. ౩౭

సీత —నిరవధి యని హా చెడితిని మందభాగ్యను! [అని యేడ్చును.

రాము.—హా! కష్టము!

చ. ఎచటఁ గపీంద్రుఁ డే తెల్పి వృథ, యెచ్చటఁ గ్రోఁతులశక్తి నమ్ము, వ
మ్మెచటను జాంబవన్మతి, యనీశుఁ డెటం జన వాయుసూనుఁ డుర్‌,
ఎచటికిఁ ద్వష్టృసూతి నలుఁ డేనియుఁ జేయఁగ లేఁడు దారిఁ, దా
నెచటికి లక్ష్మణేషువులు నేఁగవ, యం దెట నుందువే సఖీ! ౩౮

సీత.—పూర్వ విరహమును బహుమానించుచున్నాను.

రాము.—సఖి వాసంతి, ఇప్పుడు రాముని జూచుట సఖులకు దుఃఖమునకే. కావున, ఎంతసేపు నిన్ను ఏడిపింతును? స్వస్తి నాకు పోవ ననుజ్ఞ యిమ్ము.

సీత.—[ఉద్వేగముతో తమసను పట్టుకొని] భగవతి తమసా ఏమి ఆర్యపుత్త్రుఁడు పోనేపోవునే!

తమసా.—బిడ్డా, ఊఱడిల్లు మూఱడిల్లుము నీ కుమారుల చిరంజీవు లగుకుశలవుల వర్షవర్ధన మంగళములను నెఱవేర్చుటకు భాగీరథీ పాదమూలముం జేరుదము.

సీత.—భగవతి, అనుగ్రహంబునఁ సెలవిమ్ము, దుర్లభదర్శనుని క్షణమాత్ర మయినను కాంచెదను.

రాము —ఇప్పుడు నాకు అశ్వమేధమునకై సహధర్మచారిణి కలదు.

సీత.—[ఉత్కంపముతో] ఆర్యపుత్త్రా, ఎవ రామె?

రాము.—బంగారపు సీతా ప్రతిమ.

సీత —[ఉచ్ఛ్వాసముతో, సబాష్పము] ఆర్యపుత్త్రుఁడవే యిప్పుడు నీవు. ఆహా! నా కిపుడు ఆర్యపుత్త్రునిచేత పరిత్యాగ శల్యము తివిచివైవఁబడినది!

రాము —దానిం జూచుచు నైన బాష్పావరుద్ధమును నేత్రమును వినోదపుచ్చెద.

సీత.—ఆర్యపుత్త్రునిచేత బహుమానింపఁబడునది యది ధన్యగదా, ఏలన, అది ఆర్యపుత్త్రుని వినోదపెట్టున దై జీవలోకమునకు ఆశానిబంధన మైనది.

తమస —[స్మితస్నేహాస్రములతో కవుంగిలించి] ఓసి బాలా, ఇది నిన్నే పొగడుకొనుట.

సీత.—[సలజ్జము, అధోముఖియై, స్వగతము] భగవతి నన్ను పరిహసించుచున్నది.

వాసంతి.—ఈ యాగమనసంవిధానమే మాయందు నీ మహాప్రసాదము. పోవలసి యున్న కార్యహాని లేకయుండునట్లు పోఁదగును.

సీత.—ఇప్పుడు నాకు వాసంతి ప్రతికూల యైనది.

తమస.—రా రమ్ము పోవుదము.

సీత.—[కష్టముతో] అట్లే చేయుదము.

తమస.—ఎట్లు పోయెదవు? ఏలన,

తే. తృష్ణచే నీదు నేత్రంబు తీఁగసాఁగి
నాటిన ట్లనయది ప్రాణనాథు మేన;
మర్మభేదపరము లుద్యమములు గూడఁ
దిగువ లేకున్నయవి దాని ముగుద, యిపుడు. ౩౯

సీత.—అపూర్వ పుణ్యముచేత దర్శన మిచ్చిన యార్యపుత్త్రి చరణకమలములకు నమస్కారము. [అని మూర్ఛిల్లును.

తమస.—పట్టీ, ఊఱడిల్లు మూఱడిల్లుము.

సీత.—ఎంతసేపు మేఘాంతరమున పూర్ణిమాచంద్రదర్శనము?

తమస.—అహో సంవిధానకము!

తే. రస మొకఁడె కరుణంబె కారణవశమునఁ
బడయు భిన్నత వేఱ్ఱేర్వివర్తములను.
అలలు బుడగలు సుడులును నను వికృతులు
నీ రెనసినట్లు, లది యెల్ల నీరె గాదె. ౪౦

రాము.—విమానరాజ, ఇటు ఇటు.

[అందఱు లేతురు.

తమసా వాసంతులు.—[సీతారాములంగూర్చి]

ఆ. అవని యమరనదియు సప్తద్వీపులు గూడఁ
దొలుతఁ గవితఁ గన్న కులపతియును
అల వసిష్ఠుఁ డనుగ తారుంధతీకుండు
నిత్య మంగళములు నింత్రు నీకు. ౪౧

[అని అందఱు నిష్క్రమింతురు.

తృతీయాంకము సమాప్తము.

మిశ్ర విష్కంభకము.

[అంతట ఇరువురు తాపసులు ప్రవేశింతురు.]

ఒకఁడు.—సౌధాతకీ, నేఁడు మెండుగా సమకూర్చిన యతిథి జనులతోను, వారి సంతర్పణకొఱకు దండిగా జరుగుచున్న యారంభములతోను, వాల్మీకి భగవానులవారి యాశ్రమపదము ఎంత రమణీయముగా నున్నదో చూడు.—అట్లే గదా.—

తే. ఉష్ణ మధురంబు నివ్వరి యోదనంపు
గంజి నీపూఁట బాలెంత కాంత మున్ను
త్రాగఁగా వేచి మిగిలినదానఁ ద్రాగు
నాశ్రమ మృగంబు తాను బర్యాప్తి గాఁగ. ౧

మఱియు.—

తే. నేతి వంటకముననుండి నిగుడుచున్న
వలపు సనసన్నముగఁ దోడు కలసికొనఁగ,
రేఁగుఁబండులతోడి మిశ్రీకృతంపు
శాకపుం బాకపుం దావి సాగు దవ్వు. ౨

సౌధాతకి.—నేడు నరపమీసగడ్డాలగాళ్లకి సవిశేషమైన యనధ్యాయకారణం వచ్చింది.

ప్రథముఁడు.—[విహసించి] ఓరి సౌధాతకీ, నీ కేమో పెద్దలయందు గౌరవము అపూర్వముగా నున్నదిరా!

సౌధా.—ఒయ్యోవు భాండాయనా, ఈ పెద్ద ముసళ్ల బిడారుకు నాయకుడుగా ఇప్పుడు వచ్చాడే నారమడిధారి, అతనిపే రేమోయి?

భాండాయనుఁడు.—ఛీ! చాలింపు ఎగతాళి. ఋష్యశృంగాశ్రమము నుండి అరుంధతీ పురస్కృతలను దశరథ మహారాజ భార్యలను తోడ్కొని భగవానులు వసిష్ఠులవారు వచ్చియున్నా రని? అట్లుండ ఏమి యిట్లు ప్రేలెదవు?

సౌధా.—ఊఁ! వసిష్ఠుఁడా?

భాండా.—అవును.

సౌధా.—నే ననుకొన్నాను పులో తోడేలో అని.

భాండా.—ఆ! ఆ! ఏ మంటివి?

సౌధా.—ఆయనగారు వచ్చి రాకముందే పాపం! ఆ కల్యాణిని కపిలని మడ మడ నవిలి గుటకాయస్వాహా చేశాడే!

భాండా.—“ ‘మధుపర్కము మాంసముతోడిది’ అను వేదమును ప్రమాణీకరించి శ్రోత్రియునికి అభ్యాగతునికి కోడెదూడనుగాని ఆంబోతునుగాని చింబోతునుగాని గృహస్థులు పెట్టుదురు.” అని ధర్మసూత్రకారులు పఠింతురు.

సౌధా.—ఓము, ఓడినావు.

భాండా.—ఎట్లు?

సౌధా.—ఎట్లా? వసిష్ఠమిశ్రులు రాగానే కోడెదూడను పెయ్యని కోసినారుగదా, మఱి నేడే వచ్చిన ఆ రాజర్షికి జనకుడికి భగవంతుడు వాల్మీకి పెరుగు తేనెలతోమాత్రమే మధుపర్కం పెట్టినాడు, కోడెదూడను పెయ్యని చంపలేదు.

భాండా.—మాంసము వదలినవారికి ఈ కల్పమును ఋషులు అవలంబింతురు. ఆ మహానీయుడు జనకుడు మాంసమును వదలినవాడు

సౌధా.—ఎందుకు వదలినాడు?

భాండా.—ఆయన సీతాదేవికి కలిగినదైవదుర్విపాకమును విన్నప్పడే వైఖానసవ్రతము గైకొన్నాడు. అది మొదలు, చంద్రద్వీప తపోవనములో ఇన్ని సంవత్సరములు తపస్సు గావించినాడు.

సౌధా.—అక్కడినుంచి యెందుకు వచ్చాడు?

భాండా.—చిరకాల ప్రియమిత్రుని వాల్మీకిని చూచుటకు.

సౌధా.—విద్యాపురాళ్లని ఈయన దర్శించినాడా లేదా?

భాండా.—ఇప్పుడే వసిష్ఠ భగవంతులు కౌసల్యాదేవికి అరుంధతీ భగవతిచే చెప్పి పంపినారు:—“స్వయముగా పోయి వైదేహుని దర్శింపవలసినది.” అని.

సౌధా.—మఱి యీ ముదుకలు ఒకరితో ఒకరు కలుసుకొన్నట్లే మనమున్ను వటువులతో గూడుకొని అనధ్యాయ మహోత్సవాన్ని ఆటలచే నెఱవేర్చుదాము.

[అని పరిక్రమింతురు.

భాండా.—ఇదిగో ఆ బ్రహ్మవాది పురాణరాజర్షి జనకుడు వాల్మీకిని వసిష్ఠుని ఉపాసించి యిపుడు ఆశ్రమమునకు వెలుపల చెట్టుమొదట కూర్చున్నాడు; ఈయన.—

తే. మానసములోన నిత్యత నూనినట్టి
భూనుతాశోకమునఁ జేసి పొగలుచుండు,
లోనఁ గార్చిచ్చు పర్వ ననూనగరిమఁ
గాలుచుండెడు జీర్ణ వృక్షంబు వోలె. 3

[నిష్క్రమింతురు.

మిశ్ర విష్కంభకము సమాప్తము.

చతుర్థాంకము.

[అంతట జనకుఁడు ప్రవేశించును.]

జనకుఁడు.—

శా. ఘోర ప్రక్రియ వైశసం బది సుతం గ్రుంకించి నాగుండియల్
స్ఫారంబై కడు వ్రచ్చి క్రొచ్చి యటఁ బెల్చన్ నాటె నేశోకముల్,
ధారావాహి పటిష్ఠమై యది చిరత్నం బయ్యు నూత్నంబు నా
హోరాహోరిగ నంపకోఁతవలెఁ గోయున్ నాదు మర్మంబులన్.

అయ్యో! ఇసీ! ఇట్లు ముదిమిచేతను ఓర్వరాని దుఃఖముచేతను పైగా పరాకసాంతపన ప్రభృతి తపస్సులచేతను ధాతువులు శోషించి యెండులకుం గొఱగాని యీ పాడు దేహము ఇప్పటికిని కూలి పోక యున్నది! ఆత్మఘాతులు అసూర్యము లనుపేరి యంధతామిస్రలోకములందుఁ గూలుదు రని ఋషులు తలంతురు. ఎన్ని వత్సరములు గడచినను నిరంతర పరిభావనచేత స్పష్టప్రకాశమై నా దుఃఖాతిరేకము క్రొత్తదియుం బోలె శమింపకున్నది! హా తల్లీ దేవయజనసంభూతురాలా, సీతా! నీ నిర్మాణ భాగ్యము కట్టా! లజ్జచే స్వచ్ఛందముగా ఏడ్చుటకేని శక్యము కాని యిట్టిదిగా పరిణమించినది, హా హా పుత్త్రి!

తే. అనియత స్మిత రుదితమై హవణుమీఱు
కొలఁది పలుగ్రొన్ననల కొనల్ వెలయుదాని
స్ఖలదసంగత మంజుల జల్పితమును
నీ నిసుఁగుమోము లేఁదమ్మి నే స్మరింతు. ౨

భగవతీ, వసుంధరా! నీవు నిజముగా అతిదృఢవు సుమా!

ఉ. ఈ వనలుం డరుంధతి మునీంద్రులు గంగ యెవర్తె పేర్మికిన్
భావకులో, య దేల, రఘువంశగురుం డగు ప్రొద్దె సాక్షియో,
యీవ యెవర్తె విద్యఁ ద్రయియుంబలెఁ గంటివో, ఖ్యాతశుద్ధికే
యీవిలయంబు నట్టిసుతకే యెటు దారుణురాల యోర్చితో! 3

[నేపథ్యమున]

ఇటు ఇటు భగవతీ మహాదేవులు.

జన.—[చూచి] అహో! గృష్టి అరుంధతీభగవతికి దారి చూపుచున్నాఁడు. [లేచి] మఱి యెవరిని మహాదేవి యని పిలిచినాఁడు? [నిరూపించి] హా! ఏమి! మహా

రాజ దశరథుని ధర్మపత్ని, నా ప్రియసఖి కౌసల్య! ఆమెయే యీమె యని ఎవఁడు ఆనవాలు పట్టఁగలఁడు!

తే. సిరికరణి దశరథునింటఁ జెలఁగె నీమె
కరణి యన నేల? లెస్సయా సిరియ యనుటె;
అట్టి యీమె విధివశాన నైన దేవొ
శోకమయ భూత; యేమి విపాక మహహా! ౪

ఇది పాపమయిన మతియొక్క దశావ్యత్యాసము.

కం. ఆయెను ము న్నేజనము స
కాయ మగు మహోత్సవంబుగా నా, కది యే
యాయెను దుస్సహ మగఁబడి
గాయమునం గ్రుక్కినట్టి ఘోరమువోలెన్. ౫

[అంతట అరుంధతి, కౌసల్య, కంచుకియు ప్రవేశింతురు.]

అరుంధతి.—దేవీ విను. స్వయముగా పోయి వైదేహిని చూడవలసినదని యిది మీ కులగురువు నాదేశము. అందులకే నన్ను పంపినారు. ఇంతే యేల మాటిమాటికిని ఇట్లు మిక్కిలి వెనుదివియుట?

కంచుకి.—దేవీ, నా విన్నపము చిత్తగించి మనస్సు నిబ్బరము చేసికొని వసిష్ఠ భగవానులవారి యాదేశమును జరుపుము.

కౌసల్య.—ఇట్టి కాలములో మిథిలాధిపుని చూడవలసి వచ్చె నని ఒక్కుమ్మడిగా సకల దుఃఖములును సంఘటించుచున్నవి. మూలబంధనము వెల్లగిల్లుచున్న నా హృదయమును నిలుపరించుకొన సమర్థను గాక యున్నాను.

అరుంధతి.—ఇందు సందేహ మేమి?

తే. మానుషుల కన్నుబంధులం బోయఁ గదురు
వసట లెంతయు సంతాన వాహులయ్యు
నిష్ట జనమును గన్నంత నిముడ లేక
వేల నట్టులచేఁ బోలె వెల్లివొడుచు. ౬

కౌసల్య.—కోడలికి నా పట్టికి ఇట్లు సంఘటించి యుండఁగా ఎట్లు ఆ రాజర్షి ముఖమును చూతును?

అరుంధతి.—

తే. ఇతఁడె మీమేటి సంబంధి యీడ్యయశుఁడు
జనకవంశప్రభావ సంస్థాపకుండు,
యాజ్ఞవల్క్య మునీంద్రుఁ డీయన కొసంగె
బ్రాంతి యైనట్టి బ్రహ్మ పారాయణంబు. ౭

కౌసల్య.—ఈయన మహారాజునకు హృదయానందుఁడు, పట్టికి కోడలికి తండ్రి, రాజర్షి. హా కష్టా, మహోత్సవ పరంపరతోడి యా దినములందు ఈయనచే సంభావితనైతిని. హా దైవమా! అవి యెల్లను లేదాయె.

జన.—[సమీపించి] భగవతీ, అరుంధతీ, వైదేహుఁడు సీరధ్వజుఁడు అభివాదనము నర్పించుచున్నాఁడు.

ఉ. నీవలనం బవిత్రునిఁగ నీపతి తన్నరయుం మహామహః
పావను లైన పూర్వ గురువర్యుల కెల్ల గురుండు దాన యై,
దేవి నమః బలెం భగవతిం భువనత్రయ మంగళావహం
భూవిహితాత్మవాళి నయి మ్రొక్కెద దేవి యరుంధతీ నినుం.

అరుం.—అక్షరమైన జ్యోతి నీకు ప్రకాశించును గాక, ఈ తపించుచున్న దేవుఁడు పరోరజసుఁడు నిన్ను పవిత్రుం జేయుఁగాక.

జన.—అయ్యా, గృష్టీ, ప్రజాపాలుని తల్లికి ఈమెకు అనామయము గదా?

కంచు.—[స్వగతము] నిరవశేషముగాను అతినిష్ఠురముగాను మర్మము గాఢ దూఱఁబడితిమి. [ప్రకాశము] రాజర్షీ, ఈ కోపముచేతనే చిరపరిత్యక్త రామచంద్ర ముఖదర్శనయై అతిదుఃఖితయై యున్న దేవిని దుఃఖపెట్టుట తగదు. రామభద్రుఁడును పౌరజానపదులు 'ఎల్లెడలను బీభత్సపుఁ గింవదంతిని పల్కుచు అల్పబుద్ధులు అగ్నిశుద్ధిని నమ్మరు గదా' యను హేతువుచే దారుణకృత్యము గావించినాఁడు.

జన.—[రోషముతో] ఆ! అగ్ని యనఁగా నెవఁడు నా ప్రసూతిని పరిశోధించుటకు? కష్టా! రామపరిభూతుల మయ్యును ఇట్లు పలుపజనులచే మరల పరిభూతుల మగుచున్నాము.

అరుం.—[నిశ్వసించి] ఇట్లే ఇది. నా పట్టియెడ అగ్నియని లఘువు లక్షరములు, సీత యనుటయే చాలును. హా! పట్టీ.

చ. తనయవో శిష్యవో తనకు, దాని న టుండఁగనిమ్ము; నీదు పా
వనతరశుద్ధి పెంపు దృఢభక్తిని నీయెడఁ నాకుఁ గొల్పెఁ బో.

చినవయ సంట! యింతి వంట! సీతరో, వంద్యవ యాత్రిలోకికిన్;
గొనములె పూజకుం బద మగున్, గొంటగావు వయస్సు, లింగమున్.

కౌస.—అహో! వేదనలు రేఁగుచున్నవి! [అని మూర్ఛిల్లును.

జన.—హా! ఇ దేమి?

అరుం.—రాజర్షీ, వే శ్రేమి?

ఉ. భూరమణుం డతం, డలప్రమోదము, లాశిశు, లాదినంబులున్,
స్మారిత మయ్యెఁ గూర్మిసఖు సర్వము ని న్గన; దానఁ జేసి యీ
ఘోరవిపాకమందు ధృతిఁ గోల్పడి నీసఖి మున్గె మూర్ఛలో
నారుల మానసంబు సుమనస్సుకుమారము గాదె యారయన్.

జన.—అయ్యో అయో, ఎల్లసగలను నేను క్రూరుఁడ నైతిని; ఏలన నేను చిరకాలమునకుం గినఁబడిన ప్రియమిత్రుని ప్రియభార్యను మైత్రితో చూడనైతిని.

ఉ. ఆయన దొడ్డవియ్య, మతఁడౌఁ బ్రియమిత్త్రుఁ, డతండె స్వాంతమా,
నాయన రూపి హర్షము, సమస్తమునుం బురుషార్థ మాతఁడే, ।
మై యగు, జీన మాఁ, బ్రియతమం బది యంతటికన్న నద్ది యౌ,
నేయది నాకు శ్రీలుఁడు మహేంద్రుఁడు పంక్తిరథుండు గాఁడహో!

అకటా! ఈ మెయే యా కౌసల్య!

చ. అరిదిగ నీమె కైనఁ బతి కైన నుపాంశున దోస మయ్యె నే,
నిరువు రొకళ్లొకళ్లపయి నెగ్గులు సెప్పఁగఁ బాత్ర మేనె కా.
సరసత సంతఁ గిన్కకుఁ బ్రసన్నతకు న్గతి కర్త నేస. హా!
స్మరణ మ దేల వచ్చినది! మాన్పఁ దొడంగిన దర్శి డెందమున్.

అరుం.—హా కష్టము! ఈ మహ్యాదయము చాలసేపు శ్వాసము నిల్చిపోయినంగున కితిన మైయున్నది.

జన.—హా ప్రియ సఖీ! [అని కమండలూదకములో తడుపును.

ఆ. తొలుత నెయ్యకరణి బలుసుఖ మిచ్చుచు
నేకతానముగను హితము సేయు.
పిదప హేతుహీన విద్వేష ఘోర మై
విధి మనోగదంబు నెట్టు బిట్టు.

కౌస.—[చేతనం బొంది] హా పట్టీ జానకీ! ఎచట నున్నావు? పెండ్లికళ గొప్ప తోడవై శుద్ధమైన మందహాసాంకురములచే మనోహరమయిన నీ ముఖపుండరీకము కన్నుల యెదుటఁ దోఁచుచున్నది. బిడ్డా, వెన్నెలనిగ్గులు వెదచల్లెడు సుందరాంగక ములతో మరల నాయెడ నలంకరింపవే. ఎప్పుడును మహారాజు చెప్పుచుండును 'ఈమె రఘువంశ మహత్తరులకు కోడలేగాని మనకన్నతో జనకరాజసంబంధముచేత కూఁతురే'అని.

కంచు.—దేవి యన్నట్లే.

తే. ఏవురైనను బిడ్డలు భూవరునకు
వల్లభుఁడు మీసరముగ సుబాహురిపుఁడు.
అట్లు నల్వురు వధువులయందు సీత
యన్నుసుత శాంతవలె ప్రియ యయ్యెఁ గరము. ౧౪

జన.—హా! ప్రియసఖుఁడా, దశరథ మహారాజా! ఇట్లు నీవు సర్వప్రకార హృదయంగముఁడవై యుంటివే, నిన్నెట్లు మఱవ నేర్తును?

మ. వరు నాప్తప్రజముగ్ వధూపితలు సంభావింతు; రాదోడ్డయా
దర మీవియ్యమునందు నయ్యె విపరీతం, బీవె సన్గొల్చుటగ్;
హరియించె న్నినుఁ గాల మట్టిని, హృతం బావియ్యపున్బీజ;మీా
నరకాభీలజగానఁ బాపతతినా నాజీవితం బిస్సిరో! ౧౫

కౌస.—నాకూనా, జానకి! ఏమి చేయుదును! గట్టి వజ్రలేపముచే నంటుకొని బందవ గొన్నదియుంబోలె నా పాడు జీవితము మందభాగ్యురాలను నన్ను వీడకున్నది!

అరుం.—ఊఱడిల్లుము రాజపుత్రీ! బాష్పములను గూడ నడుమ నడుమ అఁపు కొనవలసినదే. అదిగాక మఱచితివా ఋశ్యశృంగాశ్రమములో మీా కులగురువు చెప్పిన దానిని? అది రానేవచ్చినది. మఱి మేలొనంగఁ గలదు.

కౌస.—భగవతీ, ఆశ యుడిగిపోయినది.

అరుం.—అట్లైన నది అసత్యమని తలంతువా రాజపుత్రీ. సుక్షత్రియా దాని నొండుగా భావింపఁ దగదు. అది తప్పక జరుగునదే.

తే. జ్యోతి యావిర్భవించిన యుగ్రసూరుల
వాక్కులందు వికల్పంబు వలదు సేయ;
వీరివాక్కున శుభ లక్ష్మి వెలయుచుండు;
విప్లవము చెంద వెందును వీరినుడులు. ౧౬

[నేపథ్యమున కలకలధ్వని] [అందఱును విందురు.

జన.—నేఁడు శిష్టానధ్యయన మని అడ్డులేక ఆడుకొనుచున్న వటువుల కోలాహల మిది.

కౌస —పసితనమున సౌఖ్యము సులభము. [నిరూపించి] అహో వీరి నడుమ ఎవరు వీఁడు రామభద్ర లక్ష్మీ పరిశోభితములై ఉదార ముగ్ధ లలితము లైన యవయవము లచే మా కన్నులను చల్లఁజేయుచున్నాఁడు?

అరుం.—[ఆనంద బాష్పములతో, స్వగతము] ఇది గదా భాగీరథి నివేదించిన యాకర్ణామృతము. ఇది మాత్రము తెలియకున్నది, ఆయుష్మంతులు కుశలవులలో ఇతఁ డెవరో, అని.

జన.—

మ. సరసేందీవర నూత్నపత్ర మసృణ శ్యామాంగుఁడుఁ, గాక ప
క్షురమా శోభిముఖుండుఁ, బుణ్య రుచిరజ్యా న్నాణ వానీకుఁడుఁ;
మరలఁ శైశవ మొందినాఁడు రఘువంశస్వామి నాపట్టి నా,
నెరవుఁ దోఁచినమాత్ర వీఁ డెవఁడొ నానేత్రంబులందుఁ సుధఁ.

కంచు.—ఈ బాలుఁడు క్షత్రియ బ్రహ్మచారి యని తలంచెదను.

జన.—అది సరియే. ఏలన:—

మ. ఇరుమ్మెఁ గంకపతత్త్ర చుంబిత శిఖా కై కేషుధిఁ వీఁ పుఱుఁ,
ఉరముఁ రుర్వజినో త్తరీయముఁ బవిత్రోద్భాసి భస్మాంకముఁ,
పరిసందానిత పూర్వ మేఖల మధోవస్త్రంబు మాంజిష్ఠముఁ,
కరమందు న్విలు రావికోల వలయాకల్పాక్షసూత్రంబునుఁ. ౧౮

భగవతి అరుంధతీ, ఈ బాలుఁ డెవ్వరి సుతుఁ డని తలంచెదవు?

అరుం —మేము ఇప్పుడే వచ్చినారము.

జన.—ఆర్య గృష్టీ, నాకు కడుం గుతూహలముగా నున్నది. కావున పోయి వాల్మీకి భగవానునే అడిగి రమ్ము ఈ బాలునితోనుం జెప్పుము.—'వీ రెవరో వృద్ధులు నిన్నుఁ జూడఁగోరు చున్నారు' అని.

కంచు —నీ యాజ్ఞ. [అని నిష్క్రమించును.

కౌస.—అట్లు చెప్పిన వచ్చు ననియెదరా?

అరుం.—ఇట్టి నిర్మాణమునకు మంచి నడవడి తప్పునా?

కౌస.—అహా! ఏమి! గృష్టి వచనమును వినయముతో విని ఆ బాలుఁడు ఋషి కుమారులను వదలి ఇటు మొగంబై వచ్చుచున్నాఁడు.

జన.—[చాల సేపు నిర్వర్ణించి] అహో ఇ దేమో గాని!

చ. వినయ శిశుత్వ మాగ్ధ్య పరిపేశల మా మహిమాతిరేకముఁ
గనుదురు వీనియందు సరిగాఁగ విదగ్ధులు, గాన లేరొరుల్.
కనఁబడి యీఁడు మోహము నకంప్రమునే హరియించె నామదిన్,
ఘనబల మొప్పు నిన్ను నలికం బగు చుంబక ఖండముఁ బలెన్.

లవుఁడు.—[ప్రవేశించి, స్వగతము] అజ్ఞాత నామక్రమగోత్రులకు పూజ్యులకే అయినను ఎట్లు అభివాదనము సేయుదును? [ఆలోచించి] ఇది మతి యవిరుద్ధమైన పద్ధతి యని పెద్దలవలన వినియున్నాఁడ. [వినయముతో సమీపించి] ఇదె మీకు లవుని యారావలతో ప్రణామ పర్యాయము.

అరుంధతీ జనకులు.—కల్యాణుఁడా! ఆయుష్మంతుఁడవు కమ్ము.

కౌస.—బిడ్డా, చిరకాలము జీవింపుము

అరుం.—రా రమ్ము పట్టీ [అని లవుని ఒడిలో కూర్చుండఁబెట్టుకొని, అపవారించి] ఆహా! ఒడిమాత్రమేగాక చిరకాలమునకు నా మనోరథముకూడ సంపూర్ణమయినది.

కౌస.—బాలక, ఇటకును కొంచెము రమ్ము [అని తొమ్మున నిడుకొని] అహో అలంతిగ విరియుచున్న నల్లగలువవలె శ్యామలోజ్జ్వల మైన దేహబంధంబుచేతనే గాక తామర యకరువులను గ్రసించి మధురకంఠ మైన రాజమరాళంపు నినాదమువోలె దీర్ఘ దీర్ఘంబైన స్వరము చేత సయితము ఈ నిసుఁగు రామభద్రునిం బోలుచున్నాఁడు. వీని శరీర స్పర్శయు రామభద్రుని శరీర స్పర్శవలెనే నిండార విరిసిన పుండరీకపు లోపువలె మృదువుగా నున్నది. బిడ్డా, నీ ముఖచంద్రుని చూచెదను [గడ్డ మెత్తి సబాష్పాకూతముగా] రాజర్షి, కంటివా? నిపుణముగాఁ బరికించిన ఈ శిశువుముఖము నిశ్చయముగా కోడలి ముఖచంద్రునిం బోలియున్నది.

జన.—కంటిని సఖీ, కంటిని.

కౌస.—అహో నా హృదయము వెఱ్ఱి యెత్తినదానివలె ఏమేమొ తలంచుచు మిక్కిలి తేలిపోవుచున్నది.

జన.—

ఉ. బాలయు నల్లుఁడుఁ సకలభావములం బ్రతిబింబమై రనన్
బాలుని రూపకాంతులు విభాసిలుఁ, బుట్టువినీతి యల్లదే,
క్రాలును బల్కు నల్లె, యనఘం బనుభావము వారిదే యహో!
యేలొకొ హా! విధీ! పరువు లెత్తెడి నాచలబుద్ధి పైఁ బయిన్.

కౌస.—బాలకా, నీకు తల్లి యున్నదా? మీ నాయనను స్మరింతువా?

లవు.—లేదు.

కౌస.—అటయిన నీ వెవ్వరివాఁడవు?

లవు.—నేను వాల్మీకి భగవంతునివాఁడను.

కౌస.—ఓయి బాలకా, చెప్పవలసిన దానిని చక్కఁగా చెప్పుము.

లవు.—నాకు ఇంతయే యెఱుక.

[నేపథ్యమున]

ఓహో సైనికులారా, కుమారుఁడు చంద్రకేతువు ఆజ్ఞాపించుచున్నాఁడు—'ఎవ్వరును తపోవన సమీప ప్రదేశములను ఆక్రమింపఁగూడదు,' అని.

అరుంధతీ జనకులు.—మేధ్యాశ్వ రక్షా ప్రసక్తిచే బాలుఁడు చంద్రకేతువు ఇపుడు వచ్చి చూడ నయినాఁడు. అహో పుణ్యదినము!

కౌస.—వత్స లక్ష్మణుని పుత్త్రకుఁడు ఆజ్ఞాపించుచున్నాఁ డని అమృతబిందు సుందరములు అక్షరములు వినఁబడుచున్నవి.

లవు.—అయ్యా, ఎవ రితఁడు, చంద్రకేతుఁడు?

జన.—దశరథ పుత్త్రులను రామ లక్ష్మణులను ఎఱుఁగుదువా?

లవు.—ఎఱుఁగ కేమి? వారే రామాయణ కథా పురుషులు.

జన.—అటయిన నిది యెఱుఁగమి యెట్లు? ఆ లక్ష్మణుని కుమారుఁడు ఇతఁడు చంద్రకేతుఁడు.

లవు.—అటయిన నితఁడు ఊర్మిళ కొడుకు మిథిలాపతికి రాజర్షికి దౌహిత్త్రుఁడు

అరుం.—[నవ్వి] కుమారుఁడు కథా ప్రావీణ్యమును వెలిఁబుచ్చినాఁడు.

జన.—నీ విట్లు కథయందు ప్రవీణుఁడ వని, మఱి యడిగెదము చెప్పుము; ఆ దశరథ పుత్త్రులకు ఏయే పేరుల యపత్యములు ఏయే భార్యలయందు జనించినారు?

లవు.—ఈ కథాంశము మేము గాని ఒరులుగాని విన్నది గాదు.

జన.—ఏమి? కవి రచింపలేదా?

లవు.—రచించినాఁడుగాని ప్రకటింపలేదు. అందులోనే వేఱు సందర్భమున ఏదో యొక భాగమును రసోత్కటమును అభినయార్హముగా రచించినాఁడు. దానిని భగవంతుఁడు వాల్మీకి తనచేతితో స్వయముగా లిఖించి నృత్త గీత వాద్య ప్రయోగ సూత్రధారునికి భరతమునికి పంపినాఁడు.

జన.—ఎందులకు?

లవు.—ఆ భగవంతుఁడు దానిని అచ్చరలచేత ఆడించునుగాక యని.

జన.—ఇదంతయు మాకు ఆశ్చర్యముగా నున్నది.

లవు.—సుగృహీత నామధేయునికి వాల్మీకి భగవంతునికి దానియందు అస్థ కడు దొడ్డది. కావుననే ఏ శిష్యులచేత నిచ్చి ఆ పుస్తకమును భరతాశ్రమమునకుం బంపినాఁడో, వారికి తోడుగా ప్రమాదోచ్ఛేదనమునకై ధనుష్పాణిని నా భ్రాతను పంపినాఁడు.

కౌస.—నీకు భ్రాతకూడఁ ఉన్నాఁడా?

లవు.—ఉన్నాఁడు, ఆర్యుఁడు కుశుఁ డని పేరు.

కౌస.—నీకు జ్యేష్ఠుఁ డని చెప్పిన ట్లయినది

లవు.—అవును, పుట్టుక క్రమములో ఆయన పెద్దనాఁడు

జన.—ఏమి ఆయుష్మంతులు కవలా?

లవు.—అవును.

జన.—వత్సా, చెప్పుము, ప్రకటించిన కథాభాగము ఎంతదనుక వచ్చినది?

లవు.—ఇట్టి పౌరాపవాదమునకు జడిసి రాజు వెడలఁగొడిచినదానిని దేవయజన సంభూతను సీతాదేవిని ఆసన్న ప్రసనవేదననే ఒంటిదానిఁగా అడవిలో వదలి లక్ష్మణుఁడు మరలిపోయెను.—అన్నంతదనుక.

కౌస.—హా! పట్టీ ముగ్ధా చంద్రముఖీ! ఇప్పుడు ఏకాకినివైన నీదు మైపుష్పమునకు ఎట్టి దైవదుర్విలాస విపాకము సంభవించినదో!

జన.—హా బిడ్డా!

మ. నవ ఘోరాభిభవంబునుం బొరసి, వెంటన్ గానుపుం బ్రొద్దు సం
భవమై, నోవులు తల్లడం బిడఁగఁ, గ్రవ్యాసి సంఘంబులన్
బవిరుల్ సుట్టఁగ, భీత వై నిజము నాపట్టీ 'ననుం గావు కా
వవె నా నాయన! యంచు న న్దలఁచుచున్ బల్గాఱు వాపోయితే!

లవు.—[అరుంధతిం గూర్చి] అమ్మా, వీ రెవరు?

అరుం.—ఈమె కౌసల్య, ఈయన జనకుఁడు.

[లవుఁడు బహుమాన ఖేదకౌతుకములతో కాంచును.

జన.—అహో గురాత్ములైన పౌరుల కరుణలేమి! అహో! రాజు రాముఁడు తొందరపడుట!

శా. ఈ విశసాశని ప్రహతి నెంతయు నారయ, నాక్రుధాగ్నికిన్
సావి యిదే భగాలు మని శాపమొ చాపమొ పూని మండఁగాన్;

కౌస.—భగవతీ, రక్షింపు రక్షింపు. సముదాయింపుము కుపితుని రాజర్షిని.

అరుం.—

తే. మానఘనుల కదే యవమానితులకుఁ
బ్రాజ్ఞ సమ్మత మగునట్టి పాచితంబు;
రాజ, నీ పట్టి కాఁడె శ్రీరాముఁ డనఁగ?
పాలనీయులు గారె కృపణులు ప్రజలు? ౨౨

జన.—

కా నవి రాముపైఁ, నతఁడు గాఁడె మదాత్మజభాండ? మాదటన్
బ్రోవక తప్పునే ద్విజని పోత జర ద్విక లాబలా తతిన్? ౨౩

వటువులు.—[సంభ్రమంబునం బ్రవేశించి] కుమార కుమార! గుఱ్ఱము గుఱ్ఱ మని ఒక భూత విశేషము జానపదములలో నుండు నని విందుముగదా, అది యిప్పుడు మనకడకు ప్రత్యక్షముగా వచ్చియున్నది!

లవు.—గుఱ్ఱ మని పశుశాస్త్రమందే గాక సంగ్రామశాస్త్రమందుఁ గూడఁ బఠితము. మఱి చెప్పుఁడు దాని స్వరూపమును.

వటు.—వినుము.

మ. వెనుక న్దోఁకను దాల్చు విప్పుగ, సదా వే దాని నాడించెడిన్,
మొనయున్ దీర్ఘముగాఁగఁ గంఠము, ఖురంబు ల్దానికి న్నాల్గె సూ,
తిను లేఁబచ్చిక, నామ్రమాత్రములుగా దించున్ శకృత్పిండముల్
చను దూర మ్మది, యేల వర్ణన? కనన్ జన్దెమ్ము, రా, రా, వెసన్.

[అని దఱిసి అజినమునుం జేతులనుం బట్టుకొని లాగుదురు.

లవు.—[సకౌతు కోపరోధ వినయముగా] పెద్దలారా, చూడుఁడు చూడుఁడు వీరు నన్ను లాగికొని పోవుచున్నారు. [త్వరగా పరిక్రమించును.

అరుంధతీ జనకులు.—ముద్దులాఁడు కుతూహలమును నెఱవేర్చుకొనును గాక.

కౌస.—భగవతీ, వీనిం గనుచుండనేని బ్రదుక నని తోఁచుచున్నది. కావున ఒండెడకేఁగి చూచెదనుఁ గాక అరుగుచున్న దీర్ఘాయువును.

అరుం.—వాఁడు కుతూహలంబున అప్పుడే దూర మేఁగినాఁడు, నీ కెట్లు కనఁబడును?

కంచుకి.—[ప్రవేశించి] భగవంతులు వాల్మీకివారు సెలవిచ్చినారు:—“దీనిని మీరు సుముహూర్తములో ఎఱింగెదరు;” అని.

జన.—ఇదేమో అతి గంభీరము కాఁగలదు. భగవతీ అరుంధతీ; సఖీ కౌసల్యా; ఆర్యుఁడా గృష్టీ, స్వయముగానే పోయి భగవంతుని ప్రాచేతసుని దర్శింతము.

[వృద్ధవర్గము నిష్క్రమించును.

వటు.—కుమారా, ఆ వింతను జూడుము.

లవు.—చూచితిని, గ్రహించితిని. నిశ్చయముగా నిది అశ్వమేధపు గుఱ్ఱము.

వటు.—అ దెట్లు తెలియును?

లవు.—ఓరి మూర్ఖులారా, చదివితిరే మఱి ఆకాండములో, ఏమి చూడరా? ప్రత్యేకము నూఱుగురు కవచధరులు దండాయుధులు తూణవంతులును రక్షకులు; అట్టివారితో మెండుకొనుచు ఈ దండు కనఁబడలేదా? నా మాట నమ్మలేరని పోయి అడుగుఁడు.

వటు.—ఓహోయి, ఎందులకయ్యా ఈ గుఱ్ఱము పరివారము గలదై సంచరించు చున్నది?

లవు.—[ఆసలో, ఆత్మగతము] అహా! అశ్వమేధ మనునది విశ్వవిజయులైన క్షత్రియులకు స్వమహిమ ప్రఖ్యాపకము ఇతర క్షత్రియుల నెల్ల నవమానించునది ఉత్కర్షము పరీక్షించు గొప్ప యొరగల్లు

[నేపథ్యమున]

తే. అశ్వ మిదె, కేతనం బిదె, యంతె గాక,
సప్తలోకైక వీరుఁడై ఖ్యాతలంబు
సదళముఖకులముగఁ జేసినట్టి ఱేని
వీర వాదంపుఁ జాటింపు విశ్వమునకు. ౨౫

లవు.—[వ్యథతోనుం బోలె] అహా! రగిలించుచున్నవి యక్షరములు!

వటు.—ఏమన్నాఁడు? ప్రాజ్ఞుఁడు గదా కుమారుఁడు.

లవు.—ఓహోయి, ఇట్లు పలికెదరే! పృథివిలో క్షత్రియులు లేరనకొన్నారా యేమి?

[నేపథ్యమున]

ఓరి! మహారాజునెదుర క్షత్రియు లెవరురా?

లవు.—ఛీ జాల్ములారా?

తే. ఉందురే నట్టివారు తా ముంద్రు గాక;
వింతగా నొం డి దేటి కీవెఱపుబొమ్మ?
ఏల పలుమాట? లిదె చూడుఁ, డీక్షణాన
మీ పతాకను నేను బల్మిని హరింతు. ౨౬

ఓరోరి వటువులారా, బెడ్డలతోఁ గొట్టి మరలింపుఁడు ఈ గుఱ్ఱమును, ఇది రోహిత మృగముల నడుమ దేబిరించుచు చరించునుగాక.

పురుషుఁడు.—[సక్రోధదర్పుఁడు ప్రవేశించి] ఛీ ఏమిరా యీ తుంటరితనము? ఏమి పలికితివి? ఉగ్రులు నిష్కరుణులు లెక్కకు మించినవారు ఆయుధీయులు, శిశువు పల్కినను గర్వితవాక్కును సహింపరు. శత్రువిమర్దనుఁడు రాజపుత్త్రుఁడు చంద్రకేతువు ప్రశాంతమయిన తూర్పు కాననమును కనం గుతూహలిత హృదయుఁడై పోయియున్న వాఁడు మరలి రాకముందే, ఈ చెట్లగుబురుదారిని త్వరితముగా పాఱిపొండి.

వటు.—కుమారుఁడా, ఈ గుఱ్ఱము జోలి మన కేల? నిన్ను ఆయుధీయ శ్రేణులు శస్త్రములు జళిపించుచు బెదరించుచున్నారు. ఇచటికి ఆశ్రమపదము దూరముగా నున్నది; కావున రమ్ము లేడి గంతులతో పాఱిపోవుదము.

లవు.—[నవ్వి] ఏమి శస్త్రములను జళిపింతురా! [వి ల్లెక్కు వెట్టుచు]

తే. జ్యారసన యుత్కటార్తిదంష్ట్రిలను జుట్టఁ
బ్రోద్గిర ద్ఘన ఘర్ఘర స్ఫూర్జనంబు
అశన సక్త కళ త్కృతాం తాస్య యంత్ర
జృంభ వికటోదరము గాత మీ ధనుస్సు. ౨౭

[యథోచితము పరిక్రమించి అందఱు నిష్క్రమింతురు.

కౌసల్యాజనకియోగ మను
చతుర్థాంకము సమాప్తము.

పంచమాంకము.

[నేపథ్యమున]

ఓహో సైనికులారా, దొరకినది దొరకినది ప్రాపు మనకు! ఇదిగో!

తే. దురము విని సత్వర సుమంత్రు తున్న వల్ల
దశ్వమునఁ దేర నుత్ఖాత హననములకుఁ
గోవిదార ధ్వజంబు వ్యాఘూర్ణితముగ,
బాసటగఁ జంద్రకేతువు వచ్చె మనకు. ౧

[అంతట సుమంత్రుఁడు తోలుచున్న రథమున చాపహస్తుఁడు సాశ్చర్యహర్ష సంభ్రముఁడు చంద్రకేతుఁడు ప్రవేశించును.]

చంద్రకేతువు.—ఆర్యుఁడా, సుమంత్రుఁడా, చూడుచూడు.

తే. అలఁతి కిన్కకుఁ గెంపార నాస్యలక్ష్మి,
వితత గుణ గుంజ దార్త్రి యూ వింటిచేతఁ
గోల్తలఁ గురియుఁ బంచశిఖుండు వీఁడు
వీర పోతుండు చములపై విశిఖహిమము. ౨

తే. ఒంటి మునిజనశిశువు సైన్యోదరమున
ననధిగత రఘువంశ నవాంకుర మనఁ,
గృత్త కరికటగ్రంథి తాంకృతి సమిద్ధ
విశిఖ నియుతుండు, నాకు బ ల్వేడ్క సేయు. ౩

సుమంత్రుఁడు.—ఆయుష్మంతుఁడా,

తే. అతిశయిత సుర దనుజ మహాప్రభావు
నీకె యెనగూపువాని నీ నిసుఁగుఁ గాంచి,
కుశికనందన మఖ రిపు విశసనమున,
ధనువు నెత్తిన రఘునందనుని స్మరింతు. ౪

చంద్ర.—ఒంటిగాని నితనిం గూర్చి పెక్కండ్రు పనిఁబడుటం గన నామదిలో లజ్జ పొడముచున్నది.

తే. వీని శిశు నొంటి రణధురా విస్ఫురాంశు
కందళ కరాళ శస్త్రభృద్ బృందములును
స్వర్ణ ఘంటికా ఝుణఝుణ త్స్యందనములు
దాన దుర్దిన గజవారిదములుఁ బొదివె. ౫

సుమం.—వత్సా, వీ రందఱు మొత్తముగాఁ బయిఁకొన్నను ఇతని నేమి సేయఁ గలరు? ఒక రొకరుగా నైనచోఁ జెప్పవలయునా!

చంద్ర.—ఆర్యా, త్వరగా తోలుము, త్వరగా తోలుము; ఏలన, ఇతఁడు మన యాశ్రిత జనమును మెండుగా పరిహార్పం దొడంగినాఁడు! అదె చూడు:—

మ. గిరికుంజేభము లాత్తకర్ణరుజతన్ గీపెట్టి ఘూర్ణిల్లఁగా,
గురుభేరీధ్వని పుష్టమున్ గుణ మహాఘోషంబుఁ బర్వించుచున్,
స్ఫుర దుగ్రోత్ప్లుత రుండముండములచే శూరుండు చేసెన్ గదే
పరితృప్యల్లయకాల పక్త్రవిఘస వ్యాకీర్ణలన్ భూములన్. ౬

సుమం.—[స్వగతము] ఇట్టి వీనితో నెట్లు బాలుని చంద్రకేతుని ద్వంద్వయుద్ధమున కంగీకరింతును? [ఆలోచించి] అట్లన్న నెట్లు? ఇక్ష్వాకు గృహ వృద్ధులము గదా మేము. దురము సంభవించినప్పుడు ఒండుగతి యేమి?

చంద్ర.—[విస్మయ లజ్జా సంభ్రమములతో] ఇసీ ఇసీ, నా సైన్యములు అన్ని కడలను విఱిగి పాఱుచున్నవి.

సుమం.—[రథవేగము నభినయించి] ఆయుష్మంతుఁడా, ఆ వీరుఁడు మాట విని కిపాటి చేరువకు వచ్చినాఁడు.

చంద్ర.—[విస్మృతి నభినయించి] ఆర్యా, ఆ చెప్పినవారు ఇతనిపే రేమని చెప్పినారు?

సుమం.—లవుఁ డని.

చంద్ర.—

తే. ఓలవా, యోమహాభుజ, యేల యిట్లు
సైనికులమీఁద నీకు నీసంభ్రమంబు?
నేన వచ్చితి నిదిగో నన్నే దఱియుము;
తేజము లయించుఁ గావుతఁ దేజమందు. ౭

సుమం.—కుమారా, చూడు:—

తే. నీవు చీరినమాత్రఁ గ్రేణించి తిరిగెఁ
బరిని ద్రచ్చుటమాని యీ బిరుదు నిసుఁగు,
ఘనరవమున కిభాళిమర్దనము మాని
వడిఁ దిరుగు దృప్త సింహశాబంబు వోలె. ౮

[అంతట వడిగా నుద్ధతముగా నడచుచు లవుఁడు ప్రవేశించును.]

లవుఁడు.—బళీ రాజకుమారా, బళి, సత్యముగా ఐక్ష్వాకుఁడవే సుమా నీవు. ఇదే నేనును వచ్చినవాఁడనే.

[నేపథ్యమున బలు కోలాహలము]

లవు.—[ఆవేగముతో మరలి] ఇసీ! విఱిగి పాఱియు మరలి వచ్చి కలనిం జొచ్చి చుట్టును ముట్టడించి సేనాపతులు నన్ను వేయుచున్నారు! ఛీ జాల్ములారా!

ఉ. అంతటఁ బేర్చు నీరణరసాకుల సంకుల సైన్యఘోష మ
త్యంతకరాళ మత్ప్రతిఘయం దవుతఁ గబళంబు తద్ద; క

ల్పాంత మరుద్ప్రేరిత మహార్ణవ వార్లహరీ ప్రపూర ము
ద్భ్రాంత కుభృ ద్ధతిక్షుభిత బాడబవహ్ని శిఖాతతిం బలే.

[అని పరిక్రమించును.

చంద్ర.—ఓహోయి కుమారుఁడా,

తే. ప్రియుఁడ వత్యద్భుత గుణాతిశయత, నాకు
దానఁ జెలి వౌదు, నాది యంతయును నీద,
అని యొనర్తేమి నిజ పరిజనము మీఁద?
దోర్బలకషంబు చంద్రకేతుండు రమ్ము. ౧౦

లవు.—[హర్ష సంభ్రమములతో మరలి] మహానుభావుఁ డీ సవితృవంశ కుమారుఁడు! అహో ప్రసన్న కర్కశ మీతని వీరవచన ప్రయోగము! కావున, వీరలతో నేమి? ఇతని నే గౌరవించెద.

[మరల నేపథ్యమున కలకలము.]

లవు.—[క్రోధనిర్వేదములతో] ఇసీ! ఈ పాపులు వీర సంవాదమునకు విఘ్న మాచరించుచు నన్ను ఖిలీకరించుచున్నారు! [అని వారింగూర్చి నడుచును.

చంద్ర.—ఆర్యా, చూడఁదగినదానిని దీనిని చూడుము:—

తే. మ్రోల నను సకుతుక దర్పమున గుఱి యిడి,
పిఱుఁద బలము లఱుమ, వీఁడు వింటి నెత్తి,
తాల్చు ద్వేధా సముత్థ వాతాభ్ర ప్రణున్న
మాఘవత చాపధర మేఘ మంజిమమును. ౧౧

సుమం. కుమారుఁడే యీతనిం జూడనైనను నేర్చును, నేను కేవలము విస్మయముచేత పరవశుఁడనై యున్నాను.

చంద్ర.—ఓహో రాజులారా,—

తే. వేనవే లొంటి, రథ గజ వీతిగతులు
పత్తిఁ, గవచులు మేధ్యచర్మోత్తరీయు,
ముదురువారలు లేమేని ముద్దునిసుఁగుఁ,
బైకొనెద రిది నన్నయే మీకు మాకు? ౧౨

లవు.—[మనోవ్యథతో] ఏమి యిసీ ఇతఁడు నన్ను కనికరించెడిని! [ఆలోచించి] కానీ, కాలహరణము తప్పించుటకై జృంభకాస్త్రముచే నిపుడు సైన్యములను మ్రానుపాటొందించెద. [అని ధ్యానము నభినయించును

సుమం.—ఏమి యిది! ఉన్నట్టే ఉండి సేనాకలకలము అణఁగిపోయినది! వత్సా, కుమారకుఁడు జృంభకాస్త్రము నభిమంత్రించినాఁ డని తలంచెదను.

చంద్ర.—అందులకు సందేహ మేమి?

తే. తమములయు మించులయు బెడిదంపుఁ బెనపు
కనెడు కంటిని గ్రస్తము క్తముగ నొంచు,
చిత్తరువువోలె మఱి దండు చేష్టఁ దక్కె;
జృంభకాస్త్రం బజితవీర్య మేచు నిజము. ౧౩

సుమం.—ఆశ్చర్య మాశ్చర్యము!

శా. పాతాళోదర సాంద్ర సంతమస గుంభ శ్యామముల్ వ్యక్తప
ద్దీప్తి జ్వాల కరాళ కద్రువులు పర్వెన్ జృంభకంబుల్ దివిన్
భూతాంతంబున నుద్ధతానిలము లున్మూలించి పైరువ్వ సం
ఖ్యాతీతాభ్రతటి త్కడారగుహ వింధ్యాగ్రంబులం బోలుచున్.

వీనికి జృంభకాస్త్రములు ఎట్లు వచ్చియుండును?

చంద్ర.—వాల్మీకి మహాముని వలననుండి యని తలంచెదను.

సుమం.—వత్సా, ఈయనకు అస్త్రములయందు వ్యవహారము లేదు, జృంభకముల యందు బొత్తిగా లేదు. ఎట్లన:—

తే. ఇవి యపత్యంబులు భృశాశ్వ ఋషికిఁ జూవె;
అతని నుండియె గాధేయు నధిగమించె.
నంత నాతని సంప్రదాయంబునలన
రామ భద్రునియందుఁ దిరంబు లయ్యె. ౧౪

చంద్ర.—ఇతరులు గూడ మేటి యుత్తములుగా పెరుఁగుచుండు సత్త్వప్రకాశములచే విరాజిల్లువారు, మంత్రద్రష్టలు స్వాయముగా కందురు.

సుమం.—వత్సా, హెచ్చరికగా నుండుము ప్రవీరుఁడు వచ్చినాఁడు!

కుమా.—[ఒం డొరులం గూర్చి] అహో ప్రియదర్శనుఁడు కుమారుఁడు! [స్నేహానురాగములతో కాంచి]

ఉ. ఆతత సద్గుణోచ్ఛ్రయమొ హారి మిథోవచన ప్రభావమో,
భూతజని ప్రసిద్ధ దృఢమూల మనఃస్థ చిరత్న మైత్రియో,
ఖ్యాతము గాక యుండ విధి యాఁపిన చేరువ బంధుభావమో
యీతనిఁ గాంచినంత రచియించెఁ దదేకమయంబు నామదిన్.

సుమం.—ప్రాయికముగా ఇది త్రివిధకర్మము, ఏదన—ఒక్కొక్కనియందు రస మయం బగు ప్రీతి జనించుట. దీనికే లౌకికులు తారామైత్రి మనియు చక్షూరాగ మనియు వ్యవహరింతురు. దానిని త్రోసి వైవరాని ప్రమాణముగా పెద్దలు పక్కాణింతురు.

తే. హేతుశూన్యం బయిన పక్షపాతమునకుఁ
గలుగ దెట్టకునే భంగకారణంబు
స్నేహమయతంతు వయ్యది చెదరనీక
లోని మర్మాళిఁ గుట్టు నమూనపటిమ. ౧౮

కుమారులు.—[ఒండొరులం గూర్చి]

తే. మెఱుఁగిడిన రాజపట్టంపుమించు మించు
నీ వపువు సంపగములలో నెట్లు నొంతు?
ఇది దొరకినంతఁ బరిరంభ కేచ్ఛచేతఁ
బులక నిబిరీస మయ్యె నామూర్తి యెల్ల. ౧౯

ఉ. కైదువు నెత్త కేకరణిఁ గ్రాంత పరాక్రము ముట్టఁగా నగుఁ?
గైదువె యాత్త గోచరముకాని ప్రవీరునిమీఁద నేటి కో?
కైదువు గొన్నవీని కనిఁ గాక తొలంగిన వీఁడె యే మనుఁ?
హా! దవు సేయు వీరసమయం పురసోద్ధతి స్నేహమార్గముఁ.

సుమం.—[లవునిఁ గాంచి, సబాష్పము ఆత్మగతము] హృదయమా! ఏమి వేఱు తెఱఁగున వికల్పించెదవు!

తే. ఎది మనోరథముల కెల్లఁ దా బీజంబొ,
దైవ మాదిలోనె దానిఁ గొనియె,
తీవఁ గమిచి మున్ను తెమలించి వైచినఁ
బూవుమొగ్గ యెట్లు పొడముఁ బిదప. ౨౦

చంద్ర.—ఆర్యా సుమంత్రుఁడా, తేరు దిగియెదను.

సుమం.—ఎందుల కట్లు చేసెదవు?

చంద్ర.—ఏల యన నీ వీరపురుషుఁడు దానం బూజితుఁ డగును, అదియుంగాక ఆర్యా, క్షత్త్రధర్మంబును పరిపాలితం బగును.—"రథస్థులు పాదచారునితో పోరరు" అని గదా శాస్త్రజ్ఞులు పల్కుదురు.

సుమం.—[ఆత్మగతము] అయ్యో నాకు కష్టము సంభవించినది.

తే. న్యాయ్య మైనయట్టి యాచారమున కెట్లు
హాదన నన్నుఁ బోఁటి యడ్డు వెట్టు?
అట్లు సేయ గొండె ననుమతించెదు నెట్లు
సాహసైకరసవశంపుఁ గ్రియకు? ౨౧

చంద్ర.—మా నాయనగారు కూడ వారి నాయనగారి సఖుని ధర్మసంశయముల యందు ఆర్యునే అడుగుదురే, అట్లుండ ఏల ఆర్యా ఆలోచించెదవు?

సుమం.—ఆయుష్మంతుఁడా, ధర్మ సమ్మతముగానే నీవు సమకట్టితివి.

క. ఇది సంగ్రామ న్యాయం,
బిది సూవె సనాతనంపు టీడిత ధర్మం,
బిది పౌరుష చారిత్రపుఁ
బదవి సుమా యనయము రఘుపంచాస్యులకున్. ౨౨

చంద్ర.—ఆర్యుని వచనము సాటి లేనిది.

క. ఇతిహాసంబు పురాణము
శ్రుతి స్మృతి ప్రోక్త ధర్మసూక్ష్మ క్రమముల్
మతిలో నననయము మీకే
స్థితిఁ గొనును రఘుప్రవరుల స్థితితోఁ గూడన్. ౨౩

సుమం.—[స్నేహముతోఁ గవుంగిలించి]

తే. నిన్న మొన్నటి నిసుఁగ వౌ మన్నిగొనిరొ,
నీజనకుఁ డింద్రజిత్తునే; నేఁటి కతని
పట్టివి ప్రవీర వృత్తంబు పట్టితీవు;
బాపు దశరథకుల మొందెఁ బో ప్రతిష్ఠ! ౨౪

చంద్ర.—[కష్టముతో]

తే. ఇనకుల జ్యేష్ఠుఁడు ప్రతిష్ఠ నెనయకుండ
మాకులమునఁ బ్రతిష్ఠ యన్మాట యేడ?
నని యలందురుచుందురే యాత్మలందు
మాన కితరులు మువ్వురు మాజనకులు. ౨౫

సుమం.—చంద్రకేతుని యీ వచనములు హృదయ మర్మములను విదారించు చున్నవి!

లవు.—అహో! రసము మిశ్రీభూతముగా నున్నది!

మ. నెలను విభావితాన మహనీయుఁ గుముద్వతి యెట్లొ యట్లె యీ
చెలువుని నాదుదృష్టి దరిసించి ముదంబుధి నోలలాడెడిన్;
కలిత ఝుణత్క్రియా క్వణిత కార్ముక మీభుజ మన్ననో సము
జ్జ్వలిత కరాళి తోల్బణరసం బనయం బనికే ప్రియంపడున్. ౨౬

చంద్ర.—[దిగుచు] ఆర్య, సావిత్రుఁడను చంద్రకేతుఁడను అభివాదనము చేయుచున్నాను.

కుమం.—

తే. అజిత మూర్జస్వి పుణ్యంబు నైన తేజు
నీకునుం దొల్లిటి కకుత్స్థునికిని బోలె
కొఱవడని శ్రేయములకుఁగాఁ గూర్చుఁగాత
శాశ్వతుఁడు కిటివేల్పు ప్రసన్నుఁ డగుచు. ౨౭

సుతేయు:—

సీ. త్రయ్యాత్మ దేవుండు త్వద్గోత్రకందంబు
సవిత గాచుత నిన్ను బవరమందు,
గురుఁడు నీకును నీదు గురులకు నైతె మా
శీర్వదించుత నిన్ నసిష్ఠమౌని,
వార్ధక్ శ్రవసములు వైన తేయంబులు
సామీరణములు వైశ్వానరములు
ప్రాచేతసములు నౌ బలపరాక్రమములు
నీయందుఁ దిరములై నెగడుఁగాక,
తే. అన్నిటికి హెచ్చుగా నీకు నచ్చుఁగాత
జయము శ్రీరామ లక్ష్మణ శయవిహారి
చాపశింజినిఁ బుట్టి రక్షఃపరిబృఢు
మానస మగల్చు ఠంకార మంత్రఘోష. ౨౮

లవు.—కుమారా, నీవు రథమందుండిననే మిక్కిలి శోభించెదవు. పలదు, అత్యాదరము పలదు.

చంద్ర.—అటయిన మహాభాగుఁడు వేఱొండు రథము నలంకరించుఁగావుత.

లవు.—ఆర్యా, తే రక్షింపుము రాజపుత్త్రిని.

సుమం.—నీవును చంద్రకేతుని వచనము నంగీకరింపుము.

లవు.—నిజోపకరణముల నుపయోగించుటకు విచారమేల? కాని మేము అడవిలోఁ బెరిఁగినవారము, రథచర్య నెఱుంగము.

సుమం.—వత్సా, దర్ప సౌజన్యములకు తగినట్లు ఆచరించుటకు ఎఱుఁగుదువోయి. ఇట్టి నిన్ను ఐక్ష్వాకుఁడు రాజు రామభద్రుఁడు చూచినచో స్నేహముచేత అతని హృదయము కరంగి ప్రవహించును.

లవు.—ఆర్యా, ఆ రాజర్షి దొడ్డవాఁ డని వినికి. [సలజ్జముగానం బోలె]

ఉ. ఏమును నీక్రియన్ గ్రతుల కెగ్గొనరించెడుపాటి గాము సూ;
భూమిపు నెవ్వఁ డాయన నపూర్వ గుణోజ్జ్వలు మెచ్చఁడైనను
ఆమెయి సర్వబాహుజ భుజోజము ధిక్కృతిసేయు నశ్వ ర
క్షా మను జాతివాదము వికారము గొల్పెను మానసంబునన్.

చంద్ర.—[సస్మితము] ఏమి నీకు నాయనప్రతాపోత్కర్షమందును అసహనమా!

లవు.—అసహన ముండుఁగాక లేకుండుఁగాక. ఒకటి యడిగెదను. ఆ రాజును రాఘవుని దాంతుఁడని విందుము. ఆయన తాను గర్వితుఁడు గాఁడు, తత్ప్రజలయందును గర్వము కలుగదు. అట్లుండ అతని మనుష్యులు రాక్షసవాక్కులను పలుకుచున్నారేమి?

ఆ. ఋషులు వెట్ట్రనుడువు వృత్తుని నుడువును
జాటినారు రాక్షసం బటంచు;
ఎల్ల వైరములకు నల్లదే తల్లి సూ,
ఎల్ల లోకముల కదే యలక్ష్మి. ౩౦

ఇట్లని గదా దానిని నిందింతురు. ఇతరము నిట్లు స్తుతింతురు:—

తే. కోర్కులను బిండు, దురితముఁ గూలఁ ద్రెమ్ము,
నీనుఁ గీర్తి, నలక్ష్మిని బో నదల్చు;
దాని మంగళములమాత సూనృతోక్తి
ధీరులు వచింపుదురు కామధేను వంచు. ౩౧

సుమం.—పావన స్వభావుఁ డీకుమారుఁడు వాల్మీకి శిష్యుఁడు. ఋషి యొసంగిన సంస్కారముచేత కరము సమ్మత మగుదానిం బలుకుచున్నాఁడు.

లవు.—చంద్రకేతుఁడా, నీ వంటివే "నాయన ప్రతాపోత్కర్షమందు సయితము నీకు అసహనమా" అని, దానింగూర్చి యడిగెదను:—నియత విషయములా ఏమి క్షత్త్ర ధర్మములు?

సుమం.—ఐక్ష్వాకుని దేవుని ఎఱుంగవు. కావున, అతి ప్రసంగము మానుము.

క. ఎక్కటివై సైనికులను
జక్కాడితి బిరుదు మెఱసి, సత్యము; కానీ.
యక్కజుని జామదగ్న్యుని
నుక్కు మడఁచినతని నీకు నొప్పునె యాడఁగ. 3౨

లవు.—[సహాసము] ఆర్యా, ఆ రాజు జామదగ్న్యుని దమించినాఁడని ఏమి పెద్ద వాదముగా నున్నదే!

తే. నిజము వాక్కున వీర్యంబు ద్విజుల కుండు,
బాహు వీర్యంబొ యది యుండు బాహుజులకు,
జామదగ్న్యుండు పాఱుండు శస్త్ర మంటె,
నతని నణఁచిన యారాజు నుతికిఁ దగునె? 33

చంద్ర.—[వ్యథతోనుంబోలె] అయ్య ఆర్యా, ఏల యీ మాట పై మాట!

ఉ. ఈతఁ డెవండొ యిప్పుడె మహిన్ వెలసెన్ బురుషుండు క్రొత్తగా!
నీతఁడు వీరుఁగాఁ గొనఁ డటే భగవానుని జామదగ్న్యునిన్!
ఆతత సప్తలోక సతతాభయదాన ధురంధరంబు వి
శ్వాతిగ తాతపుణ్య చరితాద్భుత మేని యెఱుంగఁ డయ్యరే! 3౪

లవు.—రఘునాథుని చరితమును మహిమను ఎవఁ డెఱుంగఁడు. చెప్పినం గొంచెము చెప్పవలసినదియుం గలదు. అది యేని ఎందులకులే!

ఉ. ఉందురు జ్యాయసుల్ తడవ నొప్పదు వారిచరిత్ర ముండ నీ;
సుందుని నాతిఁ గూల్చిన విశుద్ధయశోనిధుల మ్మహామహుల్;
ముందడుగుల్ ఖరాజి నవి మూఁడకుంగొ భయముల్ సెలంగవే?
యింద్రజు నేయునేరుపును నెల్ల జనంబులు మెచ్చుకొన్నదే! 3౫

చంద్ర.—తాతదూష భిన్నమర్యాదుఁడా! అతిగా ప్రేలుచున్నావు!

లవు.—ఆహో, నా మీఁదనే బొమలు ముడించినాఁడే!

సుమం.—వీరి కోపము రేఁగినది, కావున నే.

మ. తలకట్టుగా గుదియించుఁ గ్రోధజని తోత్కంపంబు, స్ఫారాంబకం
బులు రక్తోత్పలకల్పముల్ స్వయముగాఁ బొందెన్ బయిన్ రక్తిమన్,
పొలుచున్ వక్త్ర మకాండతాండవ కన ద్భ్రూభ్రియుగ్మ భంగంబుచే
నెల నుత్ఫుల్లకళంకమున్ నలము నున్నిద్రాళినిం బోలుచున్. ౩౬

కుమారులు.—మఱి యిటనుండి పోరాటమునకుం దగిన తావునకు నడుతము.

[అని యందఱు నిష్క్రమింతురు.

కుమార విక్రమ మనెడి

పంచమాంకము సమాప్తము.

విష్కంభము.

[అంతట ఉజ్జ్వలం బగు విమానమున విద్యాధర మిథునము ప్రవేశించును.]

విద్యాధరుఁడు.—ఏమి యీయాశ్చర్యము! ఈ సూర్యవంశ కుమారుల దబ్బాటు పోరితములో క్షాత్త్రలక్ష్మి ప్రజ్వలిత మగుడు తదీయ విక్రాంత చర్యలు దేవాసురులనుం గూడ అబ్బురంబొందించి తబ్బిబ్బు గొల్పుచున్నవి. అది యెట్లన్న—ప్రేయసీ, చూడు చూడు.

తే. క్వణిత కింకిణీ ఝుణఝుణ త్కంకణమున
గుదుగుణాటనీ కృత కరాళ రణితమున
వింట గొరకలు గురియు నీవీరుల యని
భువన భీషణ మేచు నద్భుతము మీఱ. ౧

క. ఇరువుర కల్యాణముకై
శరధర గంభీర గర్జచాడ్పున నులియన్
సుర దుందుభు లివె కడుకొని
దురదుర నభమందు దుందు దుందు మ్మనుచున్. ౨

కావున నిపుడు ఎడతెంపు లేక వీరిపై నిండార విరిసిన యందంపుఁ బసిండి నెత్తమ్ముల దట్టంపుఁ దంపరలతోడను, కల్ప వృక్షముల మణిక్రొమ్మొగ్గ మొత్తముల తేనె బొట్టులతోడను నింపారునట్టి పూలవాన గురియుంగాక.

విద్యాధరి.—అటయితే ఏమి యిది ఆకస్మికంగా పేలిన మెఱుపు తీగలపిండు మూలంగా క్షణంలో ఆకాశమంతా పసుపు పాతినట్లయినది!

విద్యాధరుఁడు.—ఇ దేమి యిప్పుడు!—.

క. సురశిల్పి నిజదుహితకై
తరువడినిడ సుడియు చెరియు తరణిమహస్సో?
స్మరహరుని ఫాల దేశముఁ
బొరసిన చిచ్చులుకుకంటి పుటభేదంబో? 3

[ఆలోచించి] ఆ తెలిసినది. బాలుఁడు చంద్రకేతువు ఆగ్నేయాస్త్రమును ప్రయోగించినాఁడు. ఇది దాని నిప్పుకుప్పలు పర్వువెల్లినము. అట్లే ఇపుడు:—

తే. కమరి డా ల్జల్లులును గస్సురములు గాఁగ
నోహటిల్లి పఱచె వెస ద్యోరథాళి.
కేతన పటాంచలములందుఁ గీలలొందె
మస్సృణ ఘుస్సృణచ్ఛురణ విభ్రమమును క్షణము. ౪

అహో! లేచనే లేచినాఁడే గండుమీఁలు పిడుగుఁ దునియలవలె బెట్టిదంబులగు మిడుంగురుల విరివితో, నిడుద మొత్తములుగా నెగఁ బ్రాఁకి నాకుచున్న జ్వాలల సంభారములతో భయంకరుఁడై యగ్ని భగవంతుఁడు! ఇతని వేఁడి ఇక్కడికిని దుస్సహముగానే యున్నది. కావున ప్రియను నా యుత్తరీయముఁ గప్పి నవ్వుగాఁ బోయెదను.

[అట్లు చేయును.

విద్యాధరి.—బాపురే! విశాలంపు మంత్తైసరంపు నున్నని నిండుతాకుడునంటి నాథుని నెమ్మేని తాకుడుచేత సంతోషాన కళ్లు మూతపడి నా వేఁడి ఆఱిపోయినట్లుంది.

విద్యాధరుఁడు—ప్రాణేశ్వరీ, ఇట నేనేమి చేసితిని? అయినను,

క. ఎది ప్రియజన మగు నెవరికి,
నది యేమో వింతద్రవ్య మగు వారిలకున్;
అది తా నేమియుఁ జేయక,
విదుల్చు దుఃఖములఁ సౌఖ్య వితతులచేతన్. ౫

విద్యాధరి.—ఏమి యిది! ఎడంలేక దువాళిస్తూ సుడులుపడుతూవున్న మెఱుపు తీగలనేటి సొంపుల యలంకారంతో, పొగరొక్కన్న నెమళ్ల మెడలలాగ శ్యామలమైన నీటి మబ్బులు ఆకాశమంతా ఆవరించినవి?

విద్యాధరుఁడు.—సఖి, లవ కుమారుఁడు ప్రయోగించిన వారుణాస్త్రంపుఁ బ్రభావముసుమా యిది! ఏమీ! తెఱపి లేక కురిసిన జలధారా సహస్రములు ఒక్కుమ్మడిగా పడుటచేత ఆగ్నేయాస్త్రము ఆఱిపోయినది!

విద్యాధరి.—ఇది నాకు ప్రియము.

విద్యాధరుఁడు.—హా! ఏదైనను మిక్కుటమగుచో నిది చెఱుపే. ఎట్లన—ప్రాణిలోకమెల్ల పెనుగాలి పెట్టెడి క్షోభచేత లోఁతుగా నలుముచున్న మేఘములచేత దట్టమయిన యంధకారములో బద్ధమై,—ఒక్కుమ్మడిగా విశ్వము నెల్ల మ్రింగ నుంకించుచు వెడలుపుగా భయంకరమైన నోటిని తెఱచిన నీలకంఠుని కంఠకుహరములో నూరలుచున్నదియుం బోలెను, యుగాంత కాలపు యోగనిద్రా నిరుద్ధ నయనద్వయుం డయిన నారాయణుని యుదరంబులోం జొచ్చినదియుం బోలెను, కంపిల్లుచున్నది. బళి! వత్సా చంద్రకేతూ, బళి! సమయమునకు వాయవ్యాస్త్రమును బ్రయోగించితివి. దానివలన,—

ఆ. పలు విరస్త్రములును బరమాస్త్ర లోపలఁ
దలివిచే లయించు తెఱఁగు దోఁప,
నెక్కుడైనొ లయించె లెక్కకు నెక్కఁ. హా
కార్మొగుళ్లు విసరుగాడ్పుచేత. ౬

విద్యాధరి.—నాథా, ఎవరీయన, సరిగా నస్త్రం చేస్తే అస్త్రాలించలమును ఆడిస్తూ దూరంగున్నచే సైన్యాని సాంఘలతోటి యుద్ధ వ్యాపారాన్ని మానిపిస్తూ ఈ గుర్రాల్ని విమానం నుంచి దిగుతున్నాడు?

విద్యాధరుఁడు.—చూచి, ఈయన శ్రీరామచంద్రుఁడు శంబూకవధము గావించి మరలినాఁడు.

తే. ఆ మహాపురుషుని శబ్దమాలకించి
దాని మన్నించి లవుఁడు యుద్ధంబు మానెఁ,
జంద్రకేతుండు ప్రణమిల్లె సంభ్రమమున;
శుభము రాఁ బొందుఁ గావుత సుతులఁ గూడి. ౭

కాన మన మిందుండి వెడలి పోవుదము. [నిష్క్రమింతురు.

విష్కంభకము సమాప్తము.

షష్ఠాంకము.

[అంతట రాముఁడు, లవుఁడు, ప్రణతుఁడు చంద్రకేతువును ప్రవేశింతురు.]

రాముఁడు.—[పుష్పకమునుండి దిగుచు]

తే. చంద్రకేతుండ, రవికుల చంద్రముఁడ,
కడునడిగ రమ్ము నను బిగ్గఁ గౌఁగిలింపు;
హిమశకలశీత భవదంగకములచేత
నాఱుఁగాత నా చిత్త దాహంబు గూడ. ౧

[లేచి, ప్రేమతో కవుంగిలించి] దివ్యాస్త్రధారి దేహమువానికి నీవు కుశలమా?

చంద్ర.—అత్యద్భుత క్రియాదుఁడును ప్రియవయస్యుఁడును నగు లవుని స్నేహ భాగ్యము దొరకినందున కుశలము. కావున విన్నవించుకొనెదను—నాయనగారు ఈ వీర ప్రకాండుని చిన్నఁగానేగాని, అంతకన్న ప్రేమతో నిండుకంటితోఁగాని చూడవలయును—అని.

రాము.—[లవుని నిరూపించి], సంతోషము. నీ కోరినాఁడు ఈ బాలుఁడు అతి గంభీరాకారుఁడుగా నున్నాఁడు.

ఉ. ప్రోవఁగ లోక సంఘమును మూర్తి ధరించిన యస్త్రవేదమో?
కావఁగ బ్రహ్మకోశమును గాయము దాల్చిన క్షాత్త్ర ధర్మమో?
ప్రోవఁ సమస్త శక్తులకు నెలవు తానెమొ సద్గుణ రత్నపాళికిన్?
శ్రీ విలసిల్ల దృశ్యతఁ జరించు జగత్సుకృతైకరాశియో? ౨

లవు.—అహో! పుణ్యప్రభావ సంపన్నుఁడైన యీ మహాపురుషుఁడు—

తే. నిర్వృతి స్నేహ భక్తు లన్వితయమునకు
వింగడం బైనయట్టిది వేశ్మ మొకటి.
ప్రాగ్రహారమైన యట్టి ధర్మం బోసంగు
సంప్రసాదంబు స్వరూపసంచరంబు! 3

ఆశ్చర్యము.—

ఉ. వైరము శాంతమయ్యె, శమనర్థక మారిన మబ్బెఁ, బ్రబ్బి పొం
గారెడు గర్వమ స్తమితమయ్యె, వినమ్రత నన్నుఁ గుంచెడిన్,
దారుణ నీయనం గన నదఃప్రవణుండన నైతి నద్దిరా!
యూరయఁ దీర్ఘము ల్బలె మహార్ఘ విభూతియుతుల్ మహాజనుల్.

రాము.—ఏమి యిది! ఒక్కుమ్మడినే దుఃఖశాంతి కలిగించుచున్నాఁడు! ఏ నిమిత్తముననో అంతరాత్మను స్నేహము నొందించుచున్నాఁడు! కాక; స్నేహమఁట నిమిత్త సవ్యపేక్షమఁట! ఇది పరస్పర పరాహతముగదా? అట్లే.—

ఆ. గూఢహేతు వేదొ కూర్చును వస్తుల,
బహిరుపాధిఁ బ్రీతి బలసికొనదు,
ప్రొద్దు పొడిచినంత పుండరీకము పూచు,
నెలమణియుఁ గరంగు నెలయుఁ దోఁప. ౫

లవు.—చంద్రకేతూ, వీ రెవరు?

చంద్ర.—ప్రియవయస్యా. మా నాయనగారు గదా.

లవు.—అటయిన నాకును గురుస్థానమునట్టి అట్లే; ఏలన, ప్రియవయస్యా అంటివి గావున. కాని, నీకు ఈ పేరం బరఁగువారు రామాయణకథాపురుషులు పూజ్యులు నల్వురు గదా. అందు విశేషముం జెప్పుము.

చంద్ర.—ఓయి, పెదనాయనగా రని యెఱుంగుము.

లవు.—[ఉల్లాసముతో] ఏమీ! రఘునాథుఁడా? సంతోషము! నేఁడు సుప్రభాతము; ఏల యన, ఈ దేవుని కంటిని. [సవినయ కౌతుకముగా చూచి] నాయనా, ప్రాచేతస శిష్యుఁడు లవుఁడు అభివాదము చేయుచున్నాఁడు.

రాము.—ఆయుష్మంతుఁడా, రా రమ్ము. [అని సస్నేహముగా కవుంగిలించి] ఓయి బాలకా, వలదు అభివినయము వలదు. పలుమాఱు చిక్కఁగా నన్ను కౌఁగిలింపుము.

తే. విరియు నెత్తమ్మిలోఁ గేసరవిభవ మొప్పఁ
బీన మృదు మసృణంబగు నీమేని తాఁకు
నాకు నుడి మేర లేని సంతసం మొసఁగుఁ
జంద్రచందన నిష్యంద జడము వత్స. ౬

లవు.—[స్వగతము] నాపై వీరికి ఇట్టి నిష్కారణ స్నేహము. నేనన్ననో తెలియక వీరికి ద్రోహ మాచరించితిని, అమోఘ మెత్తురంగమును దురుద్యోగమును వహించితిని. [ప్రకాశము] లవుని బాలిశత్వమును నాయనగారు మన్నింపవలయును.

రాము.—వత్సా, నీవు ఏమి యపరాధము చేసితివి?

చంద్ర.—గుఱ్ఱము వెంట వచ్చినవారు నాయనగారి ప్రతాపమును వెల్లడింపఁగా వీరుఁడు వీరము చూపినాఁడు.

రాము.—ఇది క్షత్రియునకు అలంకారము గదా.

ఉ. తేజుగలాఁడు పర్వునారు తేజము నోర్వఁడు; వాని కద్దియే
భ్రాజిలుఁ దెచ్చికోని నిజభావముగాఁ బ్రకృతి ప్రరూఢతన్;
జేజె యినుం డజస్రము రుచిప్రకరంబులతో జ్వలించుచున్,
దేజముఁ జిత్రభానుశిల ధిక్కృతముంబలెఁ గ్రక్కుఁ జూడవే. ౨

చంద్ర.—ఈ వీరుని యసహనముకూడ శోభించుచున్నదే. నాయనగారు చూడవల యును, ప్రియవయస్యుఁడు ప్రయోగించిన జృంభకాస్త్రములచే సైన్యములు అంతటను కదలక స్తంభించి యున్నవి!

రాము.—వత్సా, లవా, అస్త్రము నుపసంహరింపుము. నీవును చంద్రకేతూ, చేరవ దక్కి దిగులొంది యున్న బలములను ఓదార్పుము.

లవు.—నాయనగారు ఆజ్ఞాపించినట్లు. [అని ధ్యానమును అభినయించును.

చంద్ర.—నాయన యాజ్ఞ. [అని నిష్క్రమించును.

లవు.—శాంతించినది అస్త్రము.

రాము.—వత్సా, సరహస్య ప్రయోగ సంహారము లస్త్రములు సంప్రదాయము కలవి.

ఆ. బ్రహ్మహితముకొఱకు బ్రహ్మాదు లాద్యులు
వేలు వర్షములు తపించి గురులు
ఆత్మ తేజములని యస్త్రములుగ నిని
ఘనత పోమయములఁ గాంచినారు. ౩

అట్టి యీ మంత్రపారాయణోపనిషత్తును భగవానుఁడు కృశాశ్వుఁడు సహస్రాధిక సంవత్సరముల శిష్యుఁ డయిన కౌశికునికి విశ్వామిత్రునికి ఇచ్చినాఁడు. ఆ భగవంతుఁడు నాకు నిచ్చినాఁడు. ఇది వీని క్రమము కుమారునికి వచ్చె ఏ సంప్రదాయమున వచ్చినదో అడిగెదను.

లవు.—మా యిరువురకు అస్త్రములు స్వతః ప్రకాశములు.

రాము.—[ఆలోచించి] ఏల యట్లు సంభవింపరాదు? ఇది ఏదో దొడ్డ పుణ్యపుం బరిపాకముచేఁ గలిగిన మహిమ గానోపు. ఇరువురకు అంటివే అది యేమి?

లవు.—మేము ఇరువురము కవలవాండ్రము భ్రాతలము.

రాము.—అటయిన రెండవవాఁ డెవరు?

[నేపథ్యమున]

భాండాయనా, భాండాయనా,

తే. నృపచములతోడ దీర్ఘాయునికి లవునికిఁ
జివ్వ యంటివా? యూ నని చెప్పెదె సఖ?

జగతి నణఁగుత నధిరాజశబ్ద మిపుడు,
క్షత్త్రశస్త్రాగ్ను లిప్పుడు శమము గనుత. ౯

రాము.—

తే. ఎవఁ డితం డింద్రమణి శితిచ్ఛవి లలితుఁడు?
శబ్ద మాత్రానఁ బులకదంశనుని నన్ను
నభినవశ్యామ జలదగర్జైక నిమిష
బద్ధకలిక కదంబడంబరునిఁ జేసె. ౧౦

లవు.—ఈయన నా యన్నయ్యగారు, కుశుఁ డని పేరు. భరతాశ్రమమునుండి మరలి వచ్చినాఁడు.

రాము.—వత్సా, ఆయుష్మంతు నీతని ఇటకుం బిలువుము.

లవు.—అట్లే. [అని పరిక్రమించును.

[అంతట కుశుఁడు ప్రవేశించును]

కుశుఁడు.—[అద్భుత ధైర్య హర్షములతో ధనుస్సును ఆస్ఫాలించుచు]

సీ. వైవస్వతుని భగవాను మనువుఁ దొట్టి
యేనృపుల్ త్రైలోక్య హితముపొంటె
నమరేంద్రునికి సతం బభయదక్షిణ లిచ్చి
లీల నెల్లరడిగు ల్దీర్చినారొ,
ఏరాజవసులు ధర్మేతర చరితుల
నృపుల భస్మీకరించు కాలకుఁ
డమకుం బ్రకృతి సిద్ధధర్మం బయినయట్టి
విక్రమంబును జ్వలింపించినారొ,
తే. అట్టి సావిత్ర నృపులతో నాలమేని,
ధన్య మా నిది మద్భుజాగంటి సఖము
దీప్ర దివ్యాస్త్ర విస్ఫురత్త్రివ్రకీల
కాంక నీరాజితజ్యంబు కార్ముకంబు. ౧౧

[అని వికటముగా పరిక్రమించును.

రాము.—ఈ క్షత్త్రియ బాలునందు ఏదో అనిర్వచనీయ మైన పౌరుషాతిరేకము కలదు.

ఉ. చీరికి దృష్టి కైకొన దశేష జగత్త్రయ సత్త్వసారముం,
ధీరము నుద్ధతంబు గతి దిగ్గఁగఁ జేసెడిఁబోలె ధారుణిన్,
గౌరవ మూను వీఁడు గిరికైవడి బాలుఁడ యయ్యు, మాయురే!
వీరమొ దర్పమో యిటులు వీఁడయి యీదెస వచ్చుచున్నదో?

లవు.—అన్నకు జయము.

కుశు.—ఓయి ఆయుష్మంతుఁడా, ఏటి దీనాటు యుద్ధ మని?

లవు.—ఆ దేదో ఏపాటిలే. దృప్తభావము మాని, ఆర్యా, వీరియెడల వినయముతో వర్తింపుము.

కుశు.—అది యేల?

లవు.—మహారాజు రఘుపతి ఈతనివలె మనయందు నెయ్య మూని యున్నాఁడు. నిన్నుఁ జెంతఁ జూడ మిక్కిలి కోరుచున్నాఁడు.

కుశు.—[సతర్కముగా] అతఁడు రామాయణ కథానాయకుఁడు, బ్రహ్మాండమునకు రక్షకుఁడు.

లవు.—అవును.

కుశు.—ఆ మహాత్ముని పుణ్యదర్శనమును కోరవలసినది గదా. కాని, మనమిట్లు ఆయనను ఎటుల చూడవలయునో ఎఱుంగకున్నాఁడ.

లవు.—గురువునుంబోలె ఉపచార పూర్వకముగా దర్శింపవలయును.

కుశు.—అహో, అది యెట్లు?

లవు.—అత్యుదారుఁడు సుజనుఁడు చంద్రకేతుఁడు ఊర్మిళా పుత్త్రుఁడు నన్ను ప్రియవయస్యుఁడ నని సఖ్యముచేత చేరుచున్నాఁడు. కనుక ఆ సంబంధముచేత ఈ రాజర్షి మనకు ధర్మము ప్రకారము నాయన.

కుశు.—అట్లైన రాజన్యుని యెడలనైనను వినయము నిందనీయము గాదు.

లవు.—అన్నా, ఈ మహాపురుషునిం జూడుము, వీరి ప్రభావగాంభీర్యములు వీరి వివిధలోకాతీత సుచరితాతిశయములను సూచించుచున్నవి.

కుశు.—[చూచి]

తే. బాపురే! ప్రసాదాత్మ మీరూప మేమి!
పావన మహారె! గాఢ యనుభవ మేమి!
మాయురే! పాత్రమందు రామాయణకవి
భారతీదేవిఁ బ్రకటించె భాసురముగ. ౧౩

[సమీపించి] నాయనా, ప్రాచేతసాంతేవాసి కుశుఁడు అభివాదనము సేయుచున్నాఁడు.

రాము.—రా రమ్ము, ఆయుష్మంతుఁడా,

తే. అమృతపూరిత వారివాహంబు కరణి
స్నిగ్ధమును శ్యామలము నగు నీదు మేనిఁ
గౌఁగిటం బొదువంగ నుత్కంఠ గొంటి
వత్సలత్వంబుచేఁ బరవశ్య మొంది. ౧౪

[కౌఁగిలించి స్వగతము] ఈ బాలుఁడు ఎవరిపట్టి?

శా. సర్వాంగ స్రుతనైజ దేహజ గరిష్ఠస్నేహ సారంబొ? దృ
క్పర్వాకారముఁ దాల్చి వేర్పడిన మచ్చేతనా ధాతువో?
నిర్వృత్తుండొ ప్రహర్ష సంక్షుభిత హృత్స్నిగ్ధ స్రవౌఘంబుచేఁ?
బర్వించెన్ బలె వీఁడు కౌఁగిట సుధాప్రాస్రుతస్రవంతిన్ మెయిన్.

లవు.—నాయనా, చండాంశుఁడు నడిమింటికి వచ్చి ఫాలదేశముం గాల్చుచున్నాఁడు. కావున నిట నీ మద్దిక్రింద నాయన ఇంచుక సేపు కూర్చుండుఁగాక.

రాము.—వత్సా, నీ కిష్టమైనట్లు. [అంగలును పరిక్రమించి కూర్చుందురు.

రాము.—[స్వగతము]

ఆ. బళిర! ప్రశ్రయంబుఁ బాటించు మహిలోన
నడక, నిలుక, యాసనంబు మొదలు
భావములు వచించుఁ బరము సామ్రాజ్యంబుఁ
గుశునికి లవునికి నకుంఠితముగ. ౧౬

తే. సహజలక్ష్మీ విలాసముల్ చగురు గొల్పుఁ
బ్రతికల మనోరమంబు లౌ లక్షణములను,
అమలినం బగుమణిని నంశులవలె,
విరియు నత్తామరను దేనెబిందులవలె. ౧౭

ఈ బాలురయందు మెండుగా రఘుకుల మహాపురుషుల ఛాయను గాంచుచున్నాను.

తే. యువకపోతంపు మెడఁబోలె నొసలు కప్పు,
మూఁపు లెనసెడి నాఁబోతు మూఁపురమును,
సప్రసాద మృగేంద్ర నిశ్చలము దృష్టి,
స్వరము మంగళ మురజమాంసలు కలంబు. ౧౮

[నిపుణముగా పరికించి] ఆహా! ఈ యాకారము నన్నుఁ బోలుట మాత్రమే గాక,

చ. కనఁబడుచున్న వీరిశిశుయుగంబున నైపుణమీఱఁ జూచినన్
జనకజఁబోలు చందములు సైతము జానుగ నద్దియద్దియున్;
కనులకు వెండి కానఁబడు కైవడి నున్నది వీరిమోములన్
ఘనశతపత్త్రలక్ష్మికి నికాయ్యము ప్రేయసియాస్య మద్దిరా! ౧౯

ఆ. శుక్తిజాచ్ఛదంత శోచిర్మనోజ్ఞమౌ
పెదవి ముద్ర యదియె, వీను లవియె;
నేత్రయుగళి రక్తనీలంబ లైనను,
సుభగతాగుణంపు జోక యదియె. ౨౦

ఇదే వాల్మీకి నివసించు నాశ్రమము. ఇట నేగదా దేవి విడువఁబడినది. శిశువుల యాకృతియు నిది. మఱి అస్త్రములు స్వతః ప్రకాశములు. అనుంది యేది కలదో, దానిని విమర్శించెదను. అప్పుడు చిత్రదర్శనమున నా చేసిన యస్త్రాభ్యనుజ్ఞానము నెఱవేఱెనుదా! సంప్రదాయము లేక అస్త్రములు కలుగు నని విననైతిమి. ఈసుఖాతిశయమో సందేహములో తేలిపోవుచున్న నా యాత్మను [illegible]చున్నది. దేవేరి గర్భభారము లెందుగా నెలకొని యుండుటను నేను పలుమాఱు కనియుంటిని [సబాష్పము]

చ. పరిచితి యాక్రోంది నెఱిఁ బండిన ప్రేముడి నేకతంబునన్
సరళత విశ్వసించియును సాజపునాన జడేక్షులం గనన్,
గరమున గర్భముం దడవి కంటెఁ గళన్ గవలించు నేన మున్,
సవివిని వెన్క నెన్ని దివసంబులకో ప్రియ తాను గన్గొనెన్.

[ఏడ్చి] మఱి, వీరి నడుగుదునా ఏదేని కుమారులచేత?

లవు.—నాయనా! ఏదేమి!

తే. భువనమంగళమైనవీమోమి దేమి
బాష్పవర్షంబుచేతను బాత్ర మయ్యె
తుహిన జాలంబుచేతను దోఁగినట్టి
పుండరీకంబునం గ్రాలు నిండుసిరికే. ౨౧

కుశు.—ఓయి తాతా,

ఉ. ఏయది గాదు దుఃఖము మహీసుత లేమిని రామమూర్తికిన్?
ప్రేయసి నష్టయైన నటవీమయమే గద సర్వలోకమున్.
నేయము దట్టి. దీవిరహ నీరధికిన్ దరి గానరాదు, రా
మాయణకావ్యపుం బఠితి నయ్యును నీ విటు ప్రశ్న చేసెదే! ౨౩

రాము.—[స్వగతము] అహో, ఆలాపము కటష్ఠముగా నున్నది. ఇఁక ప్రశ్న వలదు. పాడు డెందమా? ఏల యిట్లు ఆకస్మికముగా చాపలమెత్తి పరుగులు వాఱితివి! లోని దుఃఖమును బయటికి పిడుల్చుకొన్నవాఁడనై శిశుజనము సైతము కనికరించున ట్లయితిని. కాని యీ భావమును దాఁగురించెదను. [ప్రకాశము] బాలురారా, రామాయణ మని వింటిమి, ప్రాచేతస భగవంతుని సరస్వతీనిష్యంద మఁట, సూర్యవంశ ప్రశస్తి యఁట; అందు ఏమేమి యిందుక వినఁ గుతూహలపడుచున్నాను.

కుశు.—ఆ గ్రంథము నంతయు మేము వల్లించితిమి. ఇప్పుడు తటాలున జ్ఞప్తికి వచ్చినవి యీ రెండు పద్యములు బాలచరితంపుఁ గడపటి యధ్యాయములోనివి.

రాము.—వత్సా, పఠింపుము.

కుశు.—

తే. మొదలనే ప్రియ యయ్యె రామునకు సీత
తండ్రి యంగీకరించిన దార యగుట;
అట్టి యాప్రేమ వర్ధిల్లె నామె చేసి
గుణగణముచేత మఱి రూపగుణముచేత. ౨౪

తే. రాముఁడును సీత కాప్రకారముగనె
ప్రాణములకన్నఁ బ్రియుఁడుగాఁ బరిఢవిల్లె;
మానసము మాత్రమే యెందుఁ దానెఱుంగు
నొండొరుల మీఁదఁ గల ప్రీతియోజనంబు. ౨౫

రాము.—[స్వగతము] ఇది అతి దారుణముగా హృదయమర్మమును ఉద్ఘాతము చేయుచున్నది! హా దేవీ! ఇట్లే సదా అప్పుడు జరిగినది. అహో తుదిలేని విపర్యాస పరంపరచే విప్రలంభాంతములుగా నున్నవి యీ సంసార వృత్తాంతములు!

చ. నిరతిశయంపు నమ్మకపు నిర్భరహర్షము దేఁడ? నా పర
స్పరయతనంబు లేడ? రససంభృత కౌతుకకల్పు లేడనో?
హరుసమునందుఁ గుందున హృదైక్యము దేడ? వనైనను బరి
స్ఫురణము సేయుఁ గాని, యుడివో దిది పాపపుఁ బ్రాణ మక్కటా!

అయ్యో! కష్టముగా నున్నదే!

క. నాకుఁ బ్రియాగుణ సాహ
స్రైకోన్మీలనముచేత నతిపేశలమై
యేకాలము దుస్స్మరమో
యాకాలమె సంస్మరింప నైతిని హా! హా! ౨౮

ఉ. అత్తఱి సించుకించుక మృగాక్షి చనుంగవ యంకురించి యు
ద్వృత్తత కంగవించు చభివిస్తృతి యించుకఁ జెంది కై పిడెన్;
చిత్తభవుండు ప్రాయమును స్నేహము భావము నండ గాంచి వే
యెత్తులు డెందమందును మెయిన్ మఱి గోలతనంబు మేకొనెన్.

కుశు.—ఇది యొకటి మందాకిని చిత్రకూట వనవిహారమందు సీతాదేవింగూర్చి రఘునాథుని పద్యము:—

క. నీకై విన్యస్తముబలె
నీకొఱకలెడి ఊరోపట్ట మెదురం గనుమా;
యీకేసర మందుపయిన్
వికునఁ బూఁబిండుచేఁ బ్రస్ఫుటంబుబలెన్. ౨౯

రామ.—[సలజ్జాస్మిత స్నేహకరుణముగా] శిశుజనులు విక్కిరి చేలలు, అందు లోను అరణ్యచరులు వాలఖ్యులు: హా దేవీ! ఆ తావున, ఆ సమాగమంపు స్వైరవిహారాది ప్రసంగ సాక్షులను స్మరింతువా? కట్టాకట్టా!

మ. మనమం దెంతు శ్రమాంబు శీతలితమున్ మందాకినీ మంద పా
వనపోతాలు శీతాలకాకులిత భాస్వత్ఫాల చంద్రద్యుతిన్
వినిస్పత్తాగ్నిశిఖాంక నైజసుషమా విద్యోతి గండంబు నే
న నలంకార మనోరమ శ్రుతివిభా ప్రాజ్యంబు నీవక్త్రమున్. 30

[స్తంభితునివలె నుండి సకరుణము] అహో ఏమి యిది!

ఉ. ఆకృతి భావనావళి సుహృద్ధిన్ సృజించి ఘటించె మోహమేల నాఁ
బైకొని యూఱడించుఁ జెఱఁబాసియు నాత్మజనం బవారణన్;
లోకము పెన్ శ్మశాన మగు లోనివికల్పము శాంతిఁ బొందినన్,
శోకము నొందుచుండుబలె స్వాంతము వెన్కఁదుపాగ్ని రాశిలోన్.

[నేపథ్యమున]

చ. బుడుతల కయ్య మంచు వెఱఁ బొక్కి వసిష్ఠుఁడుఁ బుట్టఁబుట్టువుర్
బడి జనకుండుఁ బంక్తిరథుపట్టపుదేవు లరుంధతీయుతల్
తడవు గమించి యాశ్రమము దవ్వగుటర్ జర మేనిఁ గ్రుంచుటర్
వడి గొనుచర్ శ్రమార్తులయి వ్రాలుచు వచ్చుచు నున్నవా రదే.

రాము.—ఏమీ! భగవంతులు అరుంధతీ వసిష్ఠులును అమ్మయు జనకుఁడును ఇటనే యున్నారా? కట్టా! ఎట్లు వీరిని జూతును! [సకరుణముగా చూచి] అహహా! నాయన జనకుఁడు కూడ ఇటకే వచ్చినాఁ డని పిడుగుదెబ్బ తింటిని మందభాగ్యుఁడను.

ఉ. వియ్యము దొడ్డ దంచుఁ గను పెట్ట వసిష్ఠముఖుల్ ప్రహృష్టులై
యయ్యలపత్య యాతిక మహంబునఁ గూడినరీతిఁ గాంచియుర్
ఇ య్యతిఘోరదుఃఖమున నిస్పృశుఁ గాంచుచుఁ దాతమిత్రునిర్
వ్రయ్యన వేయిగా! సరియె! రాముని కయ్యది దుష్కరం బగుర్.

[నేపథ్యమున]

కటకటా!

క. అనుభావ మాత్రముగ సిరి
యునికి గొనిన రాముఁ డల్లు లుద్ధవిడిఁ గనుం
గొని మును కని యెలుఁగిజన
కునిబోధన నెఱిఁగి మూర్ఛఁ గూలిరి వెలుచర్. ౩౮

రాము.—హా నాయనా జనకుఁడా! హా తల్లులారా!

క. జనకులకు రఘువులకునుం
బనితం బది కృత్స్న గోత్రమంగళముగ నం
దును సైత మకరుణుఁడనై బా
పిని నగు నామీఁదఁ గురుణ పృథ నుండి మీకుర్. ౩౯

ఇదె పోయి సంభావించెదను. [అని లేచును.

కుశలవులు.—నాయన ఇటు ఇటు.

[సకరుణముగా పరిక్రమించి అందఱు నిష్క్రమింతురు.

కుమారప్రత్యభిజ్ఞానము

షష్ఠాంకము సమాప్తము.

సప్తమాంకము.

[అంతట లక్ష్మణుఁడు ప్రవేశించును]

లక్ష్మణుఁడు.—ఓహోయి! నేఁడు భగవంతుఁడు వాల్మీకి బ్రహ్మక్షత్త్ర పౌర జానపద సమేతమయిన ప్రజలను మమ్ముం గూడఁ బిలిచి సకలమైన దేవాసుర తిర్యగురగనాయక సంయుక్తముగా జంగమమును స్థావరమును గు భూతగ్రామమును తన ప్రభావముచేత నొక్కఁడ సమకూర్చినాఁడు. నన్నును అన్నగారు ఆజ్ఞాపించినారు: "వత్సా, లక్ష్మణా, భగవంతుఁడు వాల్మీకి తన కృతిని అప్సరలు ఆడఁగాఁ జూచుటకు మనలను ఆహ్వానము చేసినాఁడు. కావున భాగీరథీ తీరమున నొక మనోజ్ఞస్థానమున నీవు సమాజ సన్నివేశము కావింపవలసినది." అని. నేనును మర్త్యామర్త్య గూఢమయిన భూతగ్రామమును తగిన తావులం గూర్చుండఁబెట్టితిని. మఱి వీఁడుగో:—

తే. అధివసించియుఁ బ్రాజ్యరాజ్యాశ్రమమును
దాపసేంద్రుల కష్టవ్రతమును బూని
వామలూరుజ మౌనిపై భక్తిచేత
నన్న యిచటికె యరుదెంచుచున్నవాఁడు. ౧

[అంతట రాముఁడు ప్రవేశించును]

రాముఁడు.—వత్సా, లక్ష్మణా, రంగప్రాశ్నికులు వచ్చియున్నారా?

లక్ష్మ.—వచ్చియున్నారు.

రాము.—ఈ బాలుర నిరువురను చంద్రకేతువుతో సమానమయిన స్థానమర్యాదను పొందింపవలసినది.

లక్ష్మ.—ప్రభుస్నేహంబుఁ దార్యాణముచేత అట్లే కావించితిని. ఇదిగో మఱి రాజాసనము పఱుపఁబడి యున్నది. ఆర్యుఁడు కూర్చుండుఁగాక.

[రాముఁడు కూర్చుండును.

లక్ష్మ.—ఓహోయి, ఆరంభింపుఁడు.

సూత్రధారుఁడు—[ప్రవేశించి] భగవంతుఁడు భూతార్థము చెప్పువాఁడు ప్రాచేతసుఁడు సజంగమస్థావరమును జగత్తును ఆజ్ఞాపించుచున్నాఁడు:—"మేము ఆర్షంబగు నేత్రముతోఁ జూచి పావనంబును కరుణాద్భుత రసంబునుగా నేప్రబంధమును నిబంధించితిమో, దానిని కార్యగౌరవముచేత హెచ్చరికతోఁ బరికింపుఁడు." అని.

రాము.—ఇట్లు చెప్పుట యొప్పది; ఏమన,—"మహర్షులు ధర్మములను సాక్షాత్కరించినవారు. అనృతసారములును పరోరజసములును అయిన తత్ప్రజ్ఞానములు ఎటను భంగ మొందవు. కావున వానియందు శంక వహింపఁగూడదు." అని.

[నేపథ్యమున]

హా ఆర్యపుత్త్రుఁడా! హా కుమార లక్ష్మణుఁడా! ఏకాకినిని మందభాగ్యను, దిక్కులేనిదానిని, అడవిలో నొప్పులుపడుచున్న నన్ను ఈ క్రూరలు ఘాతుక జంతువులు మెసవం జూచుచున్నవి. ఇదె నేను ఓపలేక భాగీరథిలో నన్ను వైచికొనుచున్నాను.

లక్ష్మ.—[ఆత్మగతము] కట్టా! ఇదేదో వాఁడియొకటి రైనది!

సూత్ర—

తే. దేవి వైశ్వంభరేయి సాధ్వీమతల్లి
రాజు విడిపింపఁగా మహారణ్యమందుఁ,
బ్రసవవేదన వెల్లి సంప్రాప్తమగుడు,
వైచికొనెఁ దన్ను గంగాభవానియందు. ౨

[అని నిష్క్రమించును.

రాము.—[సావేగము] హా దేవి! హా దేవి! ఓఁరము వేవుము.

లక్ష్మ.—ఆర్య, నాటక మిది.

రాము.—హా దేవి! దండకారణ్యవాస ప్రియ సఖి! రామునివలన నీకు ఈ దైవదుర్విపాకము!

లక్ష్మ.—ఆర్యా, సమాశ్వసిల్లుము, ప్రబంధార్థమును అవధరింపుము.

రాము.—ఇదె సన్నద్ధుఁడను, వజ్రమయుఁడను.

[అంతట ఒడిలో ఒక్కొక్క దారకు నుంచుకొన్నవారై పృథ్వీభాగీరథులు
పట్టుకొనఁగా సీత ప్రవేశించును.]

రాము.—వత్సా, లక్ష్మణుఁడా! అదు గిడ దొరకని చిమ్మ చీకటిలో పడిపోవుచున్నాను. నన్ను పట్టుకొమ్ము.

పృథ్వీ భాగీరథులు.—

తే. ఊఱడిల్లుము కల్యాణి యూఱడిల్లు,
నీదె పున్నెంబు; వైదేహి నీదె శివము;
నీరిలోపలఁ గంటివో నీరజాక్షి,
క్రమ్మ తేజుల రఘువంశకరులఁ గవల. 3

సీత.—[సమాశ్వసించి] ఆహా! ఇరువుర దారకులను కంటిని! హా! ఆర్యపుత్త్రుఁడా!

[అని మూర్ఛిల్లును.

లక్ష్మ.—[పాదములలోఁ బడి] ఆర్యా, సంతోషము, వర్ధిల్లుచున్నాము, రఘువంశమునకు శుభ సంతానము మొలచినది. [చూచి] హా! హా! ఏమి! బాష్పము వెల్లిగొని ఆర్యుఁడు ఓపలేక మూర్ఛిల్లినాఁడు. [అని వీచును.

దేవత లిరువురు.—పట్టీ, ఊఱడిల్లు మూఱడిల్లుము

సీత.—[ఊఱడిల్లి] భగవతులారా, మీ రెవరు?

పృథ్వి.—ఈమె నీ శ్వశురకులదేవత భాగీరథి.

సీత.—భగవతి, నీకు మ్రొక్కెదను.

భాగీ.—చారిత్రమునకు తగిన కల్యాణ సంపదను పొందుము.

లక్ష్మ.—అనుగ్రహింపఁబడితిమి.

భాగీ.—ఈమె నీతల్లి విశ్వంభర.

సీత.—హా అమ్మా, ఇట్టిదానినిగా నన్నుఁ నీవు చూచితివి!

పృథ్వి.—రావే పుత్త్రీ.

[అని ఒండొరుం గౌఁగిలించుకొని మూర్ఛిల్లుదురు.

లక్ష్మ.—ఆహా! ఆర్యను గంగాపృథ్వులు అనుగ్రహించినారు.

రాము.—[చూచి] ఇది కరుణాంతరముగాఁ గదా ఉన్నది.

భాగీ.—విశ్వంభరకూడ వ్యథ నొందుచున్నదఁట; జయించినది యపత్యవాత్సల్యము. అట్లు గాదు; చేతనగలవారి కెల్ల నిది యొక సంసార తంతువు, మోహంపు ముడిలోనిది; ఎప్పటికిని త్రెవ్వక హృదయముల నుండుఁ బట్టిది. పట్టీ వైదేహీ, భూతధాత్రి, ఊఱడిల్లుఁడు, ఊఱడిల్లుఁడు.

పృథ్వి.—[ఆశ్వసిల్లి] సీతను గని యూఱడిల్లుట యెట్లు?

తే. రక్కసులయిక్కఁ జెఱ మున్కి యొక్కటియును,
త్యాగము సుదుస్సహంబు రెండవది యిదియు—

భాగీ.—

దైవము పచేళిమం బయి దఱియ దాని
ద్వారములు మూయఁ దరమె యేప్రాణి కైన? ౮

పృథ్వి.—భాగీరథి, సరిగా చెప్పితివి, కాని ఇది రామభద్రునికి యుక్తమా?

తే. బాల్యమునఁ దాను బాలుండు పట్టినట్టి
పాణి నాతండు గొనఁడు ప్రమాణముగను,
నన్నుఁ గొనఁడు జనకునిఁ గొనండు వహ్నిఁ
గొనఁ, డనుస్మృతిఁ గొనఁడు, సంతతిని గొనండు. ౯

సీత.—హా! ఆర్యపుత్త్రుని స్మరింపనైతిని.

పృథ్వి.—సీ! నీ కార్యపుత్త్రుఁ డేవఁడు!

సీత.—[సలజ్జాస్రము] పోనీ, అమ్మ చెప్పినట్లే.

రాము.—అమ్మా! పృథ్వీ, ఇట్టివాఁడ నైతిని.

భాగీ.—భగవతీ, వసుంధరా, క్షమింపుము. సంసారమునకు దేహమవుగదా. మఱి, యెఱుఁగనిదానివలె అల్లునిపై కోపించెదవేమి?

శా. ఘోరంబు దల్లెను ఘోరగదుర్యశము; లంకాద్వీపమం దగ్నిచే
భూయిష్ఠస్తుత మా విశుద్ధి నెటు సమ్మున్ మానుషుం డిందులన్?
ఈ యుర్విప్రజఁ గొల్చుచే కులధనం బిక్ష్వాకువంశ్యాళి కా,
నీయిక్కట్టునఁ జిక్కి పుత్త్రికఁ డు తా నిం కేమి సేయుం గటా. ౬

లక్ష్మ.—దేవతలు అవ్యాహతమయిన సర్వభూతహృదయజ్ఞానము కలవారు గదా. అందులోను భాగీరథిమాట చెప్పవలయునా? కావున అమ్మా నీ కిదె నానమస్కారము.

రాము.—అమ్మా, నీవు భగీరథకులంబునందలి నిప్రసాదమును నెఱవేర్చితివి.

పృథ్వి.—నిత్యము మీకు ప్రసన్న నౌలను. అయినను నా పట్టికిఁ గలిగిన శోకావేగము వచ్చి, రాకలోనే నాకు గుస్సహామైనది. ఎఱుఁగనిదానను గాను రామభద్రునకు సీతయందుఁ గల స్నేహమును.

ఆ. దైవవశత నతఁడు దయితను విడనాడి
యోరియు చున్నయట్టి యోపెఁడతఁడు
బ్రదికి యున్నవాఁడు ప్రజల పుణ్యమునను
సకల జగదతీత సత్త్వమునను. ౭

రాము.—గురువులు నిర్భయాపులయందు కరుణావంతులు సుమా.

సీత.—[ఏడ్చుచు, కృతాంజలియై] అమ్మా నన్ను నీ యంగములందు విలయమొందింపుము.

రాము.—మఱి యేమి చెప్ప నున్నది?

భాగీ.—శాంతము, విలయ మొందక వేయియేండ్లు ఉండుము.

పృథ్వి.—నీ పుత్త్రులను నీవు చూడుకొనవలయును.

సీత.—అనాథ నైతిని, ఇఁక నేమి రేల?

రాము.—హృదయమా, వజ్రమవు సుమా.

భాగీ.—ఏమి! సనాథవే నీవు, అనాథ వెట్లు?

సీత.—మందభాగినికి నాకు సనాథత్వ మెక్కడిది?

భాగీ.—

క. లోకైక మంగళంబును
నీకరణిని నిన్ను నీవ యెగ్గింతేలా;
మాకు సయితము పవిత్రత
నీకూటమిచేత హెచ్చె నిరుపమ సాధ్వీ. ౯

లక్ష్మ.—ఆర్యా, వినుము.

రాము.—లోకము వినునుగాక.

[నేపథ్యమున కోలాహలము.]

రాము.—ఇది ఏదో అద్భుతతరము.

సీత.—ఏమి యిది! అంతరిక్షమెల్ల ప్రజ్వలించుచున్నది!

పృ. భా.—ఆహా తెలిసినది.

తే. క్రమముగఁ గృశాశ్వ కౌశిక రాము లనుచు
గురుపరంపర వేనికిఁ గుదురుకొనియె,
నవియె యావిర్భవించుచున్నవి ముదమునఁ
గ్గెదువులు మొత్తముగ జృంభకములతోడ. ౯

[నేపథ్యమున]

తే. వందనము నీకు నోదేవి, వసుధపుత్త్రి,
గతిసుమీ మాకు నీ పుత్త్రకద్వయంబు;
అట్లు గాదె రఘూద్వహుం డానతిచ్చెఁ
జిత్రదర్శనవేళ నీచిత్త మలర? ౧౦

సీత.—సంతోషము, అస్త్రదేవతలు స్ఫురించుచున్నారు

లక్ష్మ.—ఆర్యా, నీవు చెప్పి యుంటివి "తప్పక నీప్రసూతిని ఇవి భజంచును" అని.

పృ. భా.—

క. పరమాస్త్రములారా! జో
హారు! మీచేపట్టుచేఁ గృతార్థులము కదుఁగ;
ఇరువుర నిసుఁగులఁ గూడుఁడు
పరిభావన సేసినంత; భద్రము మీకుఁగ. ౧౧

రాము.—

తే. కుందుఁదరఁగలు విస్మయానందఘుపుల
కూడలిం బడి సడలి యాకులత నెనసి,
అట్టి దిట్టిది యని పల్కనలవి గాని
యొక దశావిశేషమును నాకొసఁగె నిపుడు. ౧౨

పృ. భా.—పట్టీ సంతోషింపుము. నీపుత్రకు లిప్పుడు రామభద్రతుల్యులై నారు.

సీత.—భగవతులారా, వీరి కిపుడు క్షత్త్రియోచితకర్మ నెవరు చేయుదురు?

రాము.—

తే. అల వసిష్ఠర్షి పాలింప సలరునట్టి
రఘువులకుఁ దానె వంశవర్ధన ధురీణ
సీతయును నక్కటక్కటా శిశులకొఱకు
గానకున్నది సంస్కర్తఁ; గనుదు నెట్లు! ౧౩

భాగీ.—పుత్త్రీ, ఆ చింత నీకేల? ఈ నిసుఁగులను పాలు విడిచిన తర్వాత వాల్మీకి భగవంతునికి అప్పగించెదము. ఆయన వీరికి క్షత్త్రకృత్యముం గావించును.

తే. అమ్మ సీత, వసిష్ఠుండు నాంగిరసుఁడు
నెట్లొ, ప్రాచేతసుండును నట్లె చూనె,
జనకులయు రఘువులయును సంతతులకుఁ
దాన రెండిటికిని గురూత్తంసుఁ డగును. ౧౪

రామ.—భగవతి చక్కఁగా ఆలోచించినది.

లక్ష్మ.—ఆర్య, నిజముగా విన్నవించెద, ఆయాయుపాయములచేత ఈ శిశువులు కుశలవు లని యూహించెదను.—ఎట్లన—

క. వీరలు జనిసిద్ధాస్త్రులు,
చేరినవా రిరువురును బ్రచేతసుపుత్త్రుల;
నీరూపమె గలవీరలు
బారావర్షముల వయసు పరఁగెడువారల. ౧౫

రాము.—ఈ బాలురే వారని నేనును తెలిపోవుచున్న హృదయముతో మోహ మొందుచున్నాను.

పృథ్వి.—రావే పట్టీ, పాతాళమును పవిత్రము గావింపుము.

రాము.—హా ప్రియా, లోకాంతరమున కేఁగితివే!

సీత.—అమ్మా, నన్ను నీయవయవములయందు విలయమొందింపుము. ఇట్టి యీ జీవలోక పరివర్తమును అనుభవింప సమర్థను గాను.

రాము.—ఏ ముత్తరము చెప్పునో!

పృథ్వి.—స్తన్యమును విడుచువఱకు నానియోగంబున పుత్త్రకులను కాచుకొనుము. అవల నీయిచ్చవచ్చినట్లు గావింపుము.

భాగీ.—అది సరి! [గంగా పృథ్వీ సీతలు నిష్క్రమింతురు.

రాము.—ఏమి! మైథిలి విలయమే సమకూడినది! హా దేవి! దండకారణ్యవాస ప్రియ సఖి! హా చారిత్ర దేవతా! లోకాంతరమునకు తరలితివి! [మూర్ఛిల్లును.

లక్ష్మ.—భగవంతుఁడా, వాల్మీకీ, కావుకావుము. ఇదియా నీకావ్యార్థము!

[నేపథ్యమున]

వాదిత్రమును తొలఁగింపుఁడు. సురాసురులారా, జంగమస్థావర సమేతులు ప్రాణధారులు మర్త్యామర్త్యులారా, చూడుఁడు వాల్మీకి భగవంతునిచేత అనుజ్ఞాతమయిన పవిత్రాద్భుతమును!

లక్ష్మ.—[చూచి]

తే. మథనమునఁ బోలె గంగ యంభంబు కలఁగెఁ,
బ్రహ్మ దేవర్షి సంబాధ్య నాకసంబు;
అచ్చెరువు! లేచె నాగ్య తోయంబునుండి
దివ్యనదీదేవి భూదేవితోఁ గూడఁగ. ౧౬

[నేపథ్యమున]

క. లోకార్చ్య, యో యరుంధతి,
మాకుం గూర్పుము పృథివికి మందాకినికిన్;
నీకరమున నిడితిమి యిదె
నీకోడలి సీతఁ బుణ్యనిరతన్ సాధ్విన్. ౧౭

లక్ష్మ.—ఆశ్చర్య మాశ్చర్యము! ఆర్య చూడుచూడు. [చూచి] కట్టా, ఇంకను ఆర్యుఁడు మూర్ఛఁ దేరఁడు. [అంతట] అరుంధతియు సీతయుఁ బ్రవేశింతురు.

అరుంధతి.—

తే. త్వరం బహింపుము! నాపట్టి త్వర వహింపు!
విడుము శాలీనతను సీత, వేగ లెమ్ము.
లెమ్ము బ్రతికింపు నాపట్టి రామభద్రుఁ,
బ్రియతమస్పర్శ మైన నీహస్తముచేత. ౧౮

సీత.—[సంభ్రమంబునఁ దటపటి రామునిఁ దాఁకుచు] ఆర్యపుత్త్రుఁడు సమాశ్వసిల్లును గాక.

రాము.—[సమాశ్వసిల్లి, సానందము] ఓహో! ఏమి యిది! [చూచి హర్షాద్భుతములతో] అహో సలజ్జ దేవి! అమ్మ అరుంధతి, ఋశ్యశృంగ శాంతా సమేతులు గురువులందఱును!

అరుం.—బాలకా, ఈమె భగీరథ గృహదేవత ప్రసన్నురాలు గంగా భగవతి.

[నేపథ్యమున]

జగత్పతీ రామభద్రుఁడా, చిత్ర దర్శనమందు నన్నుఁగూర్చి నీ పలికిన యీ పలుకును స్మరింపుము—ఏమనఁగా "అట్టి నీవు అమ్మా కోడలియందు అరుంధతియుం బోలె మేలు తలంచుదానవు కమ్ము" అని. అంగులను నేను ఋణము తీర్చుకొంటిని.

అరుం.—ఈమె నీయత్తగారు భగవతి వసుంధర.

[నేపథ్యమున]

మున్న పత్నిను పరిత్యజించునప్పుడు ఆయుష్మంతుఁడు చెప్పియుండెను—ఏమన "భగవతి వసుంధరా, శ్లాఘ్యను నీ కూఁతును కాపాడుము జానకిని" అని. ప్రభువయిన బాలుని యీ మాటను జరిపితిని.

రాము.—ఎట్లిది! మహాపరాధము కావించిన వానిని నన్ను భగవతు లిరువురును కనికరించినారు! [ప్రణమిల్లును.

అరుం—ఓహోయి పౌరజానపదులారా, ఈమె యిట్లు జాహ్నవీ వసుంధరా భగవతులచేత స్తుతయై నా చేతియందు అఁగా అరుంధతిచేతియందు సమర్పిత యైనది. పూర్వమే అగ్ని దేవుఁడు పుణ్య చారిత్రమును నిర్ణయించిన యీమెను బ్రహ్మాది దేవతలు స్తుతించిరి. అట్టి యీమెను సూర్యవంశపుం గోడలిని దేవయజనసంభవను సీతను రాముఁడు వెండియు గ్రహించుటకు మీర లే మనియెదరు?

లక్ష్మ.—ఇట్లు ఆర్య అరంజోతి తెలివి చెప్పఁగానే ప్రజలును సకలమయిన భూతగ్రామంబును ఆర్యను సీతను నమస్కరించుచున్నారు; లోకపాలురును సప్తర్షులును విరుల వానలతో పూజించుచున్నారు.

అరుం.—జగత్పతీ రామభద్రుఁడా!

క. ప్రియను సహధర్మచారిణి
నియోజితను జేయవయ్య నియమంబు బడిక్
బయిఁడిప్రతికృతికిఁ బుణ్యా
శ్రయము౦ బ్రకృతిని దురంగ సవనమునందుక్. ౧౯

సీత.—[స్వగతము] ఎఱుంగు నార్యపుత్త్రుఁడు సీతాదుఃఖమును కడిగివైచుటకు.

రాము.—భగవతి యాదేశించినట్లు.

లక్ష్మ.—కృతార్థుఁడ నైతిని.

సీత.—బ్రతికితిని.

లక్ష్మ.—ఆర్యా, నిర్లజ్జుఁడను లక్ష్మణుఁడను ప్రణమిల్లుచున్నాను.

సీత.—బాలుఁడా, ఇట్టివాఁడవుగా చిరకాలము జీవింపుము.

అరుం.—భగవంతులారా, వాల్మీకీ, సీతని కుశలవులను సీతాగర్భసంభవులను రామభద్ర పుత్త్రులను ఉపనీతులం జేయుము. [నిష్క్రమించును

రామ లక్ష్మణులు.—సంతోషము, అట్లే ఇది.

సీత.—[సబాష్పకూతము] ఏరీ నా పుత్త్రకులు?

[అంతట వాల్మీకియు కుశలవులును ప్రవేశింతురు.]

వాల్మీకి.—శిశువులారా, కుశలవులారా, ఈయన రఘుపతి, మీ నాయన; ఈయన లక్ష్మణుఁడు మీ చిన్ననాయన; ఈమె సీతాదేవి మీయమ్మ. ఈయన రాజర్షి జనకుఁడు మీ మాతామహుఁడు.

సీత.—[సహర్ష కరుణాగ్భితముగా చూచి] ఏమి నాయనయా!

కుశలవులు.—హా! నాయనా! హా! అమ్మా! హా! మాతామహా!

రాము.—[సహర్షము ఆలింగించి] ఓయి నిసుఁగులారా, పుణ్యాన దొరకితిరి.

సీత.—రా పట్టీ కుశా, రా పట్టీ లవా; ఇరువురు నొక్కుమ్మడి నన్ను జన్మాంతరగతను చిరము కౌఁగిలింపుఁడు.

కుశలవులు.—[అట్లు చేసి] ధన్యుల మైతిమి.

సీత.—భగవానుఁడా, ప్రణమిల్లుచున్నాను.

వాల్మీ.—పట్టీ, ఇట్టి దానవే చిర ముండుము.

సీత.—అహో! నాయన, కులగురువు ఆర్యాజనము సభర్తృక శాంతాదేవి లక్ష్మణునితోడ సుప్రసన్నులు ఆర్యపుత్త్రులవారు, కుశ లవులును గూడ కనఁబడుచున్నారు! ఈ యానందముచేత పరవశ నగుచున్నాను.

[నేపథ్యమున కలకలము.]

వాల్మీ.—[లేచి చూచి] లవణుని ఉన్మూలించి మథురానాథుఁడు వచ్చినాఁడు.

లక్ష్మ.—కల్యాణములు సానుబంధములు.

రాము.—ఇదంతయు అనుభవించుచునే నమ్మకున్నాను. అటు గాదు, ఇదే అభ్యుదయముల స్వభావము.

వాల్మీ.—రామభద్రుఁడా, నీ కింకను ఏమి ప్రియమును గావింతును?

రాము.—ఇంతకన్నను బ్రియ మొకటి యుండునా? అయిన నిది యగుఁగాక.

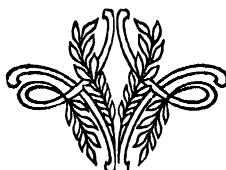
శా. గంగాలక్ష్ములు వోలె నీకథ జగత్కల్యాణమై కాంతమై,
తుంగం జేసి యఘంబు శ్రేయములసందోహంబుఁ బొందించుతన్;
రంగత్ప్రజ్ఞక వాక్చతుర్ముఖ కవిప్రష్ఠోక్తి నీసత్కృతిన్
రంగంబందు బుధవ్రజం బభినయార్ధన్ విభావించుతన్. ౨౦

[అందఱు నిష్క్రమింతురు.

సమ్మేళనమను సప్తమాంకము సమాప్తము.

ఉత్తరరామచరిత్ర నాటకము

సమాప్తము.

పద్యసూచిక

The India Printing Works, Madras